

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O`RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

O`zbek filologiyasi kafedrası

«Hozirgi o`zbek adabiy tili (Sintaksis)» fanidan

МА'РУЗА МАТНЛАРИ

Тузувчиб: ф.ф.н, доц. Назарова С.

Бухоро - 2014

1-ma'ruza. Sintaksisning tadqiq manbayi va bo'limlari.

Reja:

1. O'quv fanining maqsadi, vazifalari. Sintaksisning tadqiq manbayi.
2. Asosiy sintaktik birliklar. Formal va sistemaviy (struktur) sintaksis.
3. So'z birikmasi (SB) sintaksisi va gap sintaksisi.

Sintaksis va uning tadqiq manbayi. Til o'z ijtimoiy vazifasini sintaktik qurilma-gap vositasida amalga oshiradi. Tildagi barcha – fonetik, leksik, morfologik hodisalar ana Shu sintaktik qurilishga xizmat qiladi. Biroq bular sirasida leksika va morfologiyaning til grammatik qurilishidagi ishtiroki bevosita muhimdir. Zero, har qanday sintaktik hodisada so'z va morfologik ko'rsatgichlarni ko'ramiz. Shu boisdan sintaktik mohiyatlarni belgilashda leksik va morfologik omillarga tayaniladi.

Grammatika morfologiya va sintaksisni o'z ichiga oladi. Morfologiya, asosan, sintaktik qurilish vositalari bo'lmish grammatik ko'rsatgichlar tizimi - morfologik kategoriyalarni o'rganadi, ularning umumiy va xususiy grammatik ma'no (UGM va XGM)larini o'rganadi. Shuningdek, u so'z turkumlarining umumiy grammatik xossalarini ham tekshirib keladi. Aslida, morfologiyaning tekshirish manbayi yo leksik, yo sintaktik tabiatga ega bo'ladi. Masalan, so'z turkumlari lug'aviy ma'nosi yaqin so'zlarning yuksak darajadagi umumlashmasi, so'zlarni bosqichma-bosqich birlashtirib borish natijasida hosil qilingan katta guruhlardir. Demak, so'z ma'nolari umumlashuvi pog'onasining yuqori zinasi morfologik mohiyat sifatida qaraluvchi so'z turkumlaridir.

Morfologik ko'rsatgichlar ikkiga bo'linadi:

- 1) lug'aviy shakl hosil qiluvchi qo'shimchalar;
- 2) sintaktik shakl hosil qiluvchi qo'shimchalar.

Lug'aviy shakl hosil qiluvchi ko'rsatgichlar leksemalarning lug'aviy ma'nosiga ta'sir qilib, odatda, leksik ahamiyatga ega bo'ladi. Masalan, o'qigan bola birikmasidagi o'qigan lug'aviy shakli -gan ko'rsatgichini olib, lug'aviy ma'nosidagi «harakat» semasini kuchsizlantiradi va buning evaziga «belgi» ma'no bo'lakchasiga ega bo'ladi.

Aloqa-munosabat (sintaktik) shakllari so'zlarning lug'aviy ma'nosiga ta'sir qilmasdan, ularni sintaktik aloqaga kiritish uchungina xizmat qiladi. Masalan, kitobni olmoq birikmasidagi tuShum kelishigi qo'shimchasi kitob leksemasini olmoq fe'liga tobelash vazifasini bajarmoqda.

Aytilganlardan xulosa qilish mumkinki, so'z turkumlari yuksak lug'aviy umumlashtirish, so'zlarni umumiy belgilari asosida birlashtirish natijasi bo'lsa, grammatik ko'rsatgichlarning bir qismi leksik va bir qismi sintaktik ahamiyatga egadir. Demak, tilshunos I.I.Meshchaninov ta'biri bilan aytganda, morfologiya aslida leksik va sintaktik jihatlar birligidir.

Sintaksis (gr. syntaxys - tuzish, qurish)ning asosi gap haqidagi ta'limotdir. Gaplar, aslida, so'zlarning erkin birikuvlariga ham asoslanganligi tufayli so'zlarning bog'lanish qonuniyatlari, so'z birikmalari ham sintaksisda o'rganiladi. Atom xususiyatlari va ularning birikish qonuniyatlarini ochish molekula tabiatini

o'rganishga bo'ysundirilganligi kabi so'z birikmalarini o'rganish ham gap ta'limotining tarkibiy qismi bo'lib, undan ajratilgan holda qaralishi mumkin emas.

Sintaksis so'zlarning har qanday birikuvlarini emas, balki hokim-tobelik munosabatiga kirishgan erkin nutqiy birikuvlar va ularning lisoniy mohiyatlarini tekshiradi. Qaysidir yo'sindagi so'zlarning birikuvlari sanalmish qo'shma so'zlar (uchburchak, ertapishar, sotib olmoq), frazeologik birliklar (ilonning yog'ini yalagan, yog' tushsa yalaguday, ko'ngli bo'sh) sintaksisning tadqiq doirasidan chetda qoladi. Chunki ular erkin bog'lanishga ega emas.

Sintaksis atamasi, grammatika atamasining o'zi kabi, zulma'nayn (ikki ma'noli) dir:

- 1) tilning sintaktik qurilishi;
- 2) grammatikaning tarkibiy qismi.

Biz atamani ana shu ikkinchi ma'nosida qo'llab, birinchi ma'no ifodasi uchun sintaktik qurilish atamasini ishlatamiz.

Asosiy sintaktik birliklar. So'z birikmasi va gap sintaksisning asosiy birliklaridir. Shunga ko'ra, sintaksis uchga bo'linadi;

- so'z shakli sintaksisi;
- so'z birikmasi sintaksisi;
- gap sintaksisi;

So'zlarning nutqda o'zaro aloqaga kirishuvidan so'z qo'shilmalari vujudga keladi. So'z qo'shilmalarini ikki guruhga birlashtirish mumkin:

- gap (osmon tip-tiniq);
- so'z birikmasi (tip-tiniq osmon);

Til jamiyatda aloqa qilish, axborot uzatish vositasi hisoblanadi. Axborot uzatish esa gap orqali amalga oshiriladi. Demak, gap fikr ifodalaydi. So'z birikmasi fikr emas, balki so'z kabi tushuncha ifodalaydi. (Biroq so'z birikmasi ifodalagan tushuncha so'z ifodalagan tushunchadan farqlanadi.) Ko'rinadiki, sintaksisning bosh birligi gap bo'lib, so'z birikmasi so'z kabi bevosita yoki bilvosita uning tashkil etuvchisidir.

Sintaktik birliklar – gap va so'z birikmalari – so'zlarning qo'shilishidan hosil bo'lishi, bu qo'shilishning esa turli vosita (qo'shimchalar, yordamchi so'zlar) va usul (masalan, tobe aloqaning turlari) lar orqali yuzaga kelishi sintaksisning boshqa sathlar bilan zich aloqada ekanligini ko'rsatadi. Demak, nutqda:

1. So'z boshqa so'z bilan tobe yoki hokim mavqeda bog'lanadi. Buning uchun u ma'lum bir grammatik shaklga ega bo'ladi (uyga bormoq, a'lochi o'quvchi). Grammatik shakllangan so'z sintaksisi so'z shakl sintaksisi deb yuritiladi.

2. So'zlar o'zaro sintaktik aloqaga kirishib, tushuncha ifodalovchi birlik - so'z birikmasi (SB) vujudga keladi. So'zlarning o'zaro birikib, tushuncha ifodalovchi sintaktik birliklar hosil qilishini, bu sintaktik birliklarni yuzaga chiqaruvchi qoliplar, SBlarda tobelanish va uning yo'llarini o'rganuvchi bo'lim SB sintaksisi deyiladi.

3. Gap kishilar orasida fikr, axborot uzatish uchun ishlatiladigan asosiy birlik bo'lib, fikr ifodalashning eng oddiy va tipik ko'rinishidir. So'zlovchi uchun fikr ifodalash va axborot uzatish, tenglovchi uchun axborot qabul qilish vositasi sanalmish gap va uning qurilishi, tuzilishi, tarkibiy qismlari va mazmuni bilan aloqador jihatlarni o'rganadigan bo'lim gap sintaksisi sanaladi.

Sintaksisda mazkur bo'limlar o'zaro aloqadorlikda bo'lib, bir butun sohaning tarkibiy qismlari hisoblanadi. Har bir bo'lim o'rganish obyektiga ko'ra mustaqil soha bo'lsa-da, ularning umumiy xususiyatlari tilning sintaksis sohasiga birlashtiradi.

Formal va sistemaviy (struktural) sintaksis. Formal sintaksis bevosita kuzatishda berilgan, nutqiy sintaktik hodisalarni o'rganadi. Boshqacha aytganda, u yakkalik, hodisa, voqelik, oqibat sifatidagi nutqiy hosilalar bilan band bo'lib, umumiylik, mohiyat, imkoniyat, sabab sifatidagi lisoniy birliklarni (nutqiy birliklarning lisoniy tomonini) o'rganishni sistemaviy (struktural) sintaksis hukmiga havola etadi. Shuningdek, formal sintaksis kitob va o'qimoq so'zlari orasidagi sintaktik aloqani ham tekshiradi. Zero, bundagi o'qimoq fe'lining tuShum kelishigidagi so'zni boshqaruvi ham bevosita kuzatishda berilgan nutqiy hodisadir. Lekin bu aloqa uchun [o'qi] leksemasining biriktirish imkoniyati bo'lmish ob'ekt valentligi bevosita kuzatishda berilmagan. Bu esa struktural sintaksis tomonidan tekshiriladi.

Struktural sintaksis tadqiqotlari uchun formal sintaksis tomonidan qo'lga kiritilgan yutuqlar zamin, poydevor vazifasini o'taydi. Demak, an'anaviy sintaksissiz struktural sintaksisning bo'lishi mumkin emas. Shakliy-tavsifiy sintaksis esa struktural sintaksissiz ham ish ko'raveradi. Zero, struktural sintaksis mohiyatni tadqiq etar ekan, buning uchun hodisalar jamlangan bo'lishi kerak. Hodisani jamlash uchun esa struktural sintaksis tiklaydigan mohiyatga ehtiyoj sezilmaydi.

Har bir nutqiy parchada turli sath hodisalari qorishgan holda voqelanadi. Masalan, "Salim keldi" gapida fonetik (tovushlar tizimi, ohang), leksik (so'zlar), morfologik (grammatik shakllar) va uslubiy (masalan, so'zlovchining munosabati yoki uslubiy betaraflik) sathlar o'z izini qoldirgan. Formal sintaksis nutqiy parchani Shu holidagi, turli mohiyatlar zarralarining qorishmasi sifatida o'rganadi va uning qorishmaligiga e'tibor qaratmaydi. Struktural sintaksis esa nutqiy parchada qorishiq holatdagi sintaksisga daxldor bo'lmagan jihatlarni e'tibordan soqit qiladi. SHakily-tavsifiy sintaksis keltirilgan gapni muayyan (aniqlik) sifatida e'tirof etsa, struktural sintaksis unda turli hodisalar qorishganligi sababli mohiyatini anglash mushkulligini hisobga olgan holda mavhum (noaniqlik) sifatida qaraydi. qorishiq hodisalar chetlashtirilgan mohiyat "tozalangan"ligi uchun struktural sintaksis tomonidan muayyanlik, bevosita kuzatishda berilmaganligi uchun esa u formal sintaksis tomonidan mavhumlik sifatida qaraladi.

Demak, shakliy-tavsifiy sintaksis asosiy diqqatini hodisalarning zohiriy (bevosita kuzatishda berilgan) tomoniga, struktural sintaksis esa botiniy (bevosita kuzatishda berilmagan, ichki) tomoniga qaratadi. Ular bir-birini ham taqozo, ham inkor etadi. Formal sintaksis hodisalar bilan, sistemaviy sintaksis mohiyatlar bilan Shug'ullanadi deb ularning vazifalarini butunlay qarama-qarshi qo'yish yaramaydi. Chunki an'anaviy sintaksis mohiyatga intilganligi kabi sistemaviy sintaksis ham faqat an'anaviy sintaksis to'plagan hodisalargagina tayanadi. Bunda shakily-tavsifiy va sistemaviy sintaksisning o'rganish manbalari jihatdan qarama-qarshiligi so'nadi.

Tayanch tushunchalar: sintaksis, o'rganish manbayi va predmeti, sintaksisning bo'limlari, tizim, tilshunoslik bo'limlari va til sathi, sintaktik birliklar va qolip.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Абдурахмонов Ғ., Холиёров Х. в.б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т., 1979.
2. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Т., 1995.
3. Неъматов Ҳ., Бозоров О. Тил ва нутқ. – Т.1993.
4. Неъматов Ҳ., Сайфуллаева Р., Қурбонова М. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари. – Т., 1999.
5. Сайфуллаева Р., Менглиев Б. в.б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. III. – Т., 2006.
6. Ўзбек тили грамматикаси. II том. – Т., 1976.
7. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т., 1987.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Sintaksisning tadqiq manbayi nima?
2. Asosiy sintaktik birliklarga nimalar kiradi?
3. Formal va sistemaviy (struktur) sintaksisning tadqiq usullari haqida ma'lumot bering.

1-ma`ruza(davomi). Nutq sintaksisi va lisoniy sintaksis.

Reja:

1. Sintaktik aloqa.
2. Sintaktik aloqani yuzaga chiqaruvchi vositalar.
3. LSQ tushunchasi.
4. LSQning turlari.

Sintaktik aloqa. Mustaqil soʻzlarning nutq jarayonidagi erkin bogʻlanishi sintaktik aloqa deyiladi: Suvlar tiniq, toza havo. Sintaktik birliklar bir necha aʼzoli boʻladi. Faqat gap bir aʼzoli boʻlishi mumkin. Nutqda soʻzlarning bir-biri bilan bogʻlanishi har bir tilning LSQlari, leksemalarning birikish imkoniyatlari asosida sodir boʻladi.

Soʻzlarning sintaktik munosabatga kirishi natijasida hosil boʻlgan sintaktik qurilma soʻz qoʻshilmasi deyiladi. Bu soʻzlarning bir-biriga ergashishi (aʼlochi oʻquvchi) yoki tenglashishi (olma va anor) shakllarida boʻlishi mumkin. Aʼlochi oʻquvchi birikmasida bir soʻz maʼnoviy qobiliyatini namoyon qilish uchun boshqasiga ehtiyoj sezadi. Aniqrogʻi, (oʻquvchi) uzvi izohlanishga muhtoj. Shu boisdan (aʼlochi) soʻzi unga ergashib, izohlab keladi. Bu tobelanish aloqasidir. Tobelanish aloqasi natijasida soʻz birikmasi va gaplar hosil boʻladi: tiniq suv, Salim oʻqidi. Oʻzbek tilida keyin kelib, maʼnosi izohlanayotgan soʻz hokim (bosh) soʻz, hokim soʻzga ergashish yoʻli bilan bogʻlanib, uning maʼnosini izohlaydigan soʻz tobe (ergash soʻz) deyiladi. (Tiniq suv), (Salim oʻqidi) birikuvlarida (tiniq) va (Salim) soʻzlari tobe, (suv) va (oʻqidi) soʻzlari hokim aʼzoldir.

Nutqda soʻzlarning barchasi ham tobe aloqada bogʻlanavermaydi. Soʻzlar (olma va anor), (nok va anjir), (oʻqidi va yozdi) shaklida biri ikkinchisiga boʻysunmay, teng

holda ham bog'lanishi mumkin. Bu so'z qo'shilmalari a'zolari teng huquqli bo'lib, biri ikkinchisining ma'nosini izohlamaydi.

Demak, so'zlar orasidagi aloqa ikki xildir: tenglashish va tobelanish. Ular esa uch xil hosilani beradi: so'z birikmasi, so'z tizmasi va gap. Tenglashish aloqasi asosida so'z tizmasi hosil bo'lsa, tobelanish aloqasi asosida so'z birikmasi va gap shakllanadi.

Sintaktik aloqani ta'minlovchi vositalar. Erkin birikmalarda so'zlar bir-biri bilan har xil bog'lanadi: bu bog'lanishlarda sintaktik aloqa turli vositalar asosida amalga oshadi: a'lochi o'quvchi, o'qituvchini tabrikلامoq, paxtani mashina bilan termoq, kitobning varag'i va h. kabi.

So'zlarning turli vositalar yordamida bog'lanishi ularning qaysi lug'aviy-grammatik tip (so'z turkumi) ga kirishiga, lug'aviy-grammatik xususiyatlariga bog'liq. Zero, ayrim lug'aviy-grammatik tip so'zlar, asosan, tobe a'zo vazifasida kelish uchun ixtisoslashgan (masalan, son, ravish, sifat): besh o'quvchi, tez gapirish, a'lochi bola kabi. Shuning uchun ular so'z birikmasida tobe a'zo mavqeda kelish uchun ma'lum bir grammatik ko'rsatgichni talab qilmaydi. Ayrim so'z turkumlari (masalan, ot, fe'l) asosan, hokim mavqe egallashga xoslangan: issiq non, kitobni keltirmoq. Shu boisdan ular tobe a'zo sifatida nutqda ishtirok etishi uchun o'ziga xos grammatik shakl kasb etadi: paxtani termoq, terilgan paxta.

Sintaktik aloqalarni ifodalovchi vositalar sintaktik shakl hosil qiluvchi qo'shimchalar, yordamchi so'zlar, so'z tartibi va ohangdir.

Aloqa-munosabat (sintaktik) shakllari. Bular sintaktik shakl hosil qiluvchi vositalar - kelishik, egalik, kesimlik shakllaridir. Aloqa-munosabat shakllari so'zlarni erkin birlashtirishning eng faol vositalaridan hisoblanadi. Men qishloqqa bordim gapida -ga shakli qishloq so'zini bormoq fe'li bilan, -dim kesimlik shaklidagi -m ko'rsatgichi men so'zini bormoq fe'lga tobelash vazifasini o'tamoqda.

Egalik qo'shimchalari mustaqil so'zlarning hokim mavqeda kelishini ifodalab, uning tobe so'zga munosabatini ko'rsatadi (sizning uyingiz). Shuningdek, bog'lash bilan birgalikda, hokim va tobe so'zning shaxs va sonda moslashishini ham ta'minlaydi.

Kelishik mustaqil so'zlarning barchasi uchun tobelikni ta'minlovchi formal ko'rsatgichdir. Masalan, bosh kelishik egani, tuShum kelishigi to'ldiruvchini, qaratqich kelishigi aniqlovchini hokim bo'lakka tobelaydi.

Shaxs-son qo'shimchalari, kesimlikning boshqa shakllari bilan birgalikda, o'zi hosil qilayotgan hokim bo'lakni tobe bo'lak -egaga bog'laydi.

Yordamchi so'zlar. Sintaktik aloqalarni ifodalashda qo'llanadigan yordamchilar ko'makchi, bog'lovchi va bog'lamalardir.

Ko'makchilar bir so'zni ikkinchi so'zga tobelovchi vositadir. Ular ma'no va vazifalari jihatdan kelishiklarga o'xshaydi (telefonda gaplashmoq - telefon orqali gaplashmoq). Shuningdek, ko'makchi so'zlarni sintaktik aloqaga kiritishda o'zi bilan birga ularning ma'lum bir kelishik shaklida bo'lishini ham talab qiladi: Marraga qadar bir tekisda yugurib borishdi.

Bog'lovchilar odatda, so'z tizmalarining, gaplarning a'zolarini bog'lash uchun xizmat qiladi. Masalan: olma va anor. Men o'qidim va yozdim. Teng bog'lovchi birinchi misolda so'z tizmasi a'zolarini, ikkinchi misolda esa

qo'shma gap a'zolarini bog'lash uchun xizmat qilgan.

Bog'lama ot kesimni ega yoki boshqa tobe a'zolar bilan bog'lash uchun xizmat qiladi: Biz o'tgan yili talaba bo'ldik. Bunda bo'ldik bog'lamasini shaxs-son va zamon ma'nolarini ifodalagan va kesimni uning shaxs (biz) va zamon (o'tgan yili) kengaytiruvchilari bilan bog'lagan.

So'z tartibi. So'zlar erkin birikuvlarda grammatik shakllar asosida bog'langanda so'z tartibi o'zgarsa-da, u ma'noviy munosabat yoki bog'lanishga ta'sir qilmaydi: Sen kitobni keltirdingmi? Kitobni sen keltirdingmi? Keltirdingmi sen kitobni? Birikuvlaridagi so'zlar o'rni almashtirilganiga qaramay, keltirdingmi so'z shakli hokim, sen va kitobni so'z shakllari tobe a'zo sifatida qolavergan. Chunki ular sintaktik mavqelarini ta'minlovchi vositalar - morfologik ko'rsatgichlarga ega. So'zlarning hokim-tobeligini (sintaktik mavqeini) ko'rsatuvchi vositalar bo'lmaganda so'z tartibining qimmatini oshadi (aChChiq olma). Bunda so'zning gapdagi funktsiyasi, asosan, tartibi bilan belgilanadi, tartib o'zgarsa, mazmun bilan birga, sintaktik holat ham o'zgaradi: Hayot go'zal (egaQkesim), go'zal hayot (aniqllovchiqaniqlanmish).

Gapda uslubiy maqsadlarda so'z tartibi o'zgarishi mumkin. O'qituvchi intizom haqida gapirdi. Intizom haqida o'qituvchi gapirdi. Tartibning bunday o'zgarishi a'zolarining hokim-tobeligiga ta'sir qilmaydi, biroq gapning uslubiy jihatlariga ma'nodagi, fikrdagi o'ttengacha ta'siri mavjud.

Ohang. Ohang ham, yuqorida aytilganidek, birikuvlarning tabiatini ko'rsatuvchi nisbiy vosita hisoblanadi. Gap tugallangan ohang bilan aytilsa, gap tarkibidagi ayrim birikuvlar sanash (olma va anor), ayrimlari ko'tariluvchi ohangga (qizil qalam) ega bo'ladi.

Ohang (pauza) birikuvlarning sintaktik bo'lishini ko'rsatadi. Masalan, Ko'p qavatli uy birikmasini ikki xil ko'p + qavatli uy va ko'p qavatli + uy tarzida aytish mumkin. Demak, sintaktik aloqani, unga bog'liq ravishda mazmuniy boshqalikni ifodalashda ohangning o'rni bor. Ya'ni, ko'pg'g'qavatli uy tarzida birinchi so'zdan keyin pauza qilinishi natijasida (ko'p) so'z shakli tobe va (qavatli uy) birikmasi unga hokim, mavqeda bo'lib, bunda qavatli uylarning ko'pligi ma'nosi anglashiladi. Ikkinchi holatda (ko'p qavatliqquy) esa ko'p qavatli birikmasi tobe, uy so'z shakli esa hokim mavqeda bo'lib, birikmadan uyning qavatlari ko'pligi ma'nosi anglashildi.

Sanash ohangi bir xil bo'laklarning aloqasini ifodalaydi: oltin, kumush tosh bo'lar.

Qo'shma gapning tarkibiy qismlari orasida ham maxsus-qarama-qarshilik (Kunduzi issiq - kechasi sovuq), shart (Sen kel - u boradi), sabab (Kecha borolmadim - mehmonlar kelib qoldi) mavjud.

Ko'rinadiki, ayrim o'rinlarda so'zlarni va gaplarni bog'lashni ohangning o'zi bajaradi. Bog'lashni boshqa vositalar o'z zimmasiga olganda ohangning roli kuchsizlanadi.

LSQ tushunchasi. Fonetika, leksika va morfologiyada bo'lganligi kabi sintaksisda ham lisoniy va nutqiy jihatlar farqlanadi. Ma'lumki, lisoniy hodisalar bevosita kuzatishda berilmaganlik (moddiylikdan xolilik), miqdoran cheklilik, takrorlanuvchanlik, ijtimoiylik va majburiylik belgilariga ega bo'lib, bevosita kuzatishda berilganlik, miqdoriy cheklanmaganlik, betakrorlik, individuallik, ixtiyoriylik sifatlariga ega bo'lgan nutqiy hodisalarga qarama-qarshi turadi.

Nutqiy sintaktik birliklar sifatida nutqda qo'llaniladigan, sezgi a'zolariga ta'sir qiladigan o'qish, yozish, aytish, eshitish mumkin bo'lgan so'z birikmalari va gaplar tushuniladi. Lisoniy sintaktik birliklar esa so'z birikmasi va gap hosil qilish qoliplaridir. Biz ularni lisoniy sathga tegishli bo'lganligi uchun lisoniy sintaktik qolip (qisqacha LSQ) lar deb ataymiz.

LSQ nima?

G'isht quyuvchi usta g'isht quyishda qolipdan foydalanadi. Loyni qolipning kataklariga joylashtirib, u qolip shaklini olgaCh, qolipdan Chiqarib to'kadi. qolip asosida qancha g'isht quyilsa ham, g'ishtlarning barchasi bir xil shaklga ega bo'ladi. Bu bir xillik g'ishtlarning o'ziga bog'liq bo'lmay, qolipning xususiyatlari bilan aloqadordir.

LSQlar ham g'isht qoliplariga o'xshaydi. Inson ongida ham so'zlash, nutqni shakllantirish maqsadida leksemalarni so'z birikmalari shakliga keltirish, gap hosil qilish qoliplari mavjud. Ular LSQlar, modellar, konstruktsiyalar, qurilmalar tarzida nomlansa-da, aslida, bir tushunchani ifodalaydi. Masalan, kitobni o'qimoq kabi cheksiz birikmalarni Chiqaradigan [ot + fe'l] so'z birikmasi qolipi, qanday nomlanmasin, bu uning mohiyatiga ta'sir qilmaydi.

Qolip va nutqiy hosila (so'z birikmasi va gap) lar dialektik birlikdadir. qolip nutqiy hosilasiz o'lik va jonsiz, nutqiy hosila esa qolipsiz bo'lishi mumkin emas. quyida LSQ va nutqiy so'z birikmasi hamda gaplarning bir-biriga o'xshamaydigan, farqli xususiyatlarini bayon etamiz.

1.LSQning moddiylikdan xoliligi va nutqiy hosilaning moddiylikka egaligi. LSQlar jamiyat a'zolari ongida mavjud bo'lib, kishilarning erkin birikmalar hosil qilish ko'nikmasi sifatida uzoq vaqtlar davomida shakllanadi. Bu ko'nikmalar bo'lmasa, inson birikmalar hosil qila olmaydi. Bunga quyidagi dalil asosida amin bo'lishimiz mumkin. Deylik, biror tilni, masalan, ingliz tilini o'rganmoqchi bo'lgan kishi ongida bu tilga xos birikma tuzish ko'nikmasi - LSQ shakllanmagan bo'lsa, o'zbekCha kitob va o'qimoq so'zlarining ingliz tilidagi a book va to read muqobillarini bilsa-da, birikma hosil qila olmaydi yoxud o'zbek tiliga xos [ot - fe'l] qolipi asosida a book to read deya oladi, xolos. Ingliz tilida esa kitobni o'qimoq birikmasini hosil qiluvchi LSQ [to V- the N] ko'rinishida bo'lib, undan to read the book, to write the letter kabi hosilalar paydo bo'ladi.

Ma'lum bo'ladiki, LSQlar jamiyat a'zolari ongida yashaydi va moddiy qiyofaga ega emas. Uni sezgi a'zolari asosida bilib bo'lmaydi. qoliplardan Chiqqan nutqiy hosilalarni esa aytish, eshitish, yozish va o'qish mumkin ekan, bu ularning moddiylikka egaligidir.

1.LSQlarning ijtimoiyligi va nutqiy birikmalarning individualligi. LSQlar bir kishi tomonidan emas, balki Shu tilda so'zlashuvchi jamiyatning barcha a'zolari tomonidan uzoq vaqtlar davomida shakllangan. Shuningdek, ular bir kishi uchun emas, balki jamiyatning Shu tilda so'zlashuvchi barcha a'zolari uchun birday xizmat qiladi. Bu LSQlarning ijtimoiy tabiatga egaligini ko'rsatadi.

LSQlar asosida vujudga keluvchi nutqiy hosilalar har bir kishi nutqida o'ziga xosdir. Masalan, kitobni o'qimoq so'z birikmasi har bir so'zlovchi nutqida o'zgachadir. Bu nutqiy hosilalar kimning nutqiga tegishliligi, aytilgan o'rni va zamoni, aytilish maqsadi va sharoiti kabi qator belgilari bilan bir-biridan farqlanadi.

Hatto bir kishi nutqida aytilgan ikkita (kitobni o`qimoq va kitobni o`qimoq) so`z birikmasidan ikkinchisi birinchisining aynan takrori emas. Zero, bu nutqiy hosilalar hech bo`lmaganda zamoni bilan farqlanadi. Nutqiy hosilalarning individualligi (alohidaligi)ni ana Shunday tushunmoq lozim.

2.LSQtalarning takrorlanuvchanligi va nutqiy hosilalarning betakrorligi. Qolip har bir g`ishtda o`z izini qoldiraverganligi kabi LSQ ham har bir so`z birikmasi va gapda takrorlanaveradi. Lekin ikkinchi g`isht birinchi g`ishtning takrori bo`lmaganligi kabi, nutqiy hosilalarga ham betakrorlik xos. Aslida, borliqda bevosita kuzatishda berilgan birorta hodisada takroriylik yo`q. Kesilgan daraxtni qayta ekib bo`lmaganligi kabi, qolipdan Chiqqan so`z birikmasini qayta aytish, yozish mumkin emas.Qayta aytilgandek tuyulgan so`z birikmasi, aslida, boshqa hosiladir.

3.LSQtalarning Cheklanganligi va nutqiy hosilalarning Cheksizligi. G`isht qolipi bitta, undan Chiqqan g`ishtlarning hisobiga yetib bo`lmaydi. Shuningdek, deylik, [ot+t.k.-fe`l] qolipi bitta bo`lib, undan kitobni o`qimoq, qalamni sotmoq kabi so`z birikmalarini ming-minglab hosil qilish mumkin. Bugungi kunda o`zbek tilida so`z birikmasi hosil qilishning 18 ta ustuvor qolipi aniqlangan. (Ular haqida “So`z birikmasi” faslida bahs yuritiladi.) Bu qoliplar asosida yuzaga chiqqan, Chiqayotgan va Chiqadigan nutqiy so`z birikmalari miqdorini tasavvur ham qilib bo`lmaydi. Gap qoliplari va ularning hosilalari ham xuddi Shunday.

4.LSQtalarning majburiyligi va nutqiy hosilalarning ixtiyoriyligi. O`zbek tilida so`zlashuvchi kishilar nutq jarayonida so`z birikmasi tuzishga ehtiyoj sezar ekan, bunda LSQtalning yuqorida aytilgan 18 ta turidan foydalanishga majbur. Ularning LSQtalarni o`zgartirishga, yangi-yangi LSQtal tuzishga til “qonunchiligi” tomonidan yo`l qo`yilmadi. Biroq nutqiy so`z birikmasi hosil qilish-qilmaslik, qanday so`zlarni tanlash so`zlovchining ixtiyorida bo`lib, xohlasa, tuzib, xohlamasa, tuzmasligi mumkin.

LSQ umumiylik va nutqiy hosila yakka1ik sifatida. LSQ umumiylik sifatida ko`plab nutqiy hosilalardagi umumiy belgi-xususiyatlarni o`zida jamlaydi. Masalan, kitobni o`qimoq, gulni uzmoq va uyni sotmoq birikmalaridagi kitobni, gulni, uyni tobe a`zolari quyidagi umumiy belgilarga ega:

ot turkumiga mansublik;
tuShum kelishigi bilan shakllanganlik;
tobe a`zolik.

Bu uch umumiylik [ot - fe`l] LSQtalning ot uzvida mujassamlangan. LSQtalning keyingi uzvi haqida ham Shunday fikrni aytish mumkin. Nutqiy hosila esa boshqa nutqiy hosilalarga mutlaqo o`xshamaydigan yakka1ikdir. Aytilganidek, muayyan nutqiy hosilada muayyan lug`aviy ma`noli birliklar muayyan makon va zamonda erkin nutqiy birikma hosil qilgan bo`ladi.

2.LSQ mohiyat va nutqiy hosila hodisa sifatida. LSQ nutqiy hodisalar zamirida yashiringan, ularning ichki, barqaror, o`zgarmas mohiyati bo`lib, u nutqiy hosilalardagi rang-barangliklarga befarqdir. Nutqiy hosila esa bu mohiyatni turli nutq sharoitlariga mos ravishda rang-barang ko`rinishlarda aks ettiruvchi, biroq mohiyat Chegarasidan tashqariga chiqa olmaydigan vaqtinchalik hodisadir. Masalan, [ot Q fe`l] qolipi o`zgarmasdan turadi. Ammo uning hosilalari uyni supurmoq, qog`ozni yirtmoq, xatni jo`natmoq, derazani bo`yamoq kabi turfa ko`rinishlarda bo`ladi. Bu

rang-baranglikning barchasi, u qancha ko'p bo'lmasin, tuShum kelishigidagi tobe ot va fe'l doirasidan chetga chiqa olmaydi. Nutqiy hosila LSQning o'zgarmasdan, turlicha namoyon bo'lishini ko'rsatsa, LSQ nutqdagi xilma-xil hosilalarni bir asosga birlashtiradi.

3.LSQ imkoniyat va nutqiy hosila voqelik sifatida. LSQlar voqelikka aylanmagan, namoyon bo'lishi uchun zarur shart-sharoit va ehtiyoj talab etiladigan imkoniyatdir. Nutqiy hosilalar esa ana Shu imkoniyatning yuzaga chiqishi, voqelikka aylanishidir.

4.LSQ - sabab, nutqiy hosila uning oqibatidir. LSQ - bu o'ziga muvofiq keladigan biror natija keltirib chiqaruvchidir. Chunki sabab biror ta'sirning boshlanish nuqtasi bo'lib, u ma'lum bir natija, oqibatni yuzaga keltiradi. LSQ natijasida kelib chiqadigan oqibat Shunday hosiladir. Sabab oqibatdan oldin kelganligi kabi LSQ ham nutqiy hosiladan oldin kelib, uning qanday bo'lishini belgilaydi.

LSQning asosiy turlari. Lisoniy birliklarning qoliplar asosida birikuvidan vujudga kelgan nutqiy hosilalarni 3 guruhga birlashtirish mumkin:

- 1) yasama so'zlar;
- 2) so'z birikmasi;
- 3) gap.

(ishla) yasama so'zi [ish] leksemasi va [lar] morfemasining, kitobni o'qimoq nutqiy so'z birikmasi [kitob] va [o'qi] leksemalarining, "O'qidim" gapi esa [o'qi] leksemasi va [-dim] kesimlik kategoriyasi shaklining birikishidan hosil bo'lgan.

(ishla) so'zi [ot+la = asosdan anglashilgan narsa bilan Shug'ullanmoq] so'z yasash qolipi mahsuli bo'lsa, kitobni o'qimoq so'z birikmasi [ot - fe'l] LSQi, O'qidim gapi esa [WPm] qolipi hosilasidir. Bular sirasida so'z yasash va so'z birikmasi qoliplari tushuncha ifodalovchi – atash (nominativ) vazifa bajaruvchi hosilalarni beradigan qoliplar bo'lsa, gap qolipi fikr ifodalovchi (kommunikativ) hosilalarni vujudga keltiruvchi qoliplar hisoblanadi. So'z yasash qolipi lisoniy bo'lsa-da, lekin sintaktik mohiyatga ega emas. Shuning uchun u lisoniy-derivatsion qolip (LDQ) sifatida so'z yasalishi bo'limida qoldirilib, sintaksisda erkin sintaktik hosilalar beruvchi, Ya'ni so'z birikmasi va gap qoliplari o'rganiladi.

Tayanch tushunchalar: sintaktik aloqa va uni yuzaga chiqaruvchi vositalar, so'z tizmasi, so'z birikmasi, gap, LSQ, nominativ birlik hosil qiluvchi LSQ, kommunikativ birlik hosil qiluvchi LSQ.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. НеъматовХ., Сайфуллаева Р., Курбонова М. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари. – Т., 1999.
2. Нурмонов А., Махмудов Н. в.б. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси – Т., 1992.
3. Сайфуллаева Р., Менглиев Б. в.б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. III. – Т., 2006.
4. Ўзбек тили грамматикаси. II том. – Т., 1976.

5. Курбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили (сода гап синтаксиси учун материаллар). – Т., 2002.
6. Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т., 1987.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Nutq sintaksisi nimani o`rganadi?
2. Sintaktik aloqa nima?
3. Qanday vositalar sintaktik aloqani yuzaga chiqaradi?
4. LSQ nima?
5. LSQning qanday turlarini bilasiz?

2-ma'ruza. Sintaksis – voqelangan semantik yoki grammatik imkoniyat sifatida.

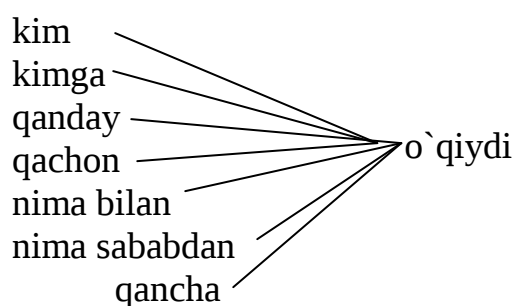
Reja:

1. Birikuvchanlik haqida tushuncha.
2. Ma'noviy birikuvchanlik (semantik valentlik).
3. Sintaktik birikuvchanlik.
4. Morfologik birikuvchanlik grammatik shakl valentligi.

Birikuvchanlik haqida tushuncha. Birikuvchanlik aslida ximiyaviy atama bo`lib, tilshunoslikda lisoniy birliklarning amalga oshmagan birikuvchanlik-biriktiruvchanlik imkoniyatlari sifatida qaraluvchi lisoniy hodisaga nisbatan qo`llanadi. birikuvchanlik ning ximiyaviy tavsifi quyidagicha. Masalan, kislorod (O) atomi boshqa turdagi yana ikkita atomni biriktirish imkoniyatiga ega. Bu uning elektron qavatidagi ikkita atomning bo`sh o`rniga qarab belgilanadi. Suv molekulasida (H₂O)da bu bo`sh o`rinlar to`ldirilgan. Shuningdek, nafaqat kislorod, balki vodorod (H) ham valentlikka ega bo`lib, uning bo`sh o`rni bittadir. Demak, ko`rinadiki, suv molekulasida kislorodning ham, vodorodning ham valentlik imkoniyatlari voqelikka aylangan bo`lib, ular kislorod biriktiruvchi, vodorodda esa birikuvchi tabiatga ega. Har ikkal atom (vodorod va kislorod) ham bir-biriga muvofiq bo`lgandagina birikma hosil qilishi mumkin. Masalan, vodorod va oltin atomlari birikib, molekula hosil qila olmaydi.

Atomlarning valentligi ro`yobga chiqmagan, namoyon bo`lishi uchun sharoit talab etiladigan imkoniyatdir. Lisoniy birliklar ham ana Shunday birikish-biriktirish imkoniyatiga ega bo`lib, bu (Ma'naviy valentlik) ham lisoniy birliklarning o`zi bilan muayyan til jamiyati a'zolari ongida yashaydi. Masalan, [o`qi] leksemasi kishi ongida 8 ta bo`sh o`rniga ega holda mavjud bo`ladi va

nutqda voqelanib, bir vaqtning o`zida o`ziga 8 ta birikuvchini ham torta olishi mumkin. Uni Chizmada quyidagicha tasavvur qilish mumkin:

8 ta so`roq olmoshi [o`qi] leksemasiga birikish imkoniyatiga ega bo`lgan so`zlarga ishora qiladi. Bu imkoniyat bevosita kuzatishda berilmagan bo`lib, [o`qi] leksemasining mohiyatida yashiringandir. Lekin (kitobni o`qimoq), (har kuni o`qimoq), (ko`p o`qimoq) nutqiy birikuvlarida bu imkoniyatlar bitta-bitta voqelangan. quyidagi birikuvlarning birinchisida bir vaqtning o`zida bu imkoniyatdan ikkitasi, ikkinchisida esa uchta voqelikka aylangan, so`z birikmasi hosil qilingan: kitobni tez o`qimoq; kutubxonada kitobni tez o`qimoq; [o`qi] leksemasining ongda birikish imkoniyati valentlik ekan, uning nutqiy voqelanishi sintaktik aloqa hisoblanadi. Demak, valentlik lisoniy, sintaktik aloqa esa nutqiy hodisa sifatida qaraladi. Ular lison va nutqning barcha qarama-qarshi belgilarni o`zida aks ettiradi. Lisoniy birlikning valentlik o`rinlarini to`ldiruvchi birliklar aktantlar deb ham yuritiladi.

Yuqorida aytilganidek, kislorod atomi bilan birga vodorod atomi ham valentlikka ega bo`lganligi kabi [o`qi] leksemasiga birikuvchi leksemalar ham valentlikka ega. Biroq [o`qi] leksemasi hokim, tortuvchi mavqeda bo`lganligi sababli uning valentligi hokim valentlik, unga birikuvchi leksemaning valentligi esa tobe valentlik deyiladi:

Turli atomlar bir-biriga mos bo`lgandagina birika olganligi kabi lisoniy birliklar ham ma`no va grammatik jihatdan muvofiq bo`lmog`i lozim. Boshqacha aytganda, biriktiruvchi leksema birikishi lozim bo`lgan leksemani nafaqat ma`no jihatdan, balki uning ma`lum bir grammatik shaklda bo`lishini ham talab etadi. Shunga ko`ra, valentlik lug`aviy va sintaktik qatlamlarga ajraladi.

**Ma`noviy birikuvchanlik.** Ma`noviy birikuvchanlik biriktiruvchi leksemaning ma`noviy jihatdan o`ziga mos birikuvchilarni tanlashidir. Masalan, [hangra] leksemasi [qush] leksemasini o`ziga torta olmaydi, [qush] leksemasi [hangra] leksemasidagi birorta ham bo`sh o`ringa tusha olmaydi. Chunki ularda ma`noviy muvofiqlik mavjud emas. Leksemalar bir-biriga ma`noviy mos bo`lishi uchun ularning ma`no strukturalarida o`xshash ma`no bo`lakchalari - semalari bo`lmog`i lozim. [qush] leksemasi ma`no tarkibidagi «sayray oladigan» ma`no bo`lakchasi «sayramoq» leksemasida va «sayramoq» leksemasidagi «qushlarga xos» ma`no bo`lakchaga qush leksemasida mavjud. Bu ularning birikma hosil qilishga asos bo`la oladi.

Leksemalarning valentliklari tor yoki keng bo`lishi mumkin. Masalan: [hangramoq] leksemasining nima? so`rog`iga javob bo`ladigan valentligi to`ldiruvchisi - [eshak] [xo`tik], [hangi] leksemadaridir. [kishnamoq] leksemasining bunday valentligini to`ldiruvchi unsurlar - [ot], [toy], [bedov] [saman] leksemalaridir. Ba`zan birikuvchi yoki biriktiruvchi leksemalar ma`nolari muvofiq bo`lmagani holda ular nutqda birikuvlar hosil qilishi mumkin. Masalan, artist hangradi kabi. Bunda endi me`yoriy valentlik buzilgan holda namoyon bo`lib, ko`chma, obrazli ma`no yuzaga chiqadi. Lekin bu sof nutqiy hodisa bo`lib, [hangra] va [artist] leksemalarining lisoniy mohiyatidan joy olmagan. Chunki [artist] leksemasining ma`no tarkibi «san`atkor», «qo`shiqchilik-teatr» semalari bo`lib, unda «hangra» semasi yo`q, [hangramoq] leksemasi «eshakka xos», «ovoz chiqarish» ma`no tarkibiga ega bo`lib, unda «san`atkor», «qo`shiqchilikka xos» ma`no bo`lakchalari mavjud emas.

Biz lugʻaviy valentlikni ot va feʼl turkumlaridan olingan namunalar asosida dalillashga harakat qildik. Lekin lisoniy-lugʻaviy valentlik nafaqat ot yoki feʼlga, balki boshqa soʻz turkumlariga ham xosdir.

Sintaktik birikuvchanlik. Sintaktik birikuvchanlik leksema valentligining ikkinchi tomoni boʻlib, u hokim mavqedagi leksemaning tobe leksemalarni oʻziga tortish uchun ularning maʼlum bir sintaktik shaklda - kelishik, koʻmakchi, ravishdosh, sifatdosh qoʻshimchalarini olgan holda boʻlishini talab qilishidir. Bu hokim leksemaning sintaktik mavqei, grammatik shakli tomonidan belgilanadi. Masalan, Xatni yozdi, Xat yozildi sintaktik qurilmalaridagi xatni va xat soʻzlarining grammatik shakli bosh soʻzning grammatik shakli bilan belgilangan.

Sintaktik valentlik lugʻaviy valentlik bilan zich bogʻlangan boʻlib, ikkinchisi ham oʻzgaradi, biri yoʻqolsa, ikkinchisi ham boʻlmaydi. Masalan, [etakla] leksemasi joʻnalish kelishigidagi otni oʻziga tortmaydi (Salimga yetakla tarzida). Lekin [etakla] leksemasi ortirma nisbat shakli -t bilan shakllansa, (Salimga) soʻz shakli unga tortila oladi. Bunda, [etakla] leksemasining sintaktik valentligi oʻzgardi.

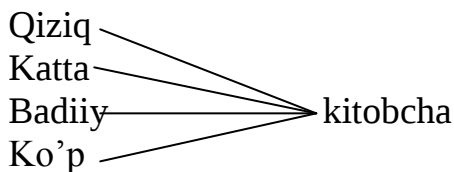
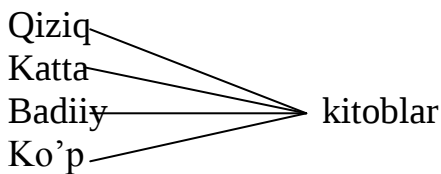
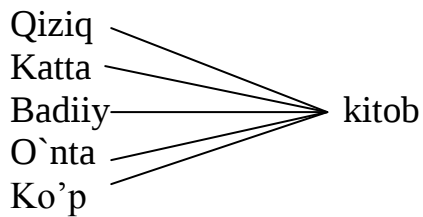
Lugʻaviy va sintaktik valentliklar oʻzaro bogʻliq boʻlsa-da, ular tez-tez oʻzgarishga uchrab turadi. Masalan, (aShulaChi hangradi) birikuvida sintaktik valentlik oʻzgarmasdan voqelangan, ammo lugʻaviy valentlik yangilangan holda yuzaga chiqqan. Bunday hol koʻchma maʼno yuzaga chiqqanidan dalolat beradi. (xat yozildi), (xatni yozdi) birikuvlarida maʼnoviy valentlik joyida, biroq sintaktik valentlik oʻzgargan. Bu turlicha sintaktik shakllar voqelanganligini koʻrsatadi. Biroq aytilgan har ikkala oʻzgarish ham bir yoqlama - yo maʼnoviy, yo sintaktik tabiatga egadir. Agar oʻzgarish birdaniga ikki tomonlama - ham lugʻaviy, ham sintaktik boʻlsa-Chiq Bunda soʻz yasalihi sodir boʻladi. Dalil sifatida [ochmoq] feʼlining lugʻaviy va sintaktik valentliklarini aniqlash orqali bunga amin boʻlish mumkin:

1. Tergovchi jinoyatni ochdi.
2. Jinoyat tergovchi tomonidan ochildi.
3. Amerikani VespuchChi ochdi.
4. Gul ochildi.

1- va 2- misollarda [ochmoq] feʼli valentliklarini toʻldiruvchi soʻz (tergovchi)ning maʼnosi oʻzgarmagan, lekin sintaktik shakli (tergovchi - bosh kelishikda, tergovchi tomonidan - koʻmakchili) oʻzgargan. Demak, [ochmoq] leksemasining maʼnoviy valentligi oʻzgarishsiz saqlangan, sintaktik valentligi oʻzgargan. Bu oʻzgarish [ochmoq] feʼliga -il majhul nisbat qoʻshimchasi tomonidan kiritilgan. 3- misolda esa feʼlining sintaktik valentligi oʻzgarishsiz qolgani holda maʼnoviy valentlik oʻzgarishga uchragan. Chunki [Amerika] soʻzining maʼnosi [ochmoq] feʼli maʼnosiga muvofiq kelmaydi. Ammo sintaktik shakli mos. 4-misolda esa ham maʼnoviy, ham sintaktik valentliklar butkul oʻzgargan. Chunki [gul] soʻzi [ochmoq] feʼliga maʼnoviy jihatdan mos emas. Bundan tashqari, birikuvchi soʻzning sintaktik shakli ([gul] - bosh kelishik) [ochmoq] feʼlga -il qoʻshimchasi qoʻshilishi natijasida oʻzgarishga uchragan.

Demak, maʼlum boʻladiki, leksemaning lisoniy valentligi ikki yoqlama boʻlib, uning maʼnoviy tomoni leksemalarga qanday leksemalar birika olishi meʼyori, Chegarasini koʻrsatsa, sintaktik tomoni birikuvchi soʻzning qanday grammatik qoʻshimchalarni olishini belgilaydi.

Morfologik birikuvchanlik. Leksemalarga grammatik shakllar qo`shilganda ularning birikuvchilari sirasida jiddiy o`zgarish yuz beradi. Bunga amin bo`lish uchun [kitob] leksemasining grammatik shaklsiz va grammatik shakllangan holatlarida valentlik imkoniyatlarini taqqoslash kifoya.

Ayon bo`ladiki, 2-va 3- Chizmalarda [kitob] leksemasining birikuv imkoniyatlari ko`plik son shakli -lar va kichraytirish qo`shimchasi -Cha hisobiga toraygan. Quyidagi gaplarda esa leksemaning biriktirish imkoniyati kengayganligiga amin bo`lamiz:

1. Salim kitob o`qidi.
2. Salim ukasiga kitob o`qitdi.

Demak, leksemalar kabi grammatik shakllar ham valentlikka ega bo`lib, ular leksemalar valentligiga ta`sir qilishi - uni toraytirishi yoki kengaytirishi mumkin.

Tayanch tushunchalar: Valentlik, lison va nutq, imkoniyat va voqelik, erkin bog`lanish, leksema va so`z, valentlik va sintaktik aloqa, leksema, morfologik shakl va so`zshakl valentligi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Т., 1995.
2. Неъматов Х., Сайфуллаева Р., Қурбонова М. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари. – Т., 1999.
3. Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. – Т., 1989.
4. Сайфуллаева Р., Менглиев Б. в.б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. III. –

T., 2006.

5. Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. – М., 1978.

6. Қўчқортөев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. – Т., 1977.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Birikuvchanlik nima?
2. Ma'naviy birikuvchanlik haqida ma'lumot bering.
3. Sintaktik valentlik haqida ma'lumot bering.
4. Morfologik birikuvchanlik haqida ma'lumot bering.
5. Lihgvistik valentlik va kimyoviy valentlikni qiyoslang.

3-ma'ruza. So'z birikmasi – atov birligi sifatida. SBning nominativ tabiati.

Reja:

1. Nutqiy so'z birikmasi (SB) haqida tushuncha.
2. SB va so'z.
3. SB va ibora.
4. SB da hokim va tobe kengayuvchi va kengaytiruvchi so'z.

Nutqiy so'z birikmasi (SB) haqida tushuncha. Nutqda tushunchalarni aniqroq va muayyanroq ifodalash zarurati tug'iladi. Bu esa nisbiy noaniq tushuncha ifodalovchi so'z o'rniga nisbiy aniq tushuncha ifodalovchi so'z birikmasini afzal qilib qo'yadi. qiyoslang: o'qimoq - tez o'qimoq. Keyingi nutqiy hosilada «harflarni urishtirib ma'nosini tushunish» harakati (o'qimoq) so'zidagiga nisbatan aniqroqdir. Chunki unga (tez) so'zi ko'maklashgan. Ko'rinadiki, so'z ham, so'z birikmasi ham tushuncha ifodalaydi. So'z ifodalaydigan tushuncha noaniq va, demak, kengroq (masalan, (o'qimoq) fe'lida harakat tez ham, sekin ham bo'lishi mumkin), so'z birikmasida esa ikki tushuncha o'z mustaqilliklarini saqlagan holda nisbiy aniq va muayyan harakatni («harflarni tez urishtirib, ma'nosini tushunish») ifodalagan. Demak, so'z o'z ma'naviy imkoniyatini to'laroq va ravshanroq namoyon qilishi uchun boshqa bir mustaqil so'zga ehtiyoj sezadi. Bu so'z uning ma'naviy ehtiyojini qondirmog'i uchun ham ma'naviy, ham grammatik jihatdan unga muvofiq bo'lmog'i lozim. Buni ravshanroq anglash uchun quyidagi hosilalarga diqqat qilaylik: olmani termog, osmonni ushlamoq, Salim keldi, kitobni o'qimoq

Birikmalarning birinchisida (olma) va (termog) so'zlari ma'naviy jihatdan muvofiq bo'lib, biroq ularning grammatik shakli (qaratqich kelishigi) mos emas. Ikkinchi birikuv (osmonni ushlamoq) da so'zlar grammatik shakli jihatdan mos bo'lsa-da, ma'naviy tabiatlarining «beo'xshovligi» ularning birikuv hosil qilishlariga yo'l qo'ymaydi. Uchinchi birikuvda a'zolar ham ma'naviy, ham shakliy jihatdan muvofiqdir. Bu ular birikuvi tushuncha emas, fikr ifodalaydi. To'rtinchi birikuv (kitobni o'qimoq) bularning barchasidan farqlanadi va birdan ortiq mustaqil so'zning

ma'no va grammatik jihatdan tobelashuvidan tashkil topib tushuncha ifodalashga xoslanganligi bilan xarakterlanadi. Bunda bir soʻz tobe, ikkinchisi hokim boʻlib, ular tobelik va hokimlik xossalari hamda vositalariga egadir. Bu ularning ma'noviy mosligi va tobeligi (hokimligi) grammatik shakli hamda joylashuv (oldinma-keyinlik) xususiyatlaridir. Demak, nutqiy soʻz birikmalari uchun quyidagi belgilarni koʻrsatish mumkin:

- a) birdan ortiq mustaqil soʻz;
- b) aʼzolarining ma'noviy va grammatik jihatdan mosligi;
- v) tobelik;
- d) tushuncha ifodalashi.

Soʻz birikmasi bu toʻrt belgisining har biri bilan oʻziga yondosh hodisalarga oʻxshaydi ham, bir vaqtning oʻzida farqlanadi ham. Masalan: Birdan ortiq mustaqil soʻzdan tashkil topganligi bilan soʻzdan farq qilsa, tushuncha ifodalashi bilan u bilan oʻxshashlik kasb etadi. Gaplar birdan ortiq mustaqil soʻzning ma'noviy va grammatik jihatdan tobelanishi asosida ham vujudga keladi. Lekin u SB dan farqli oʻlaroq, fikr ifodalaydi. Demak, SB bilan uning oʻxshashlari munosabatiga alohida-alohida toʻxtalish lozim boʻladi.

SB va soʻz. Soʻz bir tushunchani ifodalaydi. Sbda esa birdan ortiq tushuncha munosabatga kirishgan holda nutqda voqelanadi. Soʻz asosida leksema va morfema hamda ularning birikuv qonuniyatlari yotsa, Sbga esa leksemalar hamda ularning birikuvlarini tartibga soluvchi LSQ asos boʻladi. Aytilganidek, soʻzda tushuncha, ma'no keng va mavhum boʻladi. Soʻz birikmasida esa bu kenglik va mavhumlik bir qadar barham topgan boʻladi. Masalan: qiziq kitob birikmasida kitobning bir belgisi namoyon boʻlgan. Shu jihatdan u muayyanlik kasb etgan. Ammo bu muayyanlik nisbiy va biryoqlamadir. Chunki, masalan, uning badiiy yoki ilmiyligi hanuz mavhum va noaniqdir. qiziq badiiy kitob birikmasida bu belgi ham muayyanlik kasb etadi. Soʻz birikmasida soʻz boshqa soʻzlarni oʻziga biriktirib kengayishi bilan ma'noviy jihatdan torayib boradi. Demak, shakliy kengayish ma'noviy torayishni keltirib chiqarsa (soʻz birikmasida), shakliy torlik (soʻzda) ma'noviy kenglik bilan munosibdir.

SBdagi tushunchalar oʻzaro munosabatga kirishar ekan, bunda ular yaxlitlanib, bir «vujud»ga aylanib ketmaydi. Ular bir-biriga qancha yaqinlashmasin, baribir oʻz mustaqilliklarini saqlab qoladi. Masalan, toza havo birikmasida bir tushuncha ikkinchisiga muayyanlik kiritish uchungina xizmat qiladi, lekin, baribir, bunda ikki tushuncha mavjud. Ikki tushuncha orasidagi munosabat maʼlum bir meʼyor Chizigʻidan oʻtsa, ular yaxlit tushunchaga aylanadilar va bir butun holda yangi maʼno anglatadilar. Masalan, belbogʻ soʻzi dastlab belning bogʻi birikuvi shaklida boʻlib, bunda ikki tushuncha munosabati (hokim-tobelig) mavjud. Biroq bu munosabat ularning yaxlitlanishi darajasiga yetmagan. (belbogʻ) soʻzida esa munosabatning meʼyor Chizigʻidan keyingi holatiga duch kelamiz.

Soʻzlarning alohida koʻrinishi boʻlgan qoʻshma soʻzlar aslida soʻz birikmalari uzvlarining yaxlitlanishi - soʻz birikmasining ma'noviy taraqqiyoti mahsulidir.

SB va ibora. SB a'zolari tobe munosabatli mustaqil so'zlar bo'lsa, iboralar ham mustaqil so'zlar birikuvidan tashkil topsa-da, ular orasida sintaktik aloqa so'ngan, bu so'zlar o'zaro yaxlitlanib, o'zida tayyorlik, majburiylik, barqarorlik kabi belgilarni tashiydigan lisoniy birliklar qatoridan joy olgan. Iboralar tashkil etuvchilari (zohiriy) jihatidan SB ga o'xshasa-da, mohiyatan leksemalarga yaqinlashadi. Zero, tarvuzi qo'ltig'idan tushdi iborasi bilan bo'shashmoq so'zining ma'noviy mohiyati yaqindir. Leksemalar ajdodlardan avlodlarga buzilmasdan yuborilganligi kabi iboralar ham yaxlit holda keyingi avlodga uzatiladi. So'z birikmasi esa vaqtinchalik va o'zgaruvchandir. So'z birikmasini tashkil etgan so'zlar nutqda o'z mustaqil ma'nolari bilan qatnashgani holda iboralarning tarkibidagi so'zlar o'zlarining xos ma'nolaridan judo bo'lgandir (tarvuzi qo'ltig'idan tushdi iborasida tarvuz, qo'ltiq, tushmoq so'zlari o'zlarining xos ma'nolariga ega emas).

SB da hokim va tobe, kengayuvchi va kengaytiruvchi so'z. SB da ma'nosi muayyanlashtirilayotgan so'z hokim va uning ma'nosini muayyanlashtiruvchi so'z tobe a'zo deyiladi. (Masalan, kitobni o'qimoq birikmasida kitobni tobe va o'qimoq hokim a'zo). SB da bir so'z bir nechta so'zni o'ziga tobe a'zo sifatida biriktirishi mumkin. Lekin SBda bir so'z faqat a'zogagina tobe uzv sifatida bog'lanishi mumkin, xolos. Masalan, katta, Chiroyli gulChambar birikmasida gulChambar so'zi ikkita so'zga hokim. Lekin Chiroyli so'zi bir so'zgagina tobe. Hokim mavqeda yuzaga chiqayotgan leksema o'zining hokim, tobe vazifada yuzaga chiqayotgan leksema esa o'zining tobe valentligini namoyon qiladi. Hokim va tobe a'zolar vazifalari, grammatik shakli va sintaktik o'rni asosida belgilanadi. Tobe a'zo oldin kelib keyingisining ma'nosini izohlashga xoslangan bo'ladi va bunga mos grammatik ko'rsatgichlar bilan shakllanadi va ma'lum sintaktik o'ringa ega bo'ladi. O'zbek nutqida odatda, hokim so'z keyin tobe so'z oldin keladi. Nutqiy inversiya (hokim va tobe so'z tartibining buzilishi) asosida so'z birikmalarigina bundan mustasno: o'qidim kitobni, Ra'no, hamshira kabi. Hokim so'z kengayuvchi va tobe so'z ko'paytiruvchi so'z deb ham yuritiladi. Kengayuvchi va kengaytiruvchi atamalari nisbiy mohiyatga ega bo'lib, shaklga nisbatan aytilgandagina to'g'ri bo'ladi. Masalan: kitobni o'qimoq birikmasida o'qimoq leksemasi yoniga yana bir leksema qo'shildi va bir so'z ikkita bo'lib, shakliiy «yoyilish», Ya'ni kengayish yuz berdi. SHakliiy kengayish esa ma'noviy torayishni vujudga keltiradi. Bunda shakl va mazmun dialektikasi yanada yaqqolroq namoyon bo'ladi. Chunki o'qimoq leksemasi ma'nosi keng bo'lib, u o'qiladigan barcha narsalar ustida yuz beradigan tegishli harakatni ifodalaydi. Kitobni o'qimoq

birikmasida esa aytilgan barcha narsalardan faqat «kitob ustida bajariladigan harakat» toraygan ma'nosi qoladi. Kengayuvchi atamasini faqat bosh so'zga, kengaytiruvchi atamasini faqat ergash so'zgagina xos qilib qo'yishi ham biryoqlamalikdir. Zero, kitobni o'qimoq birikmasida kitob leksemasi tobe, o'qi leksemasi hokim valentligini namoyon qilganligi kabi unda o'qimoq so'zi kitobni so'z shakli uchun ma'noviy toraytiruvchi va shakliiy kengaytiruvchi vazifalarini namoyon qiladi. Zero, kitobni so'z shakli o'timli harakatni ifodalovchi Cheksiz leksemalar bilan bog'lanish imkoniyatiga ega. O'qimoq so'z shakli bilan birikish asosida unda ma'noviy torayish, shakliiy kengayish yuz beradi.

Tayanch tushunchalar: SB, SB qolipi, lison va nutq, qolip va hosila, hokim va tobe bo`laklar, nominativ birlik.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Абдурахмонов Ғ., Холиёров Х. в.б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т., 1979.
2. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Т., 1995.
3. Неъматов Ҳ., Сайфуллаева Р., Қурбонова М. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари. – Т., 1999.
4. Сайфуллаева Р.Р., Ҳозирги ўзбек тилида сўз бирикмалари. – Т., 2000.
5. Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис III. – Т., 2006.
6. Ўзбек тили грамматикаси. II том. – Т., 1976.
7. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис – Т., 1987.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Nutqiy SB nima?
2. SB va so`zni qiyoslang.
3. SB va iborani misollar asosida solishtiring.
4. SBning nominativ birlik ekanligini isbotlang.
5. SBda hokim va tobe munosabatini tushuntiring.

4-ma'ruza. SBlarda so`zlarning bog`lanish omillari va ularning ikki yoqlama munosabati.

Reja:

1. SB LSQ ini tiklash va uning voqelanishi
2. So`z birikmasi LSQ larida birikuv omillari
3. LSQ larini o`qish va yozish qoidalari.
4. Turg`un SB va frazemalarning LSQdagi o`rni.

SB LSQsini tiklash va uning voqelanishi. Boshqa lisoniy hodisalar kabi SB LSQlarini tiklash va uning voqelanishi farqlanadi. SB LSQsining voqelanishi «lison-nutq» yo`nalishida bo`lib, bu yo`nalish umumiylikdan oraliq ko`rinishlar orqali xususiyliklarga - nutqiy hodisalarga qarab boradi. Masalan;

[W ~ W]

[W_{mv} ~ W_{mv}]

[I_{kk} ~ I_{ek}]

[O_{qk} ~ O_{eq}]

[Karimning kitobi]

Bunda [W~W] umumiy lisoniy sintaktik qolip bo'lsa [$O_{qk} \sim O_{eq}$] quyi lisoniy sintaktik qolipdir. [Karimning kitobi] hosilasi ana Shu LSQ asosidagi nutqiy SBdir.

LSQni tiklash xususiylik (nutqiy hosila)lardan oraliq ko'rinishlar orqali umumiyliklar sari boradi va bu jarayon «nutq-lison» yo'nalishida kechadi. Nutqiy SBning voqelanishida boshlang'ich nuqta [W-W] qolipi bo'lsa, uni tiklashda (Karimning kitobi) kabi nutqiy SBlar asos bo'lib xizmat qiladi.

YUqorida aytilganidek, o'zbek tilida so'z birikmasining 18 ta umumlashmasi - LSQlari mavjud bo'lib, ularning umumiy tiklanish yoki voqelanish manzarasini quyidagicha tasvirlash mumkin(x Chizma)

[$W_{qk} \sim W_{ek}$]=**qaratuvchi-qaralmish**. Bu qolipda a'zolar W belgisi bilan berilgan bo'lib, bu muayyan so'z turkumi belgisi emas. Chunki bunda W unsurini to'ldiruvchi a'zolar sifatida turli xil mustaqil so'z turkumlari qatnashishi mumkin. Shuningdek, bu LSQning quyi bo'linishlari uning tegishli so'z turkumlari tomonidan to'ldirilishi asosida bo'lib, ular quyidagilardir;

[$Oq.k - Oe.k$] = ot qaratuvchi-ot qaralmish (kitobning varag'i)

[$Oq.k - Sf.e.k$] = ot qaratuvchi-sifat qaralmish(daraxtning mo'rti)

[$Sf.q.k - Oe.k$] = sifat qaratuvchi- ot qaralmish (yaxshining qiligi)

[$Sf.q.k - Sf.e.k$] = sifat qaratuvchi-sifat qaralmish(aChChiqning Chuchugi)

[$Ot.q.k - Se.k$] = ot qaratuvchi-son qaralmish(gulning bittasi)

[$Sq.k - Se.k$] = son qaratuvchi-son qaralmish(mingtaning bittasi).

[$Oq.k - Hn.e.k$] = ot qaratuvchi-fe'l qaralmish(Otabekning qaytishi).

[$Hn.q.k - Oe.k$] =fe'l qaratuvchi-ot qaralmish(uyalishning o'rni).

[$Hn.q.k - Hn.e.k$] =fe'l qaratuvchi-fe'l qaratuvchi (olmoqning bermog'i).

[$Oq.k - Sd.e.k$] = ot qaratuvchi-sifatdosh qaralmish(yurakning to'xtagani).

[$Sd.q.k - Oe.k$] = sifatdosh qaratuvchiqot qaralmish (qo'rqqanning ko'zi).

[$Sd.q.k - Sd.e.k$] = sifatdosh qaratuvchi-sifatdosh qaralmish (yig'laganning kulgani).

[$Oq.k - Re.k$] = ot qaratuvchi-ravish qaralmish (mehnatning kecha-kunduzi)

[$Ol.q.k - Oe.k$] = olmosh qaratuvchi-ot qaralmish(mening vatanim).

[$Rq.k - Oe.k$] = ravish qaratuvchi-ot qaralmish(hozirning huzuri).

Umumiy [$Wq.k - We.k$] qolipining bu ko'rinishlari ham bevosita kuzatishda bo'lib, ular o'zaro a'zolarining qaysi turkumga mansubligi bilan farqlanar ekan, demak, ular lug'aviy mohiyatlar tajallilari asosida bo'lingandir. Biroq baribir qoliplar lisoniy sathga mansubligicha qolaveradi. Ammo o'rni jihatdan bu sathning quyi pog'onalaridan joy oladi.

[$Wq.k - We.k$]=qaratuvchi-qaralmish qolipi hosilalari turli xil ma'noviy

munosabatlarni namoyon qiladi.

Demak, SBlarning tarkibiy qismlari orasidagi ma'noviy munosabatlarni tahlil qilmoq lozim bo'ladi. Birinchi SBda yuzaga chiqqan (Karim) va (kitob) leksemalari orasidagi borliqda va kishilar ongida qanday bog'lanish bo'lishi mumkin? Ma'lum bo'ladiki, ushbu leksemalar asosida qator SBlarni tuzish mumkin bo'ladi va ularning har biri borliqdagi har xil - «atash», «ajratish», «ega-egalik qiluvchi narsa» kabi munosabatlarni aks ettiradi. Bu ob'ektiv munosabatlarning qaysi biri voqelanishi esa birikmadagi grammatik qo'shimchalar bilan belgilanadi. qaratqich kelishigi va egalik qo'shimchasi Karimning kitobi birikmasida ikki xil ma'noviy munosabatni voqelantiradi: ega-egalik qilinuvchi narsa va muallif-uning asari. Lekin [Wq.k-We.k]=qaratuvchi-qaralmish LSQi bu ikki xillikka nisbatan befarq. Demak, ayon bo'ladiki, yuqoridagi jadvalda keltirilgan SB a'zolari orasidagi ma'noviy munosabat [Wq.k-We.k]=qaratuvchi-qaralmish qolipiga daxldor bo'lmay, balki uni to'ldirayotgan leksemalar va ular borliqda ataydigan narsa-predmetlar orasida bo'ladigan munosabatlarning tajallisi bo'lib, bu munosabatlar leksemalarning miqdoriga muvofiq ravishda rang-barang bo'lishi mumkin. Masalan, borliqdagi stol va oyoq jismlari orasida «ega-egalik qiluvchi narsa» munosabati bo'lishi mumkin emas. Shuningdek, bu ma'noviy munosabatlar qaratqich kelishigi va egalik qo'shimchalarining ma'nolari ham emas. Bu jismlar orasida butun-qism munosabati mavjud bo'lib, u SBda ham aks etgan. SBlardagi turli-tuman ma'noviy munosabatlar bir qarashda qaratqich kelishigi va egalik qo'shimchalari ma'nosidek ham tuyuladi. Lekin qaratqich kelishigi tobe so'zni hokim so'zga, egalik qo'shimchasi hokim so'zni tobe so'zga bog'lash uchungina xizmat qiladi, xolos. Unga tegishlidek tuyulgan ma'nolar qolipni to'ldirayotgan leksemalarning ma'noviy mohiyati bilan bog'liq bo'lib, mazkur qo'shimchalar ularni namoyon qiluvchi vositalardir, xolos.

[Ik.k -F] qolipi. SBning bu LSQi birinchi uzvi morfologik shakllangan va Shuning uchun [ShMJ] birikuv omiliga va ikkinchi uzvi shakllangan va Shuning uchun [MShJ] omiliga ega bo'lgan nutqiy hodisalarni namoyon qiladi.

Qolipning birinchi uzvini ism turkumiga oid so'zlar to'ldirib, ular hokim uzvga tuShum, jo'nalish, o'rin-payt, Chiqish kelishiklari shakllari bilan bog'lanadi. Birinchi uzvi asosida LSQ quyidagi ko'rinishlarga ega bo'ladi:

[I k.k-F]

[I t.k-F] [I j.k-F] [I o`-p.k-F] [I Ch.k-F]

LSQning har bir ko'rinishi [I] uzvining bo'linishlari asosida yana tarmoqlanadi va u natijada quyidagi nutqiy hosilalarni beradi [O t.k-F] [Sf t.k-F] [S t.k-F] [Ol t.k -F] [Hn t.k-F]

(kitobni (yaxshini-o`nni) ayir, uni (gapirish-o`qimoq-so`ramoq-boshlamoqni bas qil.)

[Ich.k-F] LSQi boshqa ko'rinishlarining parchalanishlari asosidagi xususiyliklar ham Shunday nutqiy hosilalarni yuzaga chiqaradi.

LSQning birinchi uzvi morfologik shakllanganligi bois uni to'ldiruvchi a'zoda shakliy omil birinchi o`ringa ko'tariladi. Joylashuv omili esa oxirgi o`ringa to'shadi. Zero, birikma a'zolarini erkin almashtirish, ular orasiga so'zlar kiritish birikmaning mohiyatiga, a'zolar orasidagi ma'noviy munosabatlarga ta'sir ko'rsatmaydi. Ikkinchi

uzv grammatik shakllanganligi bois ma'noviy omil kuchayib, birinchi uzvda joylashuv omili o'ta kuchsiz bo'lganligi bois ikkinchi (F) uzvda ham bu omilning kuchsizlanishi va uchinchi planga surilishini taqozo qiladi .

[Ik.q-F] LSQining birinchi uzvda bir necha kelishik umumlashmasi aks etganligi bois uning mazmuniy jihati ham murakkab xarakter kasb etadi va uni harakatga tortilgan yoki bog'liq ob'ekt (joy-harakat) ko'rinishida berish mumkin. Bu ma'noviy umumiylik [Ikq-F] LSQining xususiy ko'rinishlarida alohida kelishik qo'shimchalari tomonidan ju'ziylashtiriladi, muayyanlashtiriladi.

Masalan;

[Ik.k-F]qvositasiz ob'ekt-harakat

[Ij.k-F]qvositali ob'ektqhol-harakat

[Ich.k-F]q ajralish manbaiqo`rin-harakat va hokazo.

[I-F] LSQi. Bu LSQ SB uchinchi tip [W-W] qolipining aloxida turi bo'lib, u a'zolarining morfologik shakllanishi va nutqda bunga muvofiq ravishda bitishuv aloqali nutqiy hosilalarni berish bilan xarakterlanadi. [I-F] qolipining nutqiy voqelanish bosqichlarini quyidagicha aks ettirish mumkin;

[O-F], [Sf-O], [Olm-O], [S-O], [R-O]

[asal bola] [yaxshi bola] [o'sha bola] [birinchi bola] [pinhona suhbat]

[I-F] LSQi uzvlari o'zaro hech qanday morfologik vositalarsiz bog'langan bo'lib, bunday unsurlarda birikuvning joylashuv omili kuchayadi, shakliy oml o'ta kuchsizlanadi. Ma'noviy omil esa birikuvni ta'minlovchi ustuvor omil maqomida bo'ladi: MJSH-MJSH. [I-O] LSQsining mazmuniy jihati birikuvchi unsurlarning ma'noviy munosabatlarini umumlashtirish asosida lisoniy mazmunga ega bo'ladi, LSQni yaxlit holda [I-Oqsifatlovchi-sifatlanish] tarzida ta'riflash mumkin.

Ma'lum bo'ladiki, LSQlardan sintaktik shakllargina joy oladi. Lug'aviy shakllar esa LSQ uchun ahamiyatsiz bo'lib, ikkiyoqlama tabiatga ega bo'lgan lug'aviy sintaktik shakllar (nisbat shakllari, ravishdosh, sifatdosh) qolip uchun ahamiyatli vositalar sifatida lug'aviy shakllar tizimining Chekkasidan joy oladi.

So'z birikmasi LSQ larida birikuv omillari. Sbning ichki tuzilishi, tashkil etuvchi a'zolarining o'zaro munosabatini o'rganish jarayonidabirikishning ichki qonuniyati ochiladi. Sbda bog'lanish a'zolaridan birining faolligi asosida emas, balki har ikki a'zoning ham bir-biriga, avvalo, ma'noviy, qolaversa, shakliy joylashuv jihatdan moslashishlari asosida yuz beradi. Chunki tobelanayotgan leksemaning birikish imkoniyati voqelanishga, hokim a'zoning biriktirish talabi esa qondirilishga intiladi. Sbdagi a'zolarining goh bittasining (maktabga bormoq), goh ikkinchisining ham (maktabning bog'i) grammatik shakllanishi asosida sintaktik aloqaning ikki bir tomonlama aloqa, ikki tomonlama aloqa turlarini farqlash maqbul emas. Unda bitishuvli (keng dala) birikmalarning hech qanday aloqasiz birikma deyishga to'g'ri kelgan bo'lur edi. YUqoridagi aloqaning ikki ko'rinishi bog'lovchi vositalarga qarab belgilangan, xolos.

So'z birikmasida aloqa har doim ham ikki tomonlamadir. SB a'zolarining ikki yoqlama-birikish imkoniyati (tobe a'zo) va biriktirish talabi (hokim a'zo) aloqadorligi bevosita a'zolarining birikish-biriktirish qobiliyatiga asoslanadi.

SB a'zolari orasidagi bog'lanish har bir so'zda yaxlit holda mavjud bo'lgan

ma'noviy (M), shakliy (SH), joylashuv (J) omillarining o'zaro muvofiqligiga tayanadi. Masalan, kitobni o'qimoq birikmasidagi kitobni so'z shaklida hokim so'zga birikishini ta'minlaydigan M, SH, J omillari bo'lganligi kabi o'qimoq so'zshaklining ham tobe a'zoga bog'lanishini ta'minlaydigan M, SH, J omillari mavjud. xatni yozmoq SBsida tobe so'z (xatni)ning hokim so'z (yozmoq) bilan birikishini uning shakli (-ni), ma'nosi va qisman joylashuvi (oldin kelishi) bilan ko'rsatsa, hokim so'z tobe so'z bilan bog'lanishini ma'nosi, shakli va qisman joylashishi (keyin kelishi) bilan ko'rsatadi.

So'zda bu uch omil yaxlit holda bo'lib, ma'lum birikish jarayonida birortasi ustunlik qilsa, boshqa holda u kuchsizlanadi. Keltirilgan xatni yozmoq birikmasidagi tobe so'z (xatni) da shakliy omil (-ni) tobelikni ko'rsatuvchi yetakchi omil bo'lsa, hokim so'z (yozmoq) da ma'noviy omil ustunlik qilgan.

Ma'noviy omil deganda so'zlarning bog'lanish uchun muhim sanalgan lug'aviy ma'nosi, qaysi turkumga xosligi tushuniladi. Lug'aviy ma'no ayon bo'lib, so'zning grammatik ma'noviy xususiyatlariga bir oz sharh berish lozim bo'ladi. So'zlarning muayyan turkumga xosligi nihoyatda keng ko'lamli tushuncha bo'lib, mustaqil so'z turkumlari doirasida narsa predmet (ot), belgi (sifat), miqdor (son), harakat (fe'l), holat (ravish), tasviriylilik (taqlidlar), ishoraviylilik (olmoshlar) kabi turkumiy ma'nolarni qamrab oladi. Bu ma'nolar so'z turkumi (masalan, ot), uning ichki bo'linishlari (masalan, modda-ma'dan oti, o'rin-joy oti kabi) bilan bog'liqdir. Shuning uchun tosh ko'prik birikmasida tosh so'zining ot turkumiga mansubligi, modda-ashyo nomi ekanligi, ko'prik so'zining ma'lum bir harakatning mahsuli bo'lmish predmetni ifodalashi, so'rida yotmoq birikmasida esa so'ri so'zining joy nomini atab kelishi, yotmoq fe'lining o'timsizligi kabilar ma'noviy omilni tashkil etadi.

SHakliy omil deganda so'zlarni bir-biriga bog'lash uchun xizmat qiladigan aloqa-munosabat (sintaktik) shakllari tushuniladi. Morfologik shakllar birikmadagi qaysi a'zoni shakllantirishiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

1)tobega xoslar (kelishik, sifatdash, ravishdash ko'rsatgichlari va ko'makchilar);

2)hokimga xoslar (egalik, nisbat, kesimlik ko'rsatgichlari).

Joylashuv omili so'zlarning erkin joylashuvi (1) va birikma tarkibida jipslashuvidan (2) iborat.

O'zbek tilining me'yoriy nutqida tartib qat'iy bo'lib, tobe oldin, hokim keyin keladi. Erkin joylashuv deganda SBdagi tobe va hokim a'zolari bir-biridan ajratish, «uzish», ular orasiga boshqa bo'laklarni kiritish imkoniyati mavjudligi nazarda tutiladi. Masalan, kecha keldi, kitobni o'qimoq, shahrimizning ko'Chalari kabi SBlarda erkin joylashuv imkoniyati bor, ularda tobe va hokim a'zoni bir-biridan ajratish, «uzish» (Kecha uyga keldi, kitobni tez o'qidi, shahrimizning keng ko'Chalari), hatto teskari joylashtirish (keldi kecha, ko'Chalari shahrimizning) mumkin. Jipslashuv deganda tobe va hokim a'zoni bir-biridan «uzish» mumkin emasligi tushuniladi. Bunga tosh ko'prik, oltin uzuk, Navoiy romani, kitob o'qimoq

birikmalarini misol qilib keltirish mumkin. Masalan, tosh ko`prik birikmasidagi so`zlarning o`rni almashtirilsa, birikma mohiyati o`zgarib ketadi: ko`prik tosh. Demak, bu so`zlarda birikma mohiyatini belgilashda joylashuv omili ustivor ahamiyatga ega. Erkin joylashuv J omilining kuchsizligini, jipslashuv esa uning kuchliligini bildiradi.

Har qanday SBda so`zning mavjud imkoniyatlari yuzaga chiqadi. Bunda har bir a`zodagi mazkur (M, J, SH) omillar o`zaro va boshqa a`zodagi Shunday omillar bilan muvofiqlashadi. So`zdagi bir omilning kuchayishi boshqa omillarning kuchsizlanishi evaziga sodir bo`ladi. Buni uchburchak burchaklarining o`zaro aloqadorligiga qiyoslash mumkin. Uchburchak burchaklarining yig`indisi 180 gradusga teng. Bir burchak kattalashsa, buning hisobiga boshqalari kichrayadi. Lekin ularning umumiy yig`indisi 180 gradusga teng bo`lib turaveradi. Xuddi Shuningdek, tobe yoki hokim so`zdagi bir omil kuchaysa, bu boshqa omillarning kuchsizlanishi hisobiga bo`ladi. Chunki bir omilning yetakchilik qilishi boshqalarning to`la voqelanishiga yo`l qo`ymaydi. Masalan, uyning egasi birikmasida birikuv omillari quyidagicha: [SHMJ-SHMJ]. Chunki har ikki a`zo ham - biriktiruvchi-tobe a`zo tobega xos, hokim a`zo hokimga xos grammatik shaklga ega. Ularning hokim va tobeligini ana Shu shakllar ko`rsatib turibdi. Shuning uchun har ikkala a`zoda ham shakliy omil ustuvordir. Birikma a`zolarini bir-biridan «uzish» (uyning asl egasi), teskari joylashtirish (egasi uyning) birikmaning oldingi mohiyatiga ta`sir qilmaydi. Bu esa joylashuv omilining o`ta kuchsizligidan dalolat beradi. Ma`noviy omil esa shakliy va joylashuv omillari oralig`ida bo`ladi. shoshilib gapirmoq SBsidagi a`zolarining birikuv omillari muhimligi quyidagicha: SHMJ-MSHJ. Birinchi uzvda shakliy omilning birinchi o`ringa chiqishi uning ravishdosh shaklidaligi sabablidir. Ravishdosh shakli shoshilib so`zshaklining tobeligini ta`minlamoqda. Joylashuv omilining har ikkala a`zoda ham oxirgi planga o`tishi esa tobe va hokim uzvlar orasida erkin joylashuvning mavjudligidir. Ikkinchi a`zo (o`qimoq) da ma`noviy omilning kuchayishi, uning hokimlik grammatik shakliga ega emasligi va joylashuv omilining kuchsizligi evazigadir. mart oyi birikmasidagi a`zolarining birikuv omillari munosabati esa quyidagicha: JMSH-SHMJ. SBlar a`zolarida ma`noviy omilning oxirgi o`ringa o`tishi mumkin emas. Chunki SB uchun dastlabki talab a`zolarining ma`noviy muvofiqligidir.

O`zbek tilida har bir a`zo birikuv omillarining o`rin almashish natijasida 6 xil kombinatsiya vujudga keladi. Tobe a`zo: MSHJ, MJSH, SHMJ, SHJM, JMSH, JSHM. Hokim a`zo: MSHJ, MJSH, SHMJ, SHJM, JMSH, JSHM. Har bir a`zoning 6 xilligi asosida (6x6) SBning 36 mantiqiy-riyoziy turi ma`lum bo`ladi. Olti xil tobe a`zo va olti xil hokim a`zoni ko`paytirish asosida 36 xonali jadval yuzaga keladi. Quyidagi jadvalni har bir SB turiga ayrim misollar bilan beramiz:

**LSQlarni o`qish va yozish qoidalari.** Lisoniy birliklar bevosita kuzatishda berilmagan bo`lib, ular yozish yoki aytish uchun ham shartli belgilardir.

Lisoniy birliklar bo`lgan LSQlar yozuvda turli shartli belgilar vositasida beriladi. Biroq bu shartli belgilarni o`qishning o`ziga xos qonun-qoidalari bor. Ma`lumki, ximiyada moddalar turli shartli belgilar vositasida ifodalansa-da, ular aynan o`qilmaydi. Masalan, H<sub>2</sub>SO<sub>4</sub> ni «Ash ikki S O to`rt» deb o`qish talab etilmaydi. Biz o`qiyotgan LSQlarga ham Shunday munosabatda bo`lish lozim.

Deylik, bizga (Wm.v - Wm.v) qolipini o`qish buyurilgan. Uni «W morfologik vosita va W morfologik vosita», deb emas, balki, «morfologik shakllangan tobe atov birligi va morfologik shakllangan hokim atov birligi», deb o`qish tavsiya etiladi. Agar LSQ [I q.k - I e.q] ko`rinishida bo`lsa, u «qaratqich kelishigidagi tobe ism va egalik shaklidagi hokim ism» tarzida o`qilishi maqsadga muvofiqdir.

Ma`lum bo`ldiki, LSQlarning shakliy tomonigina yoziladi va o`qiladi. Zero, ikki mundarijali birliklar bo`lgan leksema va morfemalarning ham shakliy tomoni shartli ravishda yoziladi va o`qiladi: [kitob] leksemasi, [-ni] morfemasi kabi. Ularning mazmuniy mundarijasi bo`lgan semema yoki grammatik ma`no birliklarning shakliy tomoni bilan yaxlit idrok etiladi va yozuvda uni alohida berish uchun zarurat bo`lmaydi.

Demak, LSQ lar ifodasida ham ularning shakliy tomoni bilangina Cheklanish ma`quldir.

Turg`un SB va frazemalarning LSQdagi o`rni. Turg`un SB va frazemalar ham mohiyatan o`zida tayyorlik, majburiylik, ijtimoiylik belgilarini mujassamlashtirganligi bois, ular bir atov birligi, bir leksemaga teng birlik atrofida qaralib, yaxlit holda LSQning bir uzvini to`ldiradi. Masalan, Salimning tepa sochi tikka bo`lishi [Wq. k - We.k], qo`y og`zidan Cho`p olmagan bola [I-O] kabi.

Tayanch tushunchalar: SB, SB qolipi, bog`lanish omili, bog`lanish usuli, lison va nutq, UMIS va YAHVO, qolip va hosila.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Назарова С. Бирикмаларда сўзларнинг эркин боғланиш омиллари. Номзодл. диссер...автореф. – Т., 1997.
2. Неъматов Х., Сайфуллаева Р., Қурбонова М. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари. – Т., 1999.
3. Сайфуллаева Р., Менглиев Б. в.б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. III. – Т., 2006.
4. Қурбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили (содда гап синтаксиси учун материаллар). – Т., 2002.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. SB LSQ ini tiklash yollari.
2. [Wq.q.-We.k.qqaratuvchi - qaralmish] qolipi haqida ma`lumot.
3. [Iq.k.-F] qolipining mohiyatini tushuntiring.
4. [I-O] LSQining mohiyati va voqelanishi.
5. So`z birikmasi LSQ larida birikuv omillari necha turga ega?
6. LSQ larini o`qish va yozish qoidalari.
7. Turg`un SB va frazemalarning LSQdagi o`rni.

5-ma'ruza. SBlar zanjiri va uning doimiy ikki a'zofiligi.

Reja:

1. SBda bog'lanish usullari.
2. SBning turlari.
3. SBning tuzilishiga ko'ra turlari.
4. SB zanjiri.
5. SB va sintagma.

SB da bog'lanish usullari. SB a'zolari orasidagi bog'lanish, Ya'ni tobelanish uch xil: bitiShuv, moslashuv, boshqaruv. Bu aloqa turlarining o'ziga xos xususiyatlari va farqlari a'zolari biriktiruvchi ko'rsatgichlar yoki boshqa vositalardan kelib chiqadi. Masalan, tez yurmoq, qalamni olmoq, kitobning varag'i. Ma'lum bo'ladiki, birikmada tobe so'zning qaysi shaklda kelishi ko'pincha, uning hokim so'ziga (qalamni olmoq) bog'liq bo'lsa, ba'zan har ikkala a'zo bir-birining qanday shaklda bo'lishini belgilab qo'yadi (kitobning varag'i).

BitiShuvda birikkan so'zlarning o'zaro aloqasi, asosan, tartib va ohang bilan belgilanadi. BitiShuv aloqasi-tobelanishda morfologik ko'rsatgichlar bo'lmasa-da, tartib muhim vosita sifatida namoyon bo'ladi. Bunda tobe so'z ushbu mavqeda kelish uchun shakliy jihatdan o'zgarmaydi. Zero, tobe a'zo sifatida namoyon bo'layotgan so'z ma'noviy va vazifaviy jihatdan bunga xoslangan bo'ladi. Misollar: qizil gul, oq qog'oz. Ba'zan ot turkumidagi so'zlar ham hech qanday vositasiz tobe vazifada kela oladi: oltin soat, tosh yo'l kabi. Bunda ular mohiyatan tobe a'zolik doimiy belgisi bo'lgan sifat, son, ravish turkumlariga yaqinlashadi. Bu hodisa nutqiy bo'lib, oltin, tosh leksemalarining lisoniy mohiyatlari bilan belgilanmagan.

quyidagi so'zlar bitiShuv yo'li bilan bog'lanadi:

ravish + fe'l: o'z-o'zidan gapirmoq

sifat + fe'l: yaxshi so'zlammoq

son + ot: o'nta qalam, sakkiz daftar

ot + ot: kumush qoshiq, Chang yo'l

olmosh + ot: hamma odam, qanday kitob

Ayrim manbalarda tobe so'z vazifasida ravishdosh (shoshilib gapirdi), sifatdosh (o'qigan bola)lar yuzaga chiqqan birikuvlar ham bitiShuv aloqali qo'shilmalar sifatida qaraladi. Vaholanki, bu yerda ravishdosh ko'rsatgichi -b fe'lni fe'lga (shoshilib gapirdi), sifatdosh shakli (-gan) fe'lni otga (o'qigan bola) bog'lash uchun xizmat qiladi. Shuningdek, bu shakllarning morfologiyada lug'aviy-sintaktik shakllar sifatida qaralishi ham ular hosil qilgan birikuvlarni bitiShuvli emas, balki boshqaruvli birikuvlar sifatida qarashni taqozo etadi.

BitiShuvda a'zolarining hokim-tobelik holatni, asosan tartib va joylashuv omillari asosida belgilanadi: (tobe a'zo Q hokim a'zo), Ya'ni tobe so'z oldin, hokim so'z keyin keladi, hamda a'zolar orasiga boshqa so'zni kiritib bo'lmaydi. (kumush qoshiq birikmasini kumush o'nta qoshiq deb o'zgartirib bo'lmaydi. Ba'zan bitiShuvda ham

tartib ikkinchi o`ringa tushib qolgandek tuyuladi: Majlis

bo`ladi - Majlis kechqurun bo`ladi. Lekin bunda majlis so`zi fe'lga bitiShuv asosida emas, balki bosh kelishikda bog`lanayotganligini esdan Chiqarmaslik lozim.

Demak, bitiShuv aloqasida tartibi va ohang muhim rol o`ynaydi. Bunda tobelik tartibi va joylashuvdan, so`zlarning grammatik xususiyati va ma`nosidan anglashilishi ayon bo`lib turadi.

Kelishik affiksi o`z ma`nolarini yo`qotgan tezda kelmoq, o`z-o`zidan raqsga tushib ketmoq, birdan gapirmoq birikuvlarini ham bitiShuv aloqasi sifatida qaramoq lozim. Chunki kelishik qo`shimchasi bu SBlarda o`z tizimidan ajralib, so`z tarkibida «qotib qolgan». Bu so`zlar kelishik qo`shimchalarini olgan holda ravishga ko`Chgan so`zlardir.

Boshqaruv aloqasi bir tomonlama shakllangan SBlar tarkibida amal qiladi. Birikish uchun faqat tobe a`zolar tobelovchi qo`shimcha olgan SBlar boshqaruv yo`li bilan bog`langan deyiladi. Bunda hokim so`z tobe so`zning qanday shaklda bo`lishini boshqaradi. Masalan, kitobni o`qimoq birikmasida tobe so`zning tuShum kelishigi shaklida kelishi o`qimoq fe'lining o`timliligi bilan belgilangan. Agar bu fe'l o`timsiz fe'lga aylantirilsa, (o`qildi) tobe so`zdagi tuShum kelishigi shakli o`z-o`zidan g`oyib bo`ladi: kitobni o`qimoq - kitob o`qildi.

Boshqaruv aloqasida tobe so`zni har xil turkumdagi so`zlar boshqarishi mumkin. Misollar: uyga bormoq (fe'lli boshqaruv), mendan katta (sifat boshqaruvi), tovushdan tez (ravishli boshqaruv), o`qishda birinchi (son boshqaruvi), aytgan bola (otli boshqaruv).

Boshqaruv uni amalga oshirayotgan vositaga bog`liq ravishda kelishikli boshqaruv, ko`makchili boshqaruv, ravishdoshli boshqaruv, sifatdoshli boshqaruv kabi turlarga ajraladi.

Moslashuv. SBlarning ikki tomonlama grammatik shakllangan turi bo`lib, bunda tobe a`zo hokim a`zoga, hokim a`zo tobe a`zoga muvofiq ravishda bog`lovchi vosita oladi. Masalan, ukamning daftari, sizning uyingiz kabi. Moslashuv atamasi har ikkala a`zoning bir-birini taqozo qiluvchi morfologik vositalarga egaligi ma`nosini anglatadi. Moslashuv aloqasida tobe a`zo qaratuvchi, hokim a`zo qaralmish deb yuritiladi.

Moslashuv aloqasida tobe a`zo belgisiz (Navoiy g`azali) bo`lganligi kabi, hokim a`zo ham ko`rsatgichsiz qo`llanishi mumkin: sizning uyingiz-sizning uy, bizning kitobimiz-bizning kitob kabi. Bu siz olmoshi va -ngiz qo`shimchasi, bu olmoshi va -miz ko`rsatgichining tarixiy genetik bog`lanishining hozir ham ko`rinib turganligiga bog`liqdir. Zero, ularning kitobi birikmasini ularning kitob tarzida qo`llab bo`lmaydi.

Hokim a`zoning ifodalanishiga ko`ra SBning turlari. SB o`z tarkibidagi hokim a`zoning qaysi so`z turkumiga kirishiga qarab, quyidagi ko`rinishlarga ega bo`ladi.

Ismli birikmada hokim a`zo ot, sifat, son, olmosh turkumlaridan ifodalanadi: keng dala (ot), tuxumdan kichik (sifat), ovozdan tez (sifat), odamlarning biri (son),

o`quvchilarning hammasi (olmosh).

Fe`lli birikmada hokim a`zo fe`ldan bo`ladi: vazifani bajarmoq, tez o`qish, uyalgani uyalgan.

**SBning tuzilishiga ko`ra turlari.** Biz yuqorida ko`rib o`tgan so`z birikmalari ikki so`zli birikmalardir. So`z birikmalari uch va undan ortiq so`zli bo`lishi ham mumkin: bepoyon yashil maydon, o`nta badiiy asar. Demak, tuzilishiga ko`ra so`z birikmasi ikki turga bo`linadi: sodda birikma va murakkab birikma.

Sodda birikma, odatda, ikki mustaqil so`zdan tuzilgan bo`ladi: oq qog`oz, ko`m-ko`k osmon kabi. Besh qavatli bino, o`n yashar bola, o`rta bo`yli yigit tipidagi qo`shilishlar ham sodda birikma sanaladi. Chunki ular tarkibidagi besh qavatli, o`n yashar, o`rta bo`yli unsurlari ajralmas birikmalar bo`lib, bir butun holda tobe uzv sifatida namoyon bo`ladi. Shuningdek, SBning a`zolari ibora yoki boshqa turg`un birikma bilan ifodalanganda ham birikma sodda hisoblanadi: kapalagi uchib ketgan bola (kapalagi uchib ketgan + bola), «Yoriltosh» ertagi (yoriltosh + ertagi), qush qo`nmas o`simligi (qush qo`nmas + o`simligi)

Murakkab birikma sodda birikma a`zolarining kengayishidan tuziladi. qiyoslang:

uch	→ o`rdak	osmondagi	→ uch o`rdak
ilg`or	→ terimChilar	xo`jalikdagi	→ ilg`or terimChilar
a`lochi	→ o`quvchilar	hammadan	→ a`lochi o`quvchilar

Osmondagi uch o`rdak ((osmondagi+(uch+o`rdak)), xo`jalikdagi ilg`or terimChilar ((xo`jalikdagi+(ilg`or+terimChilar)) SBlarida hokim so`z kengayishi natijasida, hammadan a`lochi o`quvchilar ((hammadan Qa`lochi) Qo`quvchilar)) birikmasida esa tobe a`zo kengayishi natijasida murakkab birikma hosil bo`lgan. Ba`zan har ikkala a`zo ham birdan kengayishi mumkin: hammadan a`lochi peshqadam talabalar: ((hammadanQ `lochi) Q(peshqadam Qtalabalar))

Murakkab birikmalarda oldin turgan so`zlar oxirgisiga to`g`ridan-to`g`ri bog`lanib birikma hosil qilmaydi, Ya`ni katta semiz qora qo`y birikmasidagi a`zolar ushbu birikmaning o`zida katta qo`y, semiz qo`y, qora qo`y kabi birikuvlarni bermaydi. Chunki bunda tobe so`zlar hokim so`z ifodalagan narsaning turli belgilarini ko`rsatadi. Bu esa ularning uyushmaganligini ko`rsatadi. Uyushmagan tobe uzvlar esa o`ziga xos ohang bilan aytiladi. qiyoslang:

A`lochi, bilimdon bolalar (uyushgan tobe so`zlar)

Katta semiz qora qo`y (uyushmagan tobe so`zlar)

SB zanjiri. Ayrim murakkab SBlarda bir so`z oldingi so`zga hokim, keyingi so`zga nisbatan tobe bo`lishi mumkin: Masalan: maktabda o`qiyotgan bola kabi. Bunda o`qiyotgan so`zi maktabda so`ziga hokim, bola so`ziga esa tobe a`zo sanaladi. Uning sxemasini quyidagicha berish mumkin: bola o`qiyotgan maktabda. Birikma esa kengayishi mumkin: bola o`qiyotgan maktabda kunduzgi...

So`z birikmasidagi a`zolarining bu tarzda kengayishi SB zanjiri deyiladi. Lekin hamma murakkab birikmalar ham SB zanjirini hosil qila bermaydi. Masalan, xo`jalikdagi ilg`or terimChilar SB si kabi. Buning bog`lanishi zanjirsimon emas:

xo`jalikdagi ilg`or terimChilar...

SB va sintagma. Gapning tuzilish va mazmun jihatdan birlashgan parchalari nutq jarayonida qisqa to'xtam bilan ajraladi. Bunday parchalar sintagma deyiladi. Masalan: A'lochi o'quvchilar barcha imtihonlarni muvaffaqiyat bilan topshirdilar gapi uchta sintagmaga bo'linadi:

1) a'lochi o'quvchilar; 2) barcha imtihonlarni; 3) muvaffaqiyat bilan topshirdilar.

Har bir sintagma bir havo chiqarish bilan - bir nafas kuchi bilan aytilib, qisqa to'xtamdan so'ng yangi sintagma boshlanadi. Gap yaxlitlik sifatida boshqa gapdan kattaroq pauza bilan ajratilsa, sintagmalarni ajratib turadigan pauzalar undan kichikroq bo'ladi. Sintagma grammatik-semantik jihatdan yaxlitlangan fonetik butunlikdir.

Gap bir tugal sintagmali yoki bir necha sintagmali bo'lishi mumkin. Sintagma ba'zan bir so'zdan ham tashkil topishi mumkin. Sintagma bir necha so'zli bo'lganda ko'pincha yetakchi va unga tobe so'zlardan tashkil topadi. Lekin sintagmadagi hokim tobelik SBdagi hokim tobelik munosabatidan farq qiladi. Sintagmadagi bir hokim so'z keyingi sintagma uchun tobe bo'lmaydi. Masalan, yuqorida keltirilgan gapdagi a'lochi o'quvchilar sintagmasidagi hokim uzv (o'quvchilar) ga tobe bo'lolmaydi. Lekin SBning tarkibiy uzvida u uchinchi sintagmadagi topshirdilar so'ziga tobelanadi.

Sintagma SBga teng bo'lishi ham mumkin. Bunda SBdagi yonma-yon kelgan tobe va hokim a'zolar sintagma hosil qila oladi: a'lochi o'quvchilar birikuvi ham SB, ham sintagmadir. O'quvchilar topshirdilar birikmasi SB bo'lsa-da, sintagma emas, Chunki ular bir pauza bilan birlashtirilmagandir.

Sintagmaning SBdan farqli yana bir xususiyati Shundan iboratki, sintagmaning unsurlari orasiga boshqa sintagmaning uzvi ajralib kirmaydi. Lekin SBning uzvlari orasida nutqda bu SBga daxldor bo'lmagan boshqa SB uzvlari joylashgan bo'lishi mumkin: kitobni kecha o'qidim gapidagi kitobni o'qidim SBsi orasidagi unga daxli bo'lmagan kecha so'zi joylashgan.

Sintagmalanishning o'ziga xos qonuniyatlari bor. Asosan, yonma-yon kelgan aniqlovchi va aniqlanmish, to'ldiruvchi va to'ldirilmish, hol va hollanmish bir sintagmani hosil qiladi.

Sintagmaning mazmun va grammatik jihatdan nisbiy yaxlitlanganligiga uni bir butun holda ajratib olib, gapning boshqa bir o'rniga ko'chirib ko'rish asosida amin bo'lish mumkin: Barcha imtihonlarni a'lochi o'quvchilar muvaffaqiyat bilan topshirdilar.

So'zlovchining maqsadi gapni sintagmaga bo'lishda muhim rol o'ynaydi. Demak, sintagma nutqiy, individual hodisa bo'lib, har bir so'zlovchi bir gapni turlicha sintagmaga bo'lish mumkin. Masalan: Salim shofyor akamning o'rtog'i gapini quyidagicha sintagmalash va uni turlicha tushunish mumkin; 1. Salim - shofyor, akamning o'rtog'i. 2. Salim shofyor - akamning o'rtog'i. Demak, gapning lisoniy mohiyatini gap tarkibidagi nutqiy SBlarining qaysi SB LSQsi hosilasi ekanligini aniqlashda sintagmalanishga ham tayanish mumkin.

Tayanch tushunchalar: SBning bog'lanish usullari, boshqaruv, moslashuv, bitishuv, SBning turlari, sodda so'z birikmalari, murakkab so'z birikmalari, SB zanjiri, SB va sintagma munosabati, SBning ikki a'zoliligi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Абдурахмонов Ғ., Холиёров Х. в.б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т., 1979.
2. Неъматов Ҳ., Сайфуллаева Р., Қурбонова М. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари. – Т., 1999.
3. Сайфуллаева Р., Менглиев Б. в.б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. III. – Т., 2006.
4. Шарипов М. Ҳозирги ўзбек тилида сўз бирикмалари синтаксиси масаласи. – Т., 1978.
5. Ўзбек тили грамматикаси. II том. – Т., 1976.
6. Ғуломов А, Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т., 1987.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. SBlar necha turga bo`linadi?
2. Sodda birikma va murakkab birikmalarni qiyoslang.
3. SB va sintagmaning farqini tushuntiring.
4. SB zanjiri nima?
5. SB ning ikki a`zolidini misollar asosida isbotlang.

6-ma'ruza. Gap sintaksisi. Gap – kommunikativ birlik sifatida.

Reja:

1. Nutqiy gapning belgilari.
2. Gapning shakllanishida leksik omil.
3. Gapning shakllanishida morfologik omil.
4. Gapni shakllantirishda ohangning ahamiyati.
5. Gap LSQi va uni tiklash.

Nutqiy gapning belgilari. Tildan foydalanish fikrni shakllantirish va bayon qilishdan iboratdir. Bu esa gap orqali amalga oshar ekan, demak, til yaxlit vujud sifatida sintaksisda namoyon bo`ladi. Gap - kishilarning bir-biriga fikr, axborot uzatish uchun ishlatadigan asosiy birlik bo`lib, fikr ifodalashning eng oddiy va tipik ko`rinishidir. Gap so`zlovchi uchun fikr ifodalash va axborot uzatish, tenglovchi uchun axborot qabul qilish vositasi sanaladi.

Kishi ongida fikr tushunchalar asosida tiklanadi. Bu fikr nutqda gap sifatida yuzaga chiqadi. Fikr tushunchalardan tashkil topganligi kabi gap ham tushunchalarning formasi sanalgan so`z va so`z birikmalardan tuziladi. Gapning tashkil etuvchilari so`z birikmalaridir.

Tilning asosiy vazifasi odamlarning bir-birlarini tushunishlari va gaplashishlarida vosita bo`lib xizmat qilishdir. Axborot uzatish va qabul qilish vositasi bo`lish - tilning kommunikativ mohiyatidir.

Kommunikatsiya jarayoni jamoani taqozo qiladi. Aniqrog`i, muayyan tilda

axborot uzatish va qabul qilish Shu tilda soʻzlashish malakasiga ega kishilarni taqozo qiladi. Bu esa kommunikatsiya jarayonining ijtimoiy tabiatligidan dalolat beradi.

Gap sintaktik yaxlitlik boʻlib, bu uning grammatik shakllanganligi

tarkibiy uzvlari bir butunlik holiga kelganligi bilan izohlanadi. Demak, gapda bir necha jihat birlashgan boʻladi. Birinchi jihat gapning moddiy qobigʻi boʻlib, bu uni tashkil etuvchi soʻz va grammatik shakllardir. Masalan, har qanday gapda kesimlik koʻrsatgichlari bilan shakllangan atov birligi (kesim) ning boʻlishi shart. Ikkinchi jihat ana Shu moddiy qobiqqa singdirilgan aqliy mahsul - fikr - axborotdir. Uchinchi jihat esa soʻzlovchining voqelikka munosabati - hissiy holatidir. Bu uch jihat tildagi triada (uchlik)ni - sintaktika, semantika va pragmatika birligini tashkil etadi.

Maʼlum boʻladiki, gap kommunikativ birlik sifatida oʻzida fikriy (semantik) va hissiy (pragmatik) kommunikatsiyani tashiydi. Bu barcha gaplar mutlaq ham fikriy, ham hissiy kommunikatsiyaning birligidan iboratdir degan xulosaga olib kelmasligi lozim. Chunki ayrim gaplarda hissiy munosabat sezilarsiz boʻlsa, ayrimlarida sof hissiy kommunikatsiyagina mavjud boʻladi (Oh! Voy!). His-tuygʻularni ifodalashda tildan boshqa vositalar (musiqa, raqs, imo-ishora) mavjudligi ham hissiy kommunitiyaning nisbiy mustaqilligini koʻrsatadi.

Gap, avvalo, sintaktik tugallangan qurilma ekanligi bilan xarakterlanadi. Bu u orqali ifodalanayotgan fikrning nisbatan tugallanganligi bilan belgilanadi. Sintaktik tugallanganlik gapning kesimlik koʻrsatgichlari bilan shakllanganligi va tugal ohangga egaligidir. Gap kesimga ega boʻlmasdan tugal fikr ifoda eta olmaydi. Masalan, Chiroyli kitob birikuvida soʻzlovchi nazarda tutgan axborot yuzaga chiqmagan, Chunki uning kitob haqida nima demoqchiligi ham aytilmagan. Shu bois mazkur qurilma fikrni ifodalaydigan qurilmaning asosiy shakli - kesimlikdan holi. Toʻgʻri, Chiroyli kitob birikmasida kitobning xususiyati haqida axborot bordek tuyuladi. Ammo u soʻzlovchining asosiy maqsadi boʻlgan axborot emas. U ikkinchi darajali axborot boʻlib, asosiy planda gapning yakunidan anglashiladigan kitobning, deylik, borligi, sotilganligi yoxud yoʻqolganligi haqidagi axborot yotadi. Demak, gapdan anglashilgan fikr deyilganda, undagi asosiy axborot tushuniladi. Boshqa yordamchi, asosiy boʻlmagan axborotlar uning yuzaga chiqishida vosita boʻlib xizmat qiladi. (Toʻliqsiz gaplarda sintaktik tugallik boʻlmasa, ham, fikr anglashaveradi. Ulardagi sintaktik tugallik kontekstdan yoki nutq vaziyatidan maʼlum boʻlib turadi). Sintaktik tugallik sintaktik oʻrin bilan ajralmas holdadir, Yaʼni lugʻaviy birlik kesimlik shaklida boʻlishining oʻzi uni gap sifatida qarashga asos boʻla olmaydi. Masalan, Aytdim deganing nimasi? gapidagi aytdim soʻz shakli kesimlik koʻrsatgichlari bilan shakllangan atov birligidir. Lekin u kesimlik oʻrni bilan taʼminlanmaganligi bois ushbu qurshovda gap maqomiga ega emas. Kesimlik shaklidagi soʻz gap boʻlishi uchun kesimlik maqomiga ega boʻlishi kerak. Sintaktik tugallanganlik kesimlik shakli va oʻrni bilan belgilanar ekan, bunda tilning yaxlit vujudligi yana bir karra yaqqol namoyon boʻladi. Til sathlardan iborat. Til yahlit vujud ekan, bu sathlar gapning asosiy vazifasi boʻlgan axborot uzatish va qabul qilish jarayonida butunlik sifatida ishtirk etish lozim. Buni biz gapda koʻramiz. Gapning sintaktik tugalligi uchun, dastavval, maʼlum bir mustaqil soʻz va kesimlik shakli talab etiladi. Oʻqidim birligi oʻqi leksemasi va -dim kesimlik shakli birikuvidan iborat. Demak, bunda tilning tarkibiy uzvlari - leksik va morfologik sathlarining birlikdagi

harakati ko`zga tashlanadi. Gap, avvalo, leksik va morfologik sathlar birligidir. Aytilganidek, gap uchun bu ikki (lug`aviy va morfologik) omil hamkorligi yetarli emas. Uning uchun sintaksisning xos omili - sintaktik o`rin zarur bo`ladi. Sintaktik o`rin esa qurilmaning o`ziga xos tugal ohang bilan namoyon bo`lishini taqozo qiladi. Bundan ko`rinadiki, fonetik omil sintaktik tugallikka yakun yasaydi. Demak, gapda tilning barcha sathlari - leksik, morfologik, sintaktik va fonetik sathlar yaxlit vujud sifatida namoyon bo`ladi, voqelanadi. quyida ularning har biriga bir butunlikning bo`laklari sifatida alohida-alohida to`xtalamiz.

Gapning shakllanishida leksik omil. Fikr tushunchalarsiz bo`lmagani kabi gapning ham asosida, avvalo, so`z yotadi. Zero, gapning asosidagi atov birligi voqelangan leksemalardir. Leksemalarning guruhlanishida ham yetakchi omillardan biri sifatida ularning sintaktik imkoniyatlari yotishi bejiz emas. Shu boisdan tilshunoslikda gap bo`laklari va so`z tushunchalari munosabati ustuvor masalalardan bir sifatida qaraladi. Gap bo`laklari turli mustaqil so`z turkumlari bilan ifodalanaveradi. Biroq har bir gap bo`lagi uchun ma`lum bir so`z turkumi ko`proq xoslangan bo`ladi - semantik va grammatik xossalari bilan ma`lum bir gap bo`lagi vazifasiga mos so`zlar bor. Masalan, «kesim vazifasida kelish uchun ko`proq fe`l xoslangan»(I.I. Meshchaninov.) Ega, to`ldiruvchi vazifasiga, asosan, ot va ot vazifasidagi so`zlar keladi. Bu so`z turkumlarining umumiy ma`noviy tabiati va grammatik xususiyatlari bilan belgilanadi. Masalan, ot turkumi ko`proq tobe bo`lak (ega, to`ldiruvchi, aniqlovchi) vazifasida kelganligi bois tobelvchi vosita bo`lgan kelishik qo`shimchalari faqat otga, kesim vazifasida ko`proq fe`l kelganligi bois kesimlik shakllari faqat unga xosdek tasavvur uyg`otadi. Bu turkumlarning qaysidir vazifaga ko`proq xoslanganligi bilan belgilanadigan «aldamchi» tasavvurlardir.

Aytilganlar asosida Shunday pirovard xulosaga kelish mumkin: har bir so`z turkumi muayyan gap bo`lagi vazifasiga ko`proq hoslangan bo`lsa-da, bu vazifada boshqa turkum so`zlari ham kelaverganligi kabi, ma`lum vazifaga xoslanganlik uni nutqda boshqa mavqe egallashdan mahrum qilmaydi. Shu boisdan so`zning qaysi turkumga xosligini belgilashda uning qaysi gap bulagi vazifasida kelishi nisbiy, barqaror bo`lmagan asos vazifasini o`taydi.

Gapning shakllanishida morfologik omil. Gapni so`z, so`z birikmasidan farqlovchi belgi uning maxsus morfologik ko`rsatgich - kesimlik qo`shimchalari bilan shakllanganligidir. Zero, eng «kichik» gap morfologik shakllangan atov birligidir. Misollar: O`qituvchiman. Ishladim. Bu «kichik» gaplar atov birligi (o`qituvchi, ishla) dan mahrum etilsa, bu o`z holicha hech qanday qiymat kasb etmaydigan morfologik shakl - (-dim) qoladi. So`z birikmasida Shu hol yuz beradi. Biroq mazkur gaplar morfologik shakldan ajratilsa, tilning boshqa sathi birliklari (so`z, SB) dan farqlanmay qoladi. Demak, kesimlik shakli bamisoli qaratqich va tuShum kelishiklari ravishdagi qo`shimchalari kabi gapda asosiy sintaktik vazifa - kesimni shakllantirishga ixtisoslashgan shakldir. Vositasiz to`ldiruvchi vazifasidagina kelish tuShum kelishigi shakli uchun qanchalik qat`iy va xususiy bo`lsa, «kelay», «o`qituvchiman» kabi nutqiy birliklaridagi morfologik shakllar uchun kesimni shakllantirish Shunchalik qat`iy va xususiydir.

Kesimlik shaklining boshqa morfologik shakllardan farqi uning bir necha ichki kategoriyalarning qorishishidan hosil bo`ladigan murakkab tabiatga egaligidir.

Aniqrog'i, kesimlik kategoriyasi kesim vazifasini birgalikda qaror toptiruvchi - shaxs-son, zamon, tasdiq-inkor, mayl kategoriyalari sintezidan iboratdir. O'qdim gapida kesimlik shakli maxsus ko'rsatgichlarga ega bo'lsa, Bu yer shahar gapida u nol shakllidir. Zero, bu gapda ham III shaxs, hozirgi zamon, tasdiq, aniqlik mayli ma'nolari anglashilib turibdi.

Morfologik shakllardan faqat aloqa-munosabat (sintaktik) shakllargina gap qurilishiga daxldor bo'lib, ulardan faqat kesimlik kategoriyasi gap mohiyatiga tegishlidir. Chunki, kesimlik kategoriyasiz gap shakllanishi mumkin emas. Gap mohiyati «atov birligiQkesimlik qo'shimchalari» tarzidadir. Aloqa-munosabatning boshqa shakllari (kelishik, egalik) esa gap tarkibidagi so'zlarni bog'lash uchungina xizmat qilib, SB mohiyatini tashkil etishda ishtirok etadi.

Gapni shakllantirishda ohangning roli. Nutqiy gapning muhim belgilaridan biri uning tugallangan ohangga ega bo'lishidir.

Gapning fikriy va sintaktik tugalligi ohang jihatidan ham tugallik va yaxlitlikni taqozo qiladi: tugallangan ohang fikrning va sintaktik qurilishning tugalligini bildirib turadi. Zero, gap va gap bo'lmagan nutqiy hodisa (so'z, SB) larning muhim farqlaridan biri ham tugal bo'lmagan ohangga ega bo'lishidir. Masalan: 1.Kelgan o'quvchi. 2.Kelgan-o'quvchi. Bu nutqiy hodisalarning birinchisida ohang ko'tariluvchi, ikkinchisida esa tuShuvchidir. Ko'rinadiki, birinchi hosila aniqlovchi-aniqlanmish tipidagi birikma bo'lib, u fikr anglatmaydi va bu uning tugal bo'lmagan ohang bilan aytilishini talab qiladi. Ikkinchi hosila (kelgan bola) ham tarkibi jihatdan oldingi hosilaga o'xshaydi, lekin tarkibida kesimlik shakli va ma'nosi borligi uchun tugal ohang bilan aytiladi. Shu boisdan birinchi qurilma ochiq, yakunlanmagan, ikkinchisi yopiq va tugallangandir. Bir so'zning o'zi ham goh tugal, goh tugallanmagan ohang bilan aytilishi mumkin. qiyoslang:1.qish. 2.qish ...

Demak, so'z yoki birikma fikriy, sintaktik va ohang jihatidan tugallikka ega bo'lib, gap tusiga kiradi.

Ohang nafaqat gapning tugallanganligini, balki gapning turli tiplarini belgilashda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Misol sifatida bir so'zni olaylik. qiyoslang:

A'lochi...q A'lochi.q A'lochi!q A'lochiqq A'lochi. !?

Ma'lum bo'ladiki, bu so'zning atov birligimi yoki gap, gap bo'lsa, qanday tabiatga ega ekanligini nutqda faqat ohang ko'rsatmoqda. So'z yoki SB atov birligi sifatida nutqda gapdan ohang bilan ham farqlanganligi kabi, gapning tiplarini farqlashda ham boshqa omillar bilan birgalikda ohangga tayaniladi. Masalan, Jonim! gapida uning his-hayajon gap ekanligini faqat ohang ko'rsatmoqda. Voy, jonim! gapida esa leksik (voy) va fonetik (ohang) omil hamkorlik qilmoqda. Gapning ifoda maqsadiga ko'ra tiplari (darak, so'roq, buyruq), his-hayajon ifodalanishiga ko'ra turlarini belgilashda, leksik, morfologik omillar ishtirok etishi ham, ishtirok etmasligi ham mumkin, lekin fonetik omilning bo'lishi shart.

Gaplar mundariyasi, shakli va vazifasi jihatidan farqlanadi: Men shaharga boraman.

Men shaharga boramanmi? Men shaharga boray. Bu gaplarda so'zlovchining maqsadi turlicha bo'lganligi bois, ular turlicha shakllangan va gapning darak, so'roq va buyruq-istak turlari vujudga kelgan. Bu esa gapning turlicha ohanggiga ega bo'lishini taqozo etadi. Gaplarning grammatik shakllari bir xil bo'lganda ham ularni ohang farqlab turadi. Demak, gapning grammatik shakli turlicha bo'lsa-da,

soʻzlovchining maqsadi va ohanggi har doim muvofiq boʻladi.

Yuqoridagi misolda aytilganidek, bir gapda turli xil maqsad ifodalangan boʻlishi mumkin. Masalan, Shaharga boraman! Gapida darak bilan soʻzlovchining shodlanishi ham ifodalangan va ular ohang orqali «tasdiqlangan». Ohang qoʻshma gap tarkibiy qismlarini bogʻlashda ham namoyon boʻladi. Koʻpincha u grammatik vositalar oʻrni bosish darajasiga koʻtariladi: Biz ishonamiz - koʻnglimiz toʻq. Bunda ohang (pauza) ergashtiruvchi bogʻlovchi vazifasida qoʻllangan.

Gap boʻlaklari orasidagi munosabatni koʻrsatishda ham ohang muhim rol oʻynaydi. Men - men, Sen - sen gaplarida gap boʻlak (ega-kesim) larini farqlashda va ular orasidagi munasabatni koʻrsatishda ham ohang hal qiluvchi rol oʻynaydi. YOki: Salim, ukam oʻqishga kirdi va Salim ukam oʻqishga kirdi gaplarida Salim soʻzining (1-gapda) undalma yoki (2-gapda) aniqlovchi ekanligi ogʻzaki nutqda ohang orqali bilinib turadi.

Gapning sintagmalarga boʻlinishi va aktual boʻlinish hodisalarida ham ohangning roli katta.

Ohangning sintaksisdagi ahamiyatini bundan-da kengroq bayon qilish mumkin. Tilshunoslikdagi bu muammo bilan nutqiy sintaksisning bir yoʻnalishi boʻlgan sintaktik fonetika Shugʻullanadi.

Aytilganlar asosida nutqiy gapning asosiy belgilari sifatida quyidagilarni koʻrsatish mumkin:

1. Gap nisbiy tugal fikr anglatadi.
2. Gap grammatik shakllangan boʻladi.
3. Tugal fikr va sintaktik shaklga muvofiq tugallangan ohangga ega boʻladi.
4. Axborot beruvchi eng kichik birlik sanaladi.

Gap LSQi va uni tiklash. Lisoniy sathda nutqiy gaplarning eng umumiy va boshqa lisoniy birliklardan farqli jihatlarini oʻzida mujassamlashtirgan lisoniy sintaktik qoliplar oʻrin oladi. Bu lisoniy sintaktik qolip umumiy zotiy mohiyat hisoblanib, lisoniy UMIS tabiatiga ega boʻladi va barcha nutqiy gaplarda xususiylashgan holda namoyon boʻladi. Sistem yondashuvda muayyan gaplar nutq hodisasi sanalib, ularning umumiyligi LSQdir.

LSQlar nutqiy hodisa sifatidagi gaplarning asosiy grammatik va struktur (qurilish) xususiyatlarini oʻzida mujassamlashtirgan mavhum qurilma sifatida qancha oʻzgarmasin, uning qurilishi oʻzgarmasdan qolaveradi: [ega+hol+kesim]. Gapning ifoda maqsadini oʻzgartuvchi vositalar gap tarkibiga kiritilsa ham sintaktik qurilishiga putur yetkazmaydi (masalan, soʻroq olmoshlari, yuklamalar).

Nutqdagi gaplar turli-tumandir: 1. Shavkat kitobni oʻqidi. 2. Ortadi sevinchim. 3. Fargʻona, goʻzalsan. Shuning uchun ularning qoliplari ham turli-tuman boʻlishi tabiiy. Yuqoridagi Shavkat kitobni oʻqidi tipidagi cheksiz gaplar (Tohir xatni oldi. Munisa uyni supirdi) uchun (ega+toʻldiruvchi+kesim), Ortadi sevinchim tipidagi cheksiz gaplar uchun (ega + kesim), Fargʻona, goʻzalsan tipidagi Cheksiz gaplar uchun (undalma, kesim) qoliplari umumiydir. Aytilganlardan ikkita muhim xulosaga kelish mumkin:

Qoliplar cheksiz gaplar uchun umumiydir.

Bu qoliplarni ham Cheksiz ajratish mumkin.

Ikkinchi xulosa lisoniy birliklarning Cheklanganligi haqidagi qoidaga ziddir. Demak, yo qoliplar haqidagi xulosa hali izchil va mukammal emas, yoxud ajratilgan qoliplarda umumiylik yuqori darajada emas. Zero, boshqa lisoniy birliklar kabi qoliplar ham miqdoran Chekli va mohiyatan umumiy bo'lishi lozim.

Gaplarda keltirilgan qoliplarning Cheksizligi sababi gaplarni umumlashtirishning ancha quyi bosqichida ekanligidir. Chunki, [undalmaQkesim] va [egaQkesim] qoliplari ham o'zaro farqli va umumiy belgi-xususiyatlarga egadir. Bu qoliplar undalma va kesim uzvlari asosida o'zaro farqlanadi, biroq har ikkalasi uchun ham kesim uzvi qanchalik Cheksiz ko'rinish kasb etmasin, ular lisonda bitta umumiylikka ega bo'lishi va bu umumiylikning zarrasi gap bo'lib kela oladigan istalgan hosilada mavjud bo'lishi shart va zarur. Xo'sh, o'zbek nutqida qo'llanila oladigan gaplardagi yuqori darajadagi umumiylik nimadan iborat va u qanday tiklanadi? Buni aniqlash uchun bir necha o'nlab gaplar olinib, ulardan nosintaktik, Ya'ni almashtirilsa ham, o'zgartirilsa ham gap mohiyatiga daxl qilmaydigan fonetik (gap ohangi), grammatik (gap bo'laklari uchun asos bo'lgan so'z turkumlari) hodisalar, so'zlovchining kommunikativ niyati (ifoda maqsadi: darak, so'roq, buyruq), emotsional jihatlar (gapdagi his-hayajon), gap bo'laklari tarkibi (yig'ma, yoyiq, analitik bo'laklar), shaxsning tavsifi kabilar gapning zotini qorong'ilashtiruvchi o'zga hodisalar, tajallilar sifatida gap tarkibidan chetlashtiriladi. Shuningdek, tajallilardan xoli qilingan Cheksiz qoliplardagi farqlar e'tibordan soqit qilinib, umumiyliklar saqlab qolinaveradi. Demak, gap LSQsini tiklash (aniqlash) ikki bosqichda amalga oshiriladi:

1.Nosintaktik xodisalarni Chetlashtirish.

2.Farqlarni soqit qilish - aynanliklarni ajratish.

Tayanch tushunchalar: lisoniy va nutqiy birliklar, lison va nutq, UMIS va YHVO, qolip va hosila, o'zbekCha gap.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Т., 1995.
2. Неъматов Ҳ., Сайфуллаева Р., Қурбонова М. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари – Т. 1999.
3. Сайфуллаева Р., Менглиев Б. в.б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. III. – Т., 2006.
4. Ўзбек тили грамматикаси. II том. – Т., 1976.
5. Қурбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили (содда гап синтаксиси учун материаллар). – Т., 2002.
6. Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т., 1987.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Nutqiy gapning belgilarini tushuntiring.
2. Gapning shakllantiruvchi omilar haqida ma'lumot bering.
3. Gap LSQi nima?
4. Gap LSQini tiklash qanday amalga oshiriladi?
5. Gap sintaksisi nimani o'rganadi?

7-ma'ruza. Kesim. Uning gap qurilishidagi mavqeyi.

Reja:

1. Kesim. Kesimlik kategoriyasi.
2. Grammatik shakllangan gaplar.
3. Semantik-funksional shakllangan gaplar.
4. Mustaqil va nomustaqil kesimlik shakllari.
5. Kesimning [W] ga ko'ra turlari.
6. Sodda kesim. Murakkab kesim. Tarkibli kesim.

Kesimlik kategoriyasi. Gap bo'laklari Pm ma'nosi bilan uzviy bog'liqdir. Shu boisdan gap bo'laklarini ko'rib o'tish bevosita gapning «jon»ini, markazini shakllantiruvchi vosita - kesimlik kategoriyasining tarkibi, ma'nolari va ifodalanish usullariga qisqacha sharh berishimiz zarur. Zero, gap kengaytiruvchilari tushunchasi, ularni ajratish Shu asosda gapning struktur zaruriy va ixtiyoriy tarkibiy qismlarini ajratish gapning «yuragi», gapning gap ekanligini ta'minlovchi kesimlik kategoriyasi va uning ko'rsatgichlari, ifodalanish xususiyatlari bilan uzviy bog'liqdir. Shu sababli, gapning gapligini, Ya'ni bir nisbiy tugal fikrni, so'zlovchining hukmini, o'y-xayollarini boshqalarga yetkazishning, ular tomonidan to'g'ri anglanishining eng muhim omili - bu nutq bosqichida nutq sharoiti, lisoniy bosqichda esa kesimlik kategoriyasidir.

Demak, kesimlik kategoriyasi fikrni shakllantiruvchi uni tinglovchiga yetkazishning eng muhim lisoniy omildir. Kesimlik kategoriyasi mazmun jihatidan tasdiq-inkor (T), so'zlovchining bayon etilgan fikrga bildirgan munosabati (M), zamon (Z) va shaxs-son (SH) ma'nolaridan tarkib topadi. (Buni qisqacha shartli ravishda T, M, Z, SH deb belgilaymiz va qulaylik uchun keyingi o'rinlarda ana Shu shartli qisqatmalardan foydalanamiz). Bu ma'nolar yaxlit holda voqelangandagina ichki mazmun tomonini namoyon qila oladi. T, M, Z, SH ma'nolarining har biri alohida-alohida ravishda yuzaga chiqishi mumkin. Masalan, modal so'zlarda mayl (modallik) ma'nosi bo'ladi. Kishilik olmoshlari va egalik qo'shimchalarida shaxs-son ma'nosi yetakchilik qiladi. Tasdiq-inkor so'zlari (ha, yo'q) da bo'lishli-bo'lishsizlik (-ma, 0) da tasdiq-inkor ma'nosi yorqin ifodalangan bo'ladi. Payt ravishlari, zamon otlari, shuningdek, o'rin-payt kelishigi shaklida, ravishdosh va sifatdoshlarda zamon ma'nosi ifodalanadi. Lekin bularning barchasi alohida-alohida voqelanishlar bo'lib, kesimlik vazifasida yuzaga chiqishidan boshqa holatlarda yaxlit sistem tabiatga ega bo'lmaydi. Zero, kesimlik kategoriyasi mazkur alohida olingan kategoriyalarning yaxlitligi (sistemi) dan iboratdir. Har qanday tizim o'z tarkibiy qismlarining oddiy yig'indisidan kattaroq butunlikdir. Chunki T,M,Z,SH, kategoriyalari kesimlik kategoriyasida birlashar ekan,

bu butunlik tarkibiy qismlarida avval bo'lmagan, lekin sistema tashkil etganda tug'iladigan hodisalarni ham qamrab oladi. Masalan, o'tgan yili o'qimagan odam birikuvidagi o'qimagan so'z shaklining birikuvchisi o'tgan yili so'z kengaytiruvchisi (lekin gap bo'lagi emas) dir. U o'tgan yili o'qimagan gapidagi o'tgan yili so'z shakli gap bo'lagi (hol)dir. Demak, birinchi qurilmadagi kesimlik kategoriyasi azosi emas, Shu boisdan uning birikuvchisi (o'tgan yili) gap bo'lagi emas. Ammo ikkinchi qurilmada -gan kesimlik kategoriyasini tarkibiy qismi bo'lib, uning birikuvchisi gap bo'lagidir. Gap kesimlik tarkibidagina gap bo'laklarini o'ziga tobelaydi. Bu uning butunlik tarkibida kasb etgan yoki namoyon bo'lgan belgisidir.

Kesimlik kategoriyasining nutqiy gaplarda voqelanishidagi ikki holatini farqlash lozim.

1. Kesimlik kategoriyasining grammatik (morfologik) shakllar orqali voqelanishi.

2. Kesimlik kategoriyasining semantik-funksional ifodalanishi.

Bundan kelib chiqqan holda gaplarni ikkiga ajratish mumkin:

1. Grammatik shakllangan gaplar.

2. Semantik-funksional shakllangan gaplar.

Grammatik shakllangan gaplar. Grammatik shakllangan gaplarda kesimlik kategoriyasi shakli kesimlik qo'shimchalarining faqat o'zi bilan yoki bog'lama va kesimlik qo'shimchalari vositasida yasalishi mumkin.

O'zbek tilida kesimlik qo'shimchalarining quyidagi turlari mavjud.

1. Kesimlik kategoriyasining tarkibiy qismlari sinkretik, Ya'ni ajralmas, bitta moddiy ko'rinishda berilgan qo'shimchalar bo'ladi: o'qi -y , ket- ayluk, kel- di. Bu qo'shimchalar (-y, -aylik, -di) ning har birida tasdiq-inkor, shakl, zamon va shaxs-son ma'nolari birgalikda umumiy shaklga egadirlar. Masalan, o'qiy kesimidagi -y qo'shimchasi bo'lishlilik (-may uning bo'lishsiz shakli), buyruq- istak mayli(bunda -sin, -ng, (o'qisin, o'qing) bilan paradigma - o'xshashlik qatori hosil qiladi), kelasi zamon, birinchi I shaxs (II shaxs o'qi), birlik (ko'plikda o'qiylik) ma'nolariga ega. Bunday holatni borsa, yozsa so'zshakllari tarkibidagi shart mayli qo'shimchasida ham ko'rish mumkin. Bunday sinkretik shaklli ma'nolar nol morfemalarda ham mavjud: 1.O'qi! 2.Shavkat - shoir. 3.qish.

2. Kesimlik qo'shimchasi tarkibida tasdiq-inkor alohida qo'shimcha bilan, modallik, mayl, zamon, shaxs-son qorishiq ravishda bitta qo'shimcha bilan beriladi: kel - ma - di, kel - ma -y,

3. Kesimlik qo'shimchasi tarkibida tasdiq-inkor, modallik, zamon ma'nolari qorishiq holatda bir qo'shimcha bilan, shaxs-son ma'nosi boshqa qo'shimcha bilan beriladi: bor- sa -ng, o'qi- sa -ngiz, ko'r- di - mi.

4. Kesimlik qo'shimchasi tarkibida tasdiq-inkor alohida, shaxs-son alohida, modallik va zamon ma'nolari qorishiq qo'shimcha bilan ifodalanadi: ko'r-ma-di-ngiz.

5. Kesimlik kategoriyasining har bir ma'nosi alohida-alohida qo'shimchalar bilan ifodalanadi: ko'r-ma-sa-ydi-ngiz.

6. Kesimlik kategoriya ma'nolarini ifodalashda bog'lama yoki to'liqsiz fe'l vositalarida yuzaga chiqadi. Masalan: Borgan yigit men bo'laman (A.Muxtor). Hamon yodimdadir: gul Chog'i erdi (Uyg'un, I. Sulton).

7. Kesimlik kategoriyasi ma'nosi harakat tarzida shakllari bilan analitik usulda

ifodalanadi: Uni ko`rdi-yu, baqirib yubordi. Siringni hech kimga ayta ko`rma. Sanab o`tilgan barcha vositalar lisoniy mohiyat nuqtai- nazaridan bir kategoriyaning shakllari sifatida baholanadi va lisoniy sintaktik qolipda, aytilganidek, bitta ramz - (Pm) shartli belgisi bilan beriladi. quyidagi gaplarning kesim oldiga diqqat qiling.

Sensan har narsadan mutabar aziz(W-sen, Pm-san).

Ha, ha, ammamning buzog`isan (W-buzog`, Pm- san).

U Cho`l burguti edi (W - Cho`l burguti, Pm- edi.)

U Shu yerda yashaydi, uyi ham Shu maktabda (W-yasha, maktabda, Pm -di).

Ma`lum bo`ladiki, [W Pm] (W) va (Pm) qismlaridan iborat bo`lib, atov ma`nosini (W), kesimlik ma`nosini (Pm) ko`rsatgichlari beradi. (Pm) ko`rsatgichlari formal jihatdan ifodalanganda Pm morfemali deyiladi. Masalan, Uyim shaharda gapidagi shaharda so`zshakli alohida olinganda unda kesimlik ma`nosi, vazifasi mujassamlashgan emas. Bu vazifa unga kontekst (nutq sharoiti, gapdagi o`rni va h.) kabilar tomonidan kiritilmoqda. Bunda Pm morfemali ekanligiga uni shahardadir, shaharda edi, shaharda bo`ladi tarzida o`zgartirish bilan ham amin bo`lish mumkin. Demak, Uyimiz shaharda gapida Pm tarkibiy qismlari quyidagicha: T - tasdiq, M - aniq, Z - hozirgi zamon, SH - III shaxs. Bunda ham kesimning tarkibiy qismlari W va Pm ajralib turibdi. Shu xususiyatga ko`ra, ular semantik- funksional shakllangan gaplardan ajralib turadi.

Semantik-funksional shakllangan gaplar. Semantik-funksional shakllangan gaplar to`rtga bo`linadi:

Modal so`z- gaplar (Kelasizmi?- Albatta)

Undov so`z- gaplar (Beh-beh! Oh-oh)

Tasdiq inkor so`z- gaplar (Ha, yo`q)

Taklif-ishora so`z-gaplar (Ma.)

Bu so`z-gaplarning barchasida kesimlik kategoriyasi ma`nosi (TMZSH) so`zning lug`aviy ma`nosida mujassamlashgan bo`ladi. Shuning uchun bunday so`z-gaplar:

a) hech qaChon kesimlik qo`shimchalarini qabul qila olmaydi.

b) nutqda alohida gap bo`lib kela oladi.

v) boshqa gap tarkibiga kirganda, uning biror bo`lagi bilan semantik aloqaga kirishmaydi va o`z mustaqilligini saqlab qolaveradi.

Semantik-funksional shakllangan so`z-gaplarda kesimlik ma`nosi atov birligi (W) ning lug`aviy ma`nosi tarkibida mujassamlashgan bo`lib, bunday gaplar kesimi Wm ramzi bilan beriladi.

Semantik-funksional shakllangan gaplarda kesimlik ma`nosi so`z-gaplarning lug`aviy ma`nosi bilan bir butunlikni tashkil etganligi sababli kesimlik kategoriyasi uchun xos bo`lgan tasdiq-inkor, modallik, mayl, zamon, shaxs-son (TMZSH) ma`nolarining rang-barangligi yo`q. Bunda kesimlik kategoriyasining barcha ma`nolari uchburchak burchaklarining yig`indisiga o`xshaydi. Ma`lumki, uchburchak burchaklarining yig`indisi 1800 teng bo`lib, bir burchak kattaroq bo`lsa, buning evaziga boshqa burchaklar kichrayadi. Semantik-funksional shakllangan gaplarda ham kesimlikning to`rtta ma`nosidan biri yuzaga chiqqanda boshqalari 0 (nol) ga teng bo`ladi. Bu tasdiq-inkor, mayl, zamon, shaxs-son ma`nolarining har biri uchun alohida

alohida soʻzlar borligi bilan belgilanadi. Masalan, «qatʼiy boʻlishlilik» maʼnosi (Yaʼni mayl maʼnosining koʻrinishi) albatta soʻzi bilan ifodalansa, kesimlik shaklidagi - ma qoʻshimchasi ifodalaydigan Shunday boʻlishsiz maʼno mutlaqo soʻz gapi bilan beriladi. Ha, soʻzida tasdiq, yoʻq soʻzida inkor maʼnosi mavjud.

Kesimlik kategoriyasi maʼnolari kesimdagi atov birligi lugʼaviy maʼnosiga singganligi tufayli soʻz-gaplarda bu maʼnolarning har biri alohida-alohida va rang-barang koʻrinishlarda ifodalash imkoniyatlari Cheklangan. Shu boisdan oʻzbek tilida kesimlik qoʻshimchalarini qabul qiladigan, kesimlik kategoriyasining barcha maʼnolarini ifodalay oladigan, lugʼaviy maʼnosi kesimlik qoʻshimchalariga befarq boʻlgan, Yaʼni ularni erkin biriktira oladigan mustaqil soʻz (feʼl, ot, sifat, son, ravish, taqlid va olmosh) lardan lugʼaviy maʼnosida kesimlik kategoriyasi qoʻshimchalarini biriktira olmaydigan, lekin ularning maʼnolaridan birini oʻz lugʼaviy maʼnosi bilan koʻchaytirgan holda ifodalab, boshqalarini nutqqa oʻta kuchsiz holda voqelantiruvchi soʻz-gaplar guruhi alohida ajralib turadi

Mustaqil va nomustaqil kesimlik shakllari. Oʻzbek tilida kesimlik qoʻshimchalari oʻz voqelanishlari uchun boshqa bir gapni talab qilishi ham, talab qilmasligi ham mumkin. quyidagi gaplarning kesimlariga diqqat qiling:

Men kecha maktabga bordim.

Oʻqituvchi kelsa, dars boshlanadi.

YOmgʻir yogʻmasa edi, ekin-tekin ishlarini saranjomlab olgan boʻlur edik.

Birinchi gapning kesimi (bordim) oʻz maʼnosini boshqa gaplarga ehtiyoj sezmasdan voqelantirmoqda. Ikkinchi gapdagi kelsa, uchinchi gapdagi yogʻmasa edi, saranjomlab olgan boʻlur edik kesimlarining ushbu gaplarda voqelangan maʼnolari uchun boshqa gaplar talab qilinadi. Boshqacha aytganda, kelsa va yogʻmasa edi kesimlaridan anglashilgan shart maʼnosi boshlanadi, saranjomlab olgan boʻlur edik kesimlari yordamida, saranjomlab olgan edik kesimning maʼnosi esa undan oldindagi yogʻmasa edi kesimi yordamida yuzaga chiqadi. Agar ikkinchi va uchinchi gaplarning ikkinchi qismi olib tashlansa, oldingi gaplardagi kesimdan shart emas, balki istak maʼnosi yuzaga chiqadi: Oʻqituvchi kelsa. YOmgʻir yogʻmasa edi. Saranjomlab olgan boʻlur edik kesimi esa oldingi gapsiz hech qaChon, boshqacha boʻlsa ham, maʼnosini voqelantira olmaydi. Maʼnosini yordamchisiz voqelantiradigan kesimlik shakli mustaqil kesimlik shakli (MKSH) deyiladi.

Boshqa gaplarsiz, Yaʼni qurshovsiz oʻz maʼnosini voqelantira olmaydigan, voqelantirgan taqdirda esa butunlay boshqa maʼno kelib chiqadigan kesimlik shakli nomustaqil kesimlik shakli (NKSH) deyiladi.

Kesimning [W] ga koʻra turlari. Kesimlikdagi atov birligi vazifasida barcha mustaqil soʻz turkumlari kela oladi. Shunga koʻra, kesimlarni umumlashtirib, ism (ot, sifat, son, ravish, taqlid olmosh)li va feʼl (feʼl, olmosh)li kesimlarga ajratish mumkin.

Ism bilan ifodalangan kesimlar.

Ot: qargʻa nima deyotganini bilmaymiz, Chunki u qargʻa, biz –odam. («Husniobod».)

Sifat: E taqsir, qissamiz uzun. (O.)

Son: Ikki karra ikki - toʻrt.

Ravish: Oʻzlashtirishing - yodaki.

Taqlid: Hamma tomon gʻuvur- gʻuvur, tinChlik yoʻq.

Olmosh: Sen - mensanu, men - senman, qissamni bayon etsam.

Fe'l bilan ifodalangan kesimlar:

1. Maqsadim - o'qimoq.
2. qarasam, qaramaysan.
3. Ishning boshi boshlangunCha.
4. YAshnaganim - yashnagan.
5. Yigit kishining uyalgani - o'lgani.
6. Ko'rdi-yu, kapalagi uchib ketdi.

Kesim tuzilishiga ko'ra sodda, murakkab va tarkibli bo'ladi.

1. Sodda kesim bir mustaqil so'z bilan ifodalanadi:

Sen bahorni sog'inmadingmu? (A.O.)

Majlis Shunga qaror qildi.

Mana bu - yer yong'oq.

SHerzod yulduzni benarvon uradi.

2. Murakkab kesim so'z birikmasi holidagi kengaygan so'z bilan ifodalanadi. Bu kun biz uchun og'ir kun.

SHerzod yulduzni benarvon uradigan yigit.

3. Tarkibli kesim yetakchi va yordamchi komponentdan tuzilib, yetakchi komponent lug'aviy ma'noga ega bo'ladi, yordamchi komponent esa grammatik ma'no tashiydi. Misollar:

Anjir kulchaday yirik va holvaytarday yumshoq edi. (O.): yumshoq - yetakchi komponent, edi - yordamchi komponent.

Hammasi sen uchun, dilovar uchun. (A.H.): senQ yetakchi komponent, uchun - yordamchi komponent, dilovar - yetakchi komponent, uchun - yordamchi komponent.

Bunday odamlarni nodon hisoblashadi. («Kalila va Dimna») : nodon - yetakchi komponent, hisoblashadi - yordamchi komponent.

Hamma ham halqiga xizmat qilgisi keladi. (N. Safarov.) - xizmat qilgisiQ yetakchi komponent, keladi - yordamchi komponent.

Tayanch tushunchalar: Kesim, gap markazi, gap bo'laklarining darajalanishi, kesimning tarkibi, kesimlik shakllari, QG uzvlari, lison va nutq.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Абдурахмонов Ғ., Холиёров Х. в.б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т., 1979.
2. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Т., 1995.
3. Сайфуллаева Р., Менглиев Б. в.б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. III. – Т., 2006.
4. Ўзбек тили грамматикаси. II том. – Т., 1976.
5. Қурбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили (содда гап синтаксиси учун материаллар). – Т., 2002.
6. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т., 1987.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Kesim haqida ma'lumot bering
2. Kesimlik kategoriyasining a'zolarini sanang.
3. Grammatik shakllangan gaplar haqida ma'lumot bering.

4. Semantik-funksional shakllangan gaplar haqida ma'lumot bering.
5. Mustaqil va nomustaqil kesimlik shakllari haqida ma'lumot bering.
6. Kesimning [W] ga ko'ra turlarini sanang.
7. Kesimning tuzilishiga ko'ra turlarini sanang.

7-ma'ruza(davomi). Hol. To'ldiruvchi va aniqlovchilar.

Reja:

1. Holning gap qurilishidagi o'rni.
2. Holning ma'noviy turlari va tuzilishiga ko'ra turlari.
3. To'ldiruvchining ma'no va tuzilish turlari.
4. Aniqlovchining turlari va ifodalanishi.
5. So'z kengaytiruvchi va gap kengaytiruvchilarning muvofiqlashuvi va farqlanishi.

Holning gap qurilishidagi o'rni. Hol ega kabi gap kesimidagi kesimlik shakllari - Pm ning ma'noviy xususiyatlarini muayyanlashtiruvchi, oydinlashtiruvchi bo'lak, Ya'ni gap kengaytiruvchisi sanaladi. quyidagi gaplarni qiyoslaylik:

1. Jamshid ishladi.
2. Jamshid kecha ishladi.
3. Jamshid ertaga ishlaydi.

Keltirilgan gaplardagi ishladi va ishlaydi so'zshakllari gap kesimi vazifalarida kelgan bo'lib, boshqa bo'laklar ana Shu markaziy bo'lakning muayyanlashtiruvchilaridir.

Jamshid leksemasi har uchala gapda ham kesimdagi Pm ning shaxs-son, kecha, ertaga so'zlari esa payt ma'nolarini muayyanlashtirgan. Ega va gap markazidagi shaxs-son ma'nolari kabi, hol va kesimlik kategoriyasi (Pm) voqelanishidagi zamon ma'nolari ham bir-biriga muvofiqlashgan. Aniqrog'i, kesimlikda o'tgan zamon ma'nosi voqelanganda hol hozirgi yoki kelasi zamon ma'nosida bo'lmaydi. Demak, ma'lum bo'ladiki, gap qurilishida gap markazidagi kesimlik kategoriyasi ma'nosi bilan uzviy bog'langan gap kengaytiruvchisi payt holidir. Payt holi kesimga bog'lanar ekan, undagi lug'aviy qism ma'nosi bilan emas, balki kesimlik kategoriyasi tarkibidagi zamon ma'nosi bilan bog'liq ekanligi ot kesimli gaplarda yanada yaqqol ko'zga tashlanadi. Masalan, ot leksema o'z semantlik valentligini to'ldiruvchi har xil aniqlovchilar bilan erkin birikuvlar hosil qila oladi: a'lochi talaba, shaharlik talaba, o'nta talaba va h. Bunda birikuv hosil qilish uchun talaba so'zining gap hosil qilishi, gap tarkibidan o'rin egallashi shart emas. qiyoslang: a'lochi talaba, Jamshid a'lochi talaba. Har ikkala holatda ham hosil bo'lgan birikuv me'yoriydir. Chunki aniqlovchi so'z kengaytiruvchisidir. Biroq bugun talaba, ertaga talaba, kecha talaba kabi so'z birikmalari g'ayrime'yoriydir. Lekin ular gap tarkibiga kiritilganda, talaba so'zi kesim mavqeini egallaganda, bu g'ayrioddiylik yo'qoladi. 1. Men bugun talabaman. Sen kecha talaba eding. Demak, bugun, kecha so'zlari gap kengaytiruvchilari bo'lganligi sababli va gap markazidagi Pm ga tortilganligi, bog'langanligi sababli

soʻz birikmasidagi nomeʻyoriylik gap tarkibida barham topadi.

Oʻrin hollari ham soʻz kengaytiruvchisi emas, balki gap kengaytiruvchisi ekanligi bunday vazifada keluvchi soʻzlarni gapda va gapdan tashqarida SB hosil qilish uchun ot leksemalarga tobelab koʻrish asosida amin boʻlish mumkin. qiyoslang: 1.qishloqda muallim, zavodda ishchi. 2.Halim shaharda oʻqituvchi, gʻafur zavodda ishchi.

Koʻrinadiki, birinchi guruh birikuvlar gʻayrimeʻyoriy, ikkinchi guruh birikuvchilar esa oʻzbek nutqiga xos meʻyoriy qurilma ekanligi hech kimda Shubha uygʻotmaydi. Demak, oʻrin hollari payt hollari kabi gap kengaytiruvchilaridir.

Endi holning boshqa turlariga diqqat qilamiz:

- 1.Ilgari ikkalamiz birga talaba edik.
- 2.Bu payt sen kabi oʻqituvchiman.
- 3.Shu boisdan dadam ishchi edi.

Birinchi gapda birga soʻzi ravish, ikkinchi gapda sen kabi oʻxshatish, uchinchi gapdagi Shu boisdan soʻz shakli sabab hollaridir. Ular gap kengaytiruvchilarimi yoki soʻz kengaytiruvchilari ekanligini aniqlash uchun birikuvlarni gap tarkibidan Chiqarib, zikr etilgan soʻzshakllar talaba, oʻqituvchi, ishchi soʻzshakllarining maʼnoviy valentligini toʻldirayotgan-toʻldirmayotganligini tekshiramiz:

- 1)birga talaba;
- 2)sen kabi oʻqituvchi;
- 3)Shu boisdan ishchi.

Koʻrinadiki, birikuvlar nomeʻyoriy va tobe soʻzshakllar hokimlarning lugʻaviy-maʼnoviy birikuvchilari emas, balki ularning kesimlik vazifasi, mavqei bilan bogʻlangandir. Demak, holning mazkur turlari ham gap kengaytiruvchilaridir.

Biz holning gap kengaytiruvchisi ekanligini asoslash uchun ot-kesimli gaplardan foydalandik. Chunki hollar otga ular kesim vazifasida kelgandagina bogʻlanadi. Feʼllar bilan esa kesim vazifasida kelganda ham, boshqa hollarda ham bogʻlanaveradi.

Hol gap markazini shakllantiruvchi Pm bilan bogʻlanar ekan, u, umuman, gap konstruktiv tizimida qanday mavqega ega boʻladi?

Hol gapning mutlaq konstruktiv uzvi emas. Chunki holsiz ham gap tashkil topaveradi. Demak, hol kesimdan quyi mavqeni egallaydi. Koʻpincha holning gap tarkibiga kiritilishi Pm maʼnolari bilan zich bogʻlanmaydi. Shu boisdan hol egadan ham quyi mavqeni egallaydi. Chunki nutqiy gaplarda kesim orqali egani tiklash holni tiklashdan ancha oʻngʻaydir. Ifodalanmagan holni tiklash qiyin. Ammo Shuni takidlash lozimki, baʼzan kesimning W si maqomida oʻrin, payt, sabab, maqsad va boshqa maʼnoli aktantlar bilan kuchli aloqada boʻladigan leksemalar yuzaga chiqqanda, gapning yuza qolipida hol egadan koʻra zarurroq foliyatga ega boʻladi. Masalan, yurish feʼllari (bormoq, kelmoq, yetmoq, ketmoq) kesim vazifasida kelganda gapda oʻrin hollarining ishtirok etishi zaruriyati kuchayadi: Uyga bordi. SHahardan keldi. Maktabga ketdi. Manzilga yetdi. Bu albatda, kesimlik kategoriyasi birikuvchanligi bilan emas, balki kesim vazifasida kelayotgan feʼlning maʼnoviy xususiyatlari bilan belgilanadi.

Demak, holning gap qurilishidagi zaruriy boʻlak darajasiga koʻtarilishi kesimdagi W

ning muayyanlashish ehtiyoji bilan belgilanadi. Hol gapning konstruktiv bo`laklari sifatidagi kesim va egadan keyin uchinchi o`rinni egallaydi.

Holning ma'noviy turlari. Hollar nutqda gapdan anglashilgan mazmunning, kesim ifodalagan ish-harakat, holat, voqea-hodisaning o`rni, payti, tarzi, miqdor-darajasi, sababi, maqsadi, natijasi, sharti (qatorni yana davom ettirish mumkin) kabi ma'nolarni ifodalaydi.

Boshqa gap bo`laklariga nisbatan holning ma'noviy turlari nisbatan ko`proq ajratiladi. Lekin, olaylik, aniqlovchining rang-tus aniqlovchilari, xususiyat aniqlovchilari, hajm-shakl aniqlovchilarini ajratish grammatik, sintaktik qurilish nuqtai nazaridan mantiqsiz bo`lgani kabi, holning ma'noviy turlari ham gap sintaktik qurilishi uchun daxlsizdir. Shuningdek, ko`p hollarda o`rin-payt hollarini (Botir urushda bilinadi), sabab va maqsad holini (O`qish uchun Toshkentga keldi), ravish va miqdor holini (Isroil qayta-qayta o`qidi) farqlash qiyin. Chunki hol va so`zlararo munosabatlar nutq sharoiti, voqea-hodisaning tabiatiga va so`zlovchining maqsadiga mos ravishda turlicha tovlanishi mumkin.

Hollarning tuzilish turlari. Lisoniy sintaktik qolipning asosiy xususiyatlaridan biri Shuki, uni to`ldiruvchi nutqiy birliklar bir uzv huquqiga ega har qanday katta-kichiklikda bo`lishi mumkin.

Holning bir so`z bilan ifodalanishi: 1.Tog`am shaharga meni ham olib bordi. 2.SHalola shoshilib jo`nadi. 3.qiz bilan salomlashib suhbatlashdi.

Holning so`z birikmasi bilan ifodalanishi: 1.Tog`am notanish shaharga meni ham olib bordi.2.SHalola favqulodda shoshilib jo`nadi. 3.qiz bilan do`stlarCha salomlashib suhbatlashdi.

Demak, bir so`z shakl bilan ifodalangan hol sodda hol va kengaygan (birikma holidagi) birikma bilan ifodalangan hol murakkab hol deyiladi.

Holning ifodalanishi. Hol barcha mustaqil so`z turkumlari bilan ifodalanadi.

Fe'l: SHalola shoshilib gapirdi.

Ot: Uydan Chiqarib ketdi.

Sifat: U yaxshi o`qiydi.

Son: Bir keldi, bir ketdi.

Olmosh: Bunda ari keltiradi bol.

Taqlid: U piq-piq kuldi.

Ravish: Ish kech tugadi

Holning kesimga bog`lanish usullari bitishuv va boshqaruvdir. Bitishuv aloqasida hol vazifasida tobe uzvlik vazifasiga xoslangan so`zlar keladi. Ular sifat, ravish, son, olmosh va taqlidlardir.

1.Vazifani xo`b uddaladi (sifat).

2.qo`qqisdan kulib yubordi (ravish).

3.g`ung`ir-g`ung`ir suhbatlashdi (taqlid).

4.Bir gapirib, o`n kular (son).

5.Kun botgunCha kelmadi (fe'l)

Ot, fe'l, olmosh hol vazifasida kesimga boshqaruv usulida bog`lanadi. Buning uchun ot kelishik shakllari va ko`makchi, o`xshatish, fe'l esa ravishdosh va o`xshatish shakllariga ega bo`ladi: 1.Shahardan qaytdi. 2.Shoshilib gapirdi. 3.Odamdek yashadi. 4.Uxlagandek yotardi.

Holning kesimga birikishida bog`lanish omillari munosabati quyidagicha bo`ladi:

1.[SHMJ-MSHJ]:1.Uydan keldi. 2. Go`dakday kuldi. 3. SHoshilib gapirdi.

2.[MJSH-MSHJ]: 1.Tez o`qirdi. 2.qo`qqisdan kulib yubordi. 3.CHindan qiynaldi.

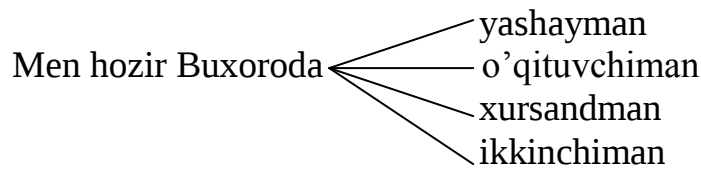
Demak, hol va kesimning bog`lanishida birikuvchi unsurlarda bog`lanish omillari munosabati ikki xil kombinatsiyali bo`ladi: [SHMJ-MSHJ] va [MJSH-MSHJ]. Bu hol va kesim birikuvida LSQlardan biri [Wmsh-WPm] va ikkinchisi [W-WPm] ekanligini ko`rsatadi.

Aytilganidek, so`z kengaytiruvchilari gapning konstruktiv bo`laklari sirasiga kirmaydi, balki so`zlarning lug`aviy ma`nolarini muayyanlashtiruvchi vosita sanaladi. To`ldiruvchi ham nutqiy gap qurilishida so`z kengaytiruvchisi sifatida ishtirok etadi va fe'l bilan ifodalangan har qanday bo`lak yoki bo`lak qismining ma`noviy valentligini to`ldiradi. To`ldiruvchini faqat kesimga bog`lanadi deb tushunish yaramaydi. quyidagi gaplarga diqqat qiling: 1.Kitobni olib kel. 2.Kitobni olib kelishni unutma. 3.Kitobni keltirish sening vazifang. 4.Kitobni to`shunishning yaxshi tomonlari ko`p.

Ko`rinadiki, to`ldiruvchi birinchi gapda kesimga (olib kel), ikkinchi gapda to`ldiruvchiga (olib kelishni), uchinchi gapda egaga (keltirish), to`rtinchi gapda aniqlovchiga (tushunishning) bog`langan. Kesimga bog`langanda ham undagi Pm ma`nolariga emas, balki W ga tortiladi - uning ma`nosini oydinlashtirishga xizmat qiladi. To`ldiruvchi qaysi gap bo`lagiga aylanishidan qat'i nazar, Shu bo`lak ifodalanayotgan fe'lning ma`nosini muayyanlashtiradi. To`ldiruvchi so`z kengaytiruvchisi bo`lganligi bois u kengaytirayotgan ma`nosi muayyanlashayotgan so`z gap bo`lagi maqomiga ega bo`lmasligi ham mumkin. yuqorida aytilganidek, kesim, ega, hol gapning konstruktiv bo`laklari bo`lib, to`ldiruvchi va aniqlovchi bo`lakning bo`laklari sifatida keladi. Bu, ayniqsa, kengaygan ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi gap bo`laklari modeliga ega bo`lganda, yaqqol ko`zga tashlanadi. E`tibor bering: 1.Shalola kitobni keltirdi. 2. Kecha kitobni keltirgan Shalola bugun kelmadi. Birinchi gapda kitobni to`ldiruvchisi kesimga bog`langan. Ikkinchi gapda esa aniqlovchiga (keltirgan) tobelangan. Birinchi gapda to`ldiruvchi kesim (keltirdi) ning emas, balki uning tarkibiy qismi bo`lgan keltir fe'li ma`nosini izohlagan va gap bo`lagining bo`lagiga daxldordir. Ikkinchi gapda esa aniqlovchi (so`z kengaytiruvchisi) ning kengaytiruvchisi vazifasida kelgan. To`ldiruvchi o`zi bog`lanayotgan fe'lning ob`ekt valentligini to`ldiradi va, Shunga muvofiq ravishda, uning mazmunidan shaxsqpredmetlik ma`nosi anglashilib turadi.

Ko`pincha to`ldiruvchi va holni farqlash qiyin bo`ladi. Masalan, Baliq dengizda yashaydi, Samlyot havoda uchadi gaplaridagi dengizda, havoda so`zlari hol yoki to`ldiruvchi ekanligini aniqlash mushkul. Chunki bu so`zlarda vosita yoki o`rin ma`nosini keskin ajratish qiyin. Shuningdek, harakatni bajarish vositasini ifodalovchi gap bo`lagini uning predmet yoki nopredmetlik ma`nosidan qat'i nazar, to`ldiruvchi yoki fe'l deb atashning o`zi ham muammolidir. Chunki ular bir vaqtning o`zida nimada so`rog`iga ham, qanday, qay holda, qay yo`sinda so`roqlariga ham javob bo`lishi tabiiylikka yaqin hamda ularning mohiyatini to`laroq ochishga xizmat qiladi. Shuni alohida ta`kidlash kerakki, misollardagi so`zlarning bunday so`roqlarni

olishida o`rin-payt kelishigi ko`rsatgichining roli muhimdir. O`rin ma`nosini ifodalovchi -da kelishik shakli gap propozitsiyasining tayanch bo`lagi bo`lgan makonni ifodalashda alohida mavqega ega. Ma`lumki, makon va zamon ma`nosidagi hollar gap kesimini shakllantiruvchi [Pm] ning o`rin va payt ko`rsatgichlariga mos keladi. Xususan, quyidagi ko`rinishli:

gaplarida o`rin ma`noli Buxoro so`zi bilan yasha fe`li orasida, Buxoro so`zi bilan o`qituvchi so`zi orasida, shuningdek, sifatga xos xursand, songa xos ikkinchi so`zlarining bir-biriga bog`lanish xususiyatlari yo`q edi. Keyin keluvchi hokim uzvga kesimlik qo`shimchalarining qo`shilishi unga kengayishi imkoniyatini berdi va natijada [WPm] hosilasi bo`lgan gap shaxs kengaytiruvchisi qatorida o`rin va payt kengaytiruvchilariga ham ega bo`ldi. Demak, zikr etilgan gaplarda qatnashgan havoda, dengizda so`zshakllaridagi o`rin-payt shakli Pm ta`siriga berilgan bo`lib, bu ularning gap kengaytiruvchilari ekanligidan dalolat beradi. To`ldiruvchi esa so`z kengaytiruvchisi bo`lib, Pm ga befarqdir.

To`ldiruvchining ma`no turlari. To`ldiruvchi o`zi birikayotgan fe`lning tabiatiga ko`ra vositali va vositasiz turlarga ajraladi.

Vositasiz to`ldiruvchi bilan birikish faqat o`timli fe`llarga xos. Shu boisdan vositasiz to`ldiruvchi o`timli fe`lning ob`ekt valentligini to`ldiruvchi so`z kengaytiruvchisidir. Vositasiz to`ldiruvchi vazifasida bosh yoki tuShum kelishigidagi so`z keladi.

1.Bosh kelishikdagi vositasiz to`ldiruvchi:

Bunda bulbul kitob o`qiydi.

Bunda qurtlar ipak to`qiydi.

Bunda ari keltiradi bol,

Bunda qushlar topadi iqbol.

2.TuShum kelishigidagi vositasiz to`ldiruvchi:

1.Sen bahorni sog`inmadingmi?.

2. Har bir tuki kiyimlarini teshib chiqib ketgan edi.

Vositasiz to`ldiruvchi vazifasidagi so`z turli-tuman ma`nolarni ifodalaydi.

Vositasiz to`ldiruvchi o`timli fe`lga bog`lanadi deyish o`timli fe`l vositasiz to`ldiruvchini qabul qila olmaydi degani emas. O`timli fe`llar ham vositali, ham vositasiz to`ldiruvchini o`ziga biriktiradi. O`timsiz fe`llar esa faqat vositali to`ldiruvchilarnigina o`ziga biriktiradi.

Vositasiz to`ldiruvchi bevosita harakatni o`z ustiga olgan predmetni anglatsa, vositali to`ldiruvchi harakat qamrab olgan, lekin harakatga daxldor bo`lmagan predmetni ifodalaydi. Vositali to`ldiruvchi turli grammatik ko`rsatgichlar bilan ifodalanadi.

jo`nalish kelishigi: Senga oldim.

Chiqish kelishigi: Sendan oldim.

o`rin-payt kelshigi: Menda qoldi.
ko`makchi: Sen uchun oldim.

**To`ldiruvchining tuzilish turlari.** Boshqa bo`laklar kabi to`ldiruvchilar hamda sodda yoki murakkab bo`ladi:

1.Sodda to`ldiruvchi bir so`z yoki bir so`zga teng birliklar bilan ifodalanadi:

1.Xotirangiz mening xotiramdan o`tkir ekan.

2.U yana Pushkinga murojaat qildi.

3.Turmushimizda hamma narsa bir-biri bilan bog`liq.

2.Murakkab to`ldiruvchi kengaygan birikmalar bilan ifodalanadi:

1.Men MirzaCho`lni ham, Surxon diyorining Sherobod dashtini ham, Farg`ona vodiysining Yozyovon qumliklarini ham ko`rganman.

2.Hasharchilarning shart-sharoitlarini yaxshilash, ularga yordam ko`rsatish to`grisida ko`rsatma berildi.

3.Tevarak-atrof qushlar Chug`uriga, anvoyi gullar isiga to`lib ketdi.

Izohlanayotgan fe`lning bo`sh o`rnini to`ldirishda sodda to`ldiruvchi ham kengaygan to`ldiruvchi ham bir xil mavqega ega bo`ladi-u qancha kengaygan bo`lmasin, baribir bir o`rinni to`ldiradi. Bir so`zdan iborat to`ldiruvchiga ham, bir necha so`z bilan kengaygan to`ldiruvchiga ham fe`l valentligidan bitta bo`sh o`rin «ajratilgan».

Aniqlovchi va uning ifodalanishi. Aniqlovchi ot bilan ifodalangan, shuningdek, bo`lak yoki bo`lak bo`laklarining, undalma yoki kirish birikmalarining kengaytiruvchisidir. To`ldiruvchi kabi aniqlovchi ham so`z kengaytiruvchisi sifatida gap tarkibida qatnashayotgan otlarning lug`aviy valentligini to`ldiruvchi vosita sifatida namoyon bo`ladi va gap konstruktiv tuzilmasi o`rin egallamaydi. Uning lisoniy satrga aloqadorligi muayyanlashuvchi otning qanday valentligiga muvofiq kelishi va uni sintaktik aloqa bilan voqelantirishidir.

Aniqlovchi so`z kengaytiruvchisi ekan, u istagan gap bo`laklariga tobelanishi mumkin:

1.Kesim aniqlovchisi: Nilufar a`lochi talaba.

2.Ega aniqlovchisi: Kimning gapi to`g`ri.

3.Hol aniqlovchisi: So`lim va xushhavo vodiya o`rnashdilar.

4.To`ldiruvchi aniqlovchisi: Bizning yorni ko`rgan bormi?

5.Undalma aniqlovchisi: Xayr endi, yashil vodiya, xushmanzara tog`.

Aniqlovchi mustaqil holda biror bo`lakka bog`lanishi ham, kengaytiruvchilar tarkibida kelishi ham mumkin. qiyoslang:

Bir yonda lojuvard Bahri muhit bor

Bir yonda zafaron Sahroyi kabir

Bir yonda oq sochli tog`lar purviqor

Sening toleinga o`qiydi takbir

Misralardagi lojuvard so`zi Bahri muhit (ega), zafaron so`zi esa Sahroyi kabir (kesim) so`ziga aniqlovchi bo`lib, bo`laklar kengaytiruvchisi sifatida namoyon bo`lgan. Uchinchi misradagi sochli so`zi tog`lar (ega) so`ziga tobelangan bo`lib, o`z navbatida oq so`zini o`zi tobelangan.

Aniqllovchi gapda turlicha ifodalanishga ega. Aniqlashning o`ziga xosligiga ko`ra, aniqllovchining materiali ham, Shunga muvofiq, uning kengayuvchi so`z bilan sintaktik aloqasi ham turlicha bo`ladi.

Aniqllovchining turlari. Predmetning qandayligi, tusi, xususiyati, maza-ta`mi, shakli, tabiati kabilarni muayyanlashtirish lozim bo`lganda aniqllovchi sifat, sifatdosh, ba`zan ot turkumlaridan bo`lgan so`zlar bilan ifodalanadi. Biror shaxs yoki predmetga qarashlilikni anglatish zaruriyati bo`lganda aniqllovchi ot yoki ot o`rnidagi so`z bilan ifodalanadi. Shunga ko`ra, aniqllovchi ikki xil bo`ladi:

- 1.Belgini muayyanlashtiruvchi aniqllovchi (sifatlovchi)
- 2.qarashlilikni muayyanlashtiruvchi aniqllovchi (qaratuvchi).

Sifatlovchi aniqllovchi quyidagicha ifodalanadi:

- 1.Sifat bilan: A`lo mamlakatning a`lo farzandi, bilib qo`yki, seni vatan kutadi.
- 2.Sifatdosh bilan: Oqar daryo oqmasdan qolmas.
- 3.Ravish bilan: Kechagi noxush manzarani bir umr unutmasa kerak.
- 4.Son bilan: O`ninchi yillarning sargardonligi.
- 5.Belgi aniqllovchisi (sifat vazifasidagi) ot bilan: anor yuz, oltin kuz.
- 6.Olmosh bilan: qaysi yuzim bilan unga qarayman?

qaratuvchi aniqllovchi quyidagi so`zlar bilan ifodalanadi:

- 1.Ot yoki ot o`rnidagi so`z: 1.Ona yerning otash qaridan, o`g`lim degan nido keladi.(E.V.)2. Mening ikki onam bor.

- 2.Otlashgan so`z bilan: 1.Ko`pning duosi ko`l 2.O`qiganning tili ko`p uzun bo`ldi.

Aytilganidek, aniqllovchi mohiyatan uch xil bo`ladi: sifatlovchi, qaratuvchi, izohlovchi.

Sifatlovchi. Sifatlovchi birikmada tobe uzv (sifatlovchi) xokim uzvning biror xususiyatini aniqlab keladi va unga tobe aloqaning bitiShuv yo`li bilan bog`lanadi. Sifatlovchining qo`llanishida ikki holatni farqlash lozim.

1.Sifatlovchining sifatlanmish ma`nosini toraytirishi-muayyanlashtirishi: Oq ilon, oppoq ilon, oydinga yotganing qani. Bunda oq so`zi bilan ifodalangan sifatlovchi sifatlanmish zamiridagi tushunchani ajratish, farqlash vazifasini bajargan (qora ilon, sariq ilon).

2.Sifatlovchining ta`kid vazifasitni bajarishi. Bunda ajratish, muayyanlashtirish vazifasi kuzatilmaydi: oppoq qor, oq sut bergan ona, oq paxta. Bu holat nutqiy jihatdan me`yoriy bo`lsa-da, lisoniy nuqtai nazardan ortiqlik sanaladi. Chunki qor, sut, paxta tabiatan oq bo`lganligi sababli uni yana aniqllovchi bilan takrorlab o`tirishga hojat bo`lmaydi.

Sifatlovchi vazifasida tabiatan tobe uzvlikka xoslangan so`zlar kelganligi bois, u sifatlanmishga bitiShuv yo`li bilan bog`lanadi. Sifatlovchi vazifasida kelgan otlar ham «tobega xos»lardek xususiyat kasb etib, hokim uzvga bitiShuv yo`li bilan bog`lanadi.

Sifatlovchi qaratuvchili birikmaga kengaytiruvchi bo`lganda, ikki holat farqlanadi. Sifatlovchi bunda qaratuvchili birikmaga butunicha yoki undan faqat qaratuvchiga kengaytiruvchi sifatida namoyon bo`lishi mumkin. quyidagi gaplarda sifatlovchi kengaytiruvchining kengayuvchiga munosabatini

qiyoslaymiz: yangi xo`jalik rahbari - yangi xo`jalik rahbari. Birinchi gapda yangi so`zi xo`jalik so`zining kengaytiruvchisi bo`lib, bu hokim so`zning qaratqich kelishigini olishini taqozo etadi. Keyingi birikuvda yangi sifatlovchisi xo`jalik rahbari birikmasining kengaytiruvchisidir.

Sifatlovchilar ketma-ket kelib sifatlovchilar zanjirini tashkil etadi. E`tibor bering: Sifatlanmish uyushiq holatda bo`lganda sifatlovchining barcha uyushgan birikmalarga yoki ularning biriga tegishli ekanligi anglashilmay qoladi. Bunda belgining qaysi birlikka xos ekanligi matndan, biriktiruvning valentlik imkoniyatlaridan va boshqa nutqiy omillardan ayon bo`lib turadi.

Sifatlovchi va sifatlanmish orasiga izofa shaklida - sifatlanmish-sifatlovchi ko`rinishini olgan bo`lish mumkin: majnuni gumrox, devonai Mashrab, oynai jahon va boshqalar. Bunday birikuvlar o`zbek nutqi nuqtai nazaridan sifatlovchili birikma sifatida qaralishi ma`qul emas.

Sifatlovchi va sifatlanmish tobelanishida uning birikuv omillari MJSH tartibida bo`ladi. Chunki sifatlovchi maxsus ko`rsatgichlarsiz tobe uzv maqomini egallaydi. Shu boisdan unda shakliy omil o`ta kuchsizlanadi. Sifatlovchi va sifatlanmish orasiga so`z kiritish, ularni bir-biridan uzish imkoniyati bo`lmaganligi, bog`lanishda sintaktik pozitsiya ustivor ahamiyatga ega bo`lganligi bois joylashuv omili faollashadi. Birikuvda ma`noviy omil birinchi o`rinda bo`ladi. Uning joylashuv omilidan ustunligi birikuvchi unsurlarning ma`noviy muvofiqligi har doim ham ahamiyatli bo`lib qolishi bilan belgilanadi.

Qaratuvchi aniqlovchi. qaratuvchili birikmada qaralmishdan anglashilayotgan predmet yoki predmet tasavvuridagi narsaning qaratuvchidan anglashilgan narsaqshaxsga mansublik, tegishlilik ma`nosidagi daxldorligi anglashiladi. qaralmish vazifasidagi so`zning lisoniy valentligida qaratuvchi to`ldiruvchiga qaram bo`lgan bo`sh o`rin fakultativ, nozaruriydir. Shu boisdan qaralmish egalik qo`shimchalari bilan shakllanib, bu lisoniy nozarurlikni zaruriyatga aylantiradi.

Qaratuvchi va qaralmish munosabati ikki tomonlamadir. Birinchi a`zo (qaratuvchi) qaratqich kelishigi yoki bosh kelishik bilan, hokim a`zo esa egalik qo`shimchasi bilan yoki usiz shakllanadi.

1.Qaratuvchining qaratqich kelishigi bilan shakllanishi: olmaning shoxi, ammaning daftari, Salimning kitobi.

2.Qaratuvchining bosh kelishikda bo`lishi: mart oyi, bozor kuni, nafrat hissi.

3.Qaralmishning egalik qo`shimchasisiz shakllanishi: bizning uy, sizning ayvon, bizning yorni ko`rgan bormi?

qaratuvchili birikmadan bu vazifada kelayotgan so`zlarning o`zaro munosabatlaridan turli ma`nolar anglashilishi mumkin:

1.Qarashlilik: Sevarning kitobi, mening oilam.

2.Xoslik: olmaning bari, piyozning po`sti.

3.Butun-bo`lak: stolning oyog`i, uyning tomi,

4.Tur-jins: qo`yning erkagi, talabaning ilg`ori.

5.Bajaruvchi va harakat munosabati: bolaning yugurishi, muShukning miyovlashi.

Bu ma`nolarning barchasi [Ism q.k. - Ism e.q. = qaratuvchi - qaralmish] qolipi emas, balki so`zlarning ma`noviy munosabatlari hosilasidir.

Qaralmishdagi egalik affiksi qaratuvchining qaysi shaxsda ekanligini bildirib turadi. Shu boisdan ko'p hollarda qaratuvchi qo'llanilmasligi ham mumkin: ukang, kitobing kabi. Bunda ta'kid muhim rol o'ynaydi. qaratuvchini ta'kidlash lozim bo'lganda, u, albatta, qo'llanadi. Boshqa hollarda qaratuvchining qo'llanishi nutqiy ortiqchalikni keltirib chiqaradi.

Umuman, qaratuvchining qo'llanilmasligi quyidagi hollarda yuz beradi:

1. Qaratuvchi vazifasida o'zlik olmoshi qo'llanishi lozim bo'lganda: Salim o'rtog'lariga xat jo'natdi.

2. Qaratuvchidan anglashilgan ma'no birinchi gaplardan ma'lum bo'lib turgan bo'lsa, uslubiy ortiqchalikdan qochish maqsadida: Men sevgan qizimga uylandim. (Mening) Xotinimning otasi savdogar edi.

3. Ta'kidlash lozim ko'rilmaganda: Bog'imda anorim bor.

So'z kengaytiruvchilari va gap kengaytiruvchilarining muvofiqlashuvi va farqlanishi. So'z kengaytiruvchisi so'z semantik imkoniyatidagi bo'sh o'rinlarni to'ldiruvchi antantlardir. Aktantlar nutqiy gaplar tarkibida so'z birikmalarini hosil qiladi. Bu birikuvchilarda bo'sh o'rinlari to'ldirilayotgan (biriktiruvchi) so'z hokim so'z, bush o'rinni to'ldirayotgan so'z tobe so'z sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, qizil olma birikuvida qizil so'zi olma so'zi zamiridagi ma'noviy mohiyatning «belgi» ma'no bo'lakchasini muayyanlashtiruvchi aktant bo'lib, olma so'ziga «xizmat qilayotganligi» bois unga tobe unsur maqomida bo'ladi. Demak, biror so'zga tobelanib kelayotgan so'z bo'sh o'rinni to'ldiruvchi, aktant atamallari bilan yuritiladi. Ana aktantlar nutqda, an'anaviy tahlil usullari asosida aytganda, ega, hol, to'ldiruvchi, aniqlovchi atamallari bilakn nomlanadi. Biroq bu atamalar ostida tushuniluvchi hodisalar so'z kengaytiruvchilari va gap kengaytiruvchilari farqlanishi nuqtai nazaridan baholansa, butunlay boshqa holat vujudga keladi. Kengayuvchi so'z gapning kesimi mavqeida kelganda, gap kengaytiruvchilari gap lisoniy strukturasiiga bevosita daxldor bo'ladi. Masalan, Jahongir kitobni tez o'qidi gapning lisoniy struktur sxemasi quyidagicha:

Bundagi uchta so'z bevosita konstruktiv bo'laklari voqelantiruvchidir. Bular: Jaxongir, tez, o'qidi. Faqat kitobni so'zi bevosita o'qi so'zi orqaligina lisoniy strukturaga daxldor bo'ladi. Bular Jahongir tez o'qigan kitobni men olaman tarzida o'zgartirilsa, oldingi gapda gap kengaytiruvchisi va gapning konstruktiv bo'laklari ifodalovchilari bo'lgan Salim, tez so'zlari endi oldingi mavqelaridan mahrum bo'ladi. Ulardagi konstruktiv bo'laklarga bevosita daxldorlik bilvositalikka, gap kengaytiruvchilik so'z kengaytiruvchilikka aylanadi.

Oldingi gapda bevosita gap kesimidagi Pm ga daxldorlik kasb etib turgan Jahongir va tez so'zlari kesimdagi atov birligi (W) kengaytiruvchisi bo'lgan kitobni so'zshaklining aktanti hisoblangan o'qigan so'zining kengaytiruvchilaridir.

Ko'rinadiki, gapning konstruktiv tizimidan faqat Pm ga bog'langan hokim uzv o'rin oladi. Hokim uzvga tobelangan, ergashib kelayotgan aktantlar nutqiy gap tarkibidagina bo'ladi. Nutqiy gap qanchalik kengaymasin, u, kengaymagan ko'rinishida bo'lgani kabi, lisoniy strukturaga bir xil daxldor bo'ladi. Misolga murojaat qilamiz: SHavkat tayyorlanayotganda bexabar edi. Bu gapning struktur sxemasi quyidagicha:

Ko'rinadiki, bu gap qanchalik keng bo'lmasin, uning struktur qolipi o'ta sodda

va oldingi nutqiy gap qolipidan mutlaqo farqlanmaydi.

Soʻzlarning nutqiy voqelanishi ular bevosita konstruktiv boʻlakka bogʻlanganda yuz beradi. Konstruktiv boʻlak boʻlishi uchun kesimlik shakllanishi zarur boʻladi. Chunki kesim mavjud boʻlsagina, unga bogʻlangan ayrim soʻzlar konstruktiv boʻlak tabiatiga ega boʻladi. Masalan, qizim Muniraning yosh rassomlar ijodiy festivali butun jahon bosqichi mintaqa tanlovida yuqori oʻrinni egallashi nutqiy hosilasi xabar ifodalash xususiyatiga ega emas. Chunki unda kesim yoʻq. Demak, bu hosila gap emas va unda gap boʻlaklari ham mavjud emas. Bu hosila gap qolipiga daxldor qilinsa, qolip toʻldiruvchisi maqomini olsa, soʻzlardan mutlaq hokimlarining mavqei oʻzgaradi va boshqalari ham Shu hokim unsur orqali gap qolipiga kiradi. Bu yoyiq unsur gapda kesim, ega, hol kabi konstruktiv boʻlaklar mavqeini egallashi mumkin.

Kesim: Mening orzuim - qizim Muniraning yosh rassomlar ijodiy festivali butun jahon bosqichi mintaqa tanlovida yuqori oʻrinni egallashi.

Ega: qizim Muniraning yosh rassomlar ijodiy festivali butun jahon bosqichi mintaqa tanlovida yuqori oʻrinni egallashi -mening orzuim.

Hol: qizim Muniraning yosh rassomlar ijodiy festivali butun jahon bosqichi mintaqa tanlovida yuqori oʻrinni egallaganligi uchun biz behad ruhlandik.

Demak, dastlabki nutqiy hosila gap tarkibiga kiritilsa, undagi bosh kengayuvchi unsur (egallashi) gapning konstruktiv boʻlagiga aylanadi, sifat oʻzgarishiga uchraydi, gap qolipiga bevosita daxldorlik kasb etadi. Lekin uning kengaytiruvchilari u orqali - bilvosita gap qolipiga aloqador boʻladi, ular mavqeidagi oʻzgarish sifat oʻzgarishi darajasida boʻlmaydi.

Soʻz va gap kengaytiruvchilari bir-biriga aylanib turadigan hodisalardir. Masalan, Kecha kelgan bolani tanimadim gapida kecha soʻzi kelgan soʻzining kengaytiruvchi. Lekin Bola nega keldi? gapida u gap kengaytiruvchisi maqomini olgan. Birinchi birikuvda u kelgan soʻzshaklidagi zamon maʼnosiga bogʻlangan. Ikkinchi gapda esa soʻzshakl kesimlik kategoriyasi tarkibidagi zamon maʼnosiga daxldordir. Kecha kelgan bola birikuvidagi kelgan soʻzshaklidagi zamon maʼnosi bilan keldi soʻzshaklidagi zamon maʼnosi farqlanadi. Birinchi soʻzshakldagi zamon sifatli shaklining maʼnosi boʻlsa, keldi gap markazida tasdiq-inkor, modallik, shaxs-son va kesimlik pozitsiyasi unsurlari sistemasidan iborat butunlikning tarkibiy qismidir. Toʻgʻri chiziq uchburchakning tomoni sifatida boshqa mohiyatga, kvadratning tomoni sifatida boshqa mohiyatga ega boʻlgani kabi, zamon ham Kecha kelgan bola birikuvida boshqa, Bola kecha keldi birikuvida boshqa butunlikning tarkibiy qismidir. Harakatning bajaruvchisi ham goh soʻz kengaytiruvchisi, goh gap kengaytiruvchisi sifatida namoyon boʻlishi mumkin. Salim kecha kelgan. Salim kecha kelganda men yoʻq edim juftligining birinchisida Salim gap kengaytiruvchisi (ega), ikkinchi gapda esa soʻz kengaytiruvchisidir, Yaʼni konstruktiv boʻlak emas. Shuningdek, keltirilgan misoldagi mintaqa bosqichida unsuri egallashi soʻzi kesim mavqaida kelganda konstruktiv boʻlak, boshqa hollarda (hol va ega bogʻlanganda) esa soʻz kengaytiruvchisidir.

Demak, maʼlum boʻladiki, muayyan aktant birlikning gap yoki soʻz kengaytiruvchisi mavqaida boʻlishi kengayuvchi soʻzning sintaktik mavqei bilan belgilanadi.

Gap boʻlagi maqomida soʻz ham, soʻz birikmasi ham kelishi mumkin. Gap

bo`lagi vazifasida kelgan so`z o`z kengaytiruvchilari bilan bir butun holda bitta gap bo`lagi (yoki bo`lakning bo`lagi) sanaladi.

Gapni bo`laklarga ajratish va so`z birikmasiga ajratish sintaktik tahlilning ikki xil ko`rinishidir. Gapni bo`laklarga ajratish kommunikativ birlik tahlili bo`lsa, so`z birikmalariga ajratish nominativ birlik tahlilidir.

Demak, to`ldiruvchi va aniqlovchi so`z kengaytiruvchilari bo`lganligi bois gap bo`laklari tahlilida e`tiborga olinmaydi. Gapni so`z birikmalariga ajratishda esa kengayuvchi so`z kengaytiruvchi so`z bilan birikma sifatida olinadi. Gap kengaytiruvchilari biror so`z (atov birligi) ma`nosini emas, balki kesimlik qo`shimchasi ma`nosini muayyanlashtirganligi bois, so`z birikmalari sifatida olinmaydi.

Demak, xulosa qilish mumkinki, so`z kengaytiruvchilari va gap kengaytiruvchilari munosabatidan kelib chiqqan holda so`z birikmalari tahlilini gap bo`laklari tahlili bilan qorishtirmaslik kerak.

Tayanch tushunchalar: holning ma`noviy va shakliy turlari, payt, sabab, o`rin, maqsad hollari, gap va so`z kengaytiruvchilari, gap bo`lagi, vositali va vositasiz to`ldiruvchi, to`ldiruvchining ifodalanishi, sifatlovchi aniqlovchi, qaratqich aniqlovchi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Абдурахмонов Ғ., Холиёров Х. в.б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис – Т., 1979.
2. Неъматов Ҳ., Сайфуллаева Р., Қурбонова М. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари – Т., 1999.
3. Сайфуллаева Р., Менглиев Б. в.б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. III. – Т., 2006.
4. Ўзбек тили грамматикаси. II том. – Т., 1976 .
5. Қурбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили (содда гап синтаксиси учун материаллар). – Т., 2002 .
6. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т., 1987.

8-ma`ruza. Sodda gapning murakkablashuvi. Murakkablashtiruvchi vositalar.

Reja:

1. Lisoniy gapdagi nosintaktik hodisalar.
2. Murakkablashtiruvchi vositalar.
3. Sodda gapning tarkibiy qismlari.
4. Gapda ajratilgan bo`laklar.

Lisoniy gapdagi nosintaktik hodisalar.

1.Ifoda maqsadi. Bu nosintaktik hodisa soʻzlovchining maqsadi, kommunikativ niyati boʻlib, Shu asosda darak, soʻroq, buyruq gaplar hosil qilinadi. Bir gapni uning sintaktik qurilmasiga taʼsir qilmasdan har xil ohang yordamida darak, soʻroq, buyruq gaplarga aylantirish mumkin. Masalan: 1. Jamshid uyga borsin (buyruq gap). 2.Jamshid uyga borsin (Jahongir uyga borsin, keyin gaplashamiz maʼnosida - darak gap). 3. Jamshid uyga borsin? (soʻroq gap). Gap ohang jihatdan qancha oʻzgarmasin, uning qurilishi oʻzgarmasdan qolaveradi: [egaQholQkesim]. Gapning ifoda maqsadini oʻzgartuvchi vositalar gap tarkibiga kiritilsa, ham sintaktik qurilishiga putur yetkazmaydi (masalan, soʻroq olmoshlari, yuklamalar). Demak, birinchi gapdagi buyruq, ikkinchi va toʻrtinchi gaplardagi soʻroq va uchinchi gapdagi darak maʼnolari mantiqiy kategoriyaning ushbu gaplarda namoyon boʻlgan zarralari-gaplarning sintaktik tabiatiga daxldor oʻzga, begona hodisaning tajallisidir.

2.Modal maʼnolar. Soʻzlovchining oʻz fikriga munosabatini ifodalovchi modal maʼnolar ham gapning sintaktik qurilishiga taʼsir qilmaydi. Masalan, Shalola kelgan, Shalola kelgandir, Shalola keldi, Shalola, albatta, keldi gaplarining soʻzlovchining fikrga betaraf munosabati, ikkinchisida gumonsirash, uchinchisida aniqlik, toʻrtinchi gapda fikrning qatilyligi namoyon boʻlgan. Bunday biror gapda anglashilgan soʻzlovchining munosabati ikkinchi bir gapga koʻchirilsa ham, gaplarning sintaktik tabiati oʻzgarmasdan qolaveradi. Yuqorida keltirilgan toʻrtta gapning birinchisida qatilylik (Shavkat uyga borsin), ikkinchisida noaniqlik (qaylardasan, sevikli erkam), uchinchisida afsus (gʻurbat axtarganga gʻurbat ekan bu dunyo), toʻrtinchisida gumon (Sen ham uni sevasanmi?) kabi maʼnolar nosintaktik hodisalar sifatida maʼnolar namoyon boʻlgan.

3.Gap boʻlaklarining ifodalanish xususiyatlari. Gap boʻlaklarining qanday soʻz bilan ifodalanganligi leksik hodisalarning gapda tajallilangan koʻrinishidir. Masalan, boʻlaklarning ot yoki feʼldan ekanligi, leksema yoki frazema bilan ifodalanganligi ham nutqiy sintaktik qurilishni belgilaydi, biroq lisoniy mohiyatga taʼsir qilmaydi. Bunga, deylik, ot bilan ifodalangan boʻlakni olmosh bilan almashtirish asosida (Nigora maktabga boradi – ega+hol+kesim; U maktabga boradi – ega+hol+kesim) osongina amin boʻlish mumkin.

4.Murakkablashtiruvchi vositalar. Gap tarkibi undalma, ajratilgan boʻlaklar, boʻlaklarning uyushishi, kirish va kiritma vositalar yordamida murakkablashadi. Undalma, kirish va kiritmalar gap boʻlaklari bilan mazmunan bogʻlangan, lekin grammatik munosabatga kirishmagan hodisalar boʻlib, gaplarning umumiy sintaktik qurilishini oʻzgartirishga qodir emas. Masalan, qaylardasan, sevikli erkam gapidagi undalma (sevikli erkam), SHavkat, soʻzsiz, vaʼdani uddalaydi gapidagi kirish soʻz (soʻzsiz), Tabibning taʼbiricha,bu dardga daʼvo yoʻq emish gapidagi kirish birikma (tabibning taʼbiricha), SHoir (men uni ilgari koʻrmagan edim) rindona ijodkor sifatida taassurot qoldirdi gapidagi kiritma (men uni ilgari koʻrmagan edim) ana Shunday nosintaktik hodisadir.

5.Ajratilgan boʻlaklar ajralmish boʻlaklarning maʼnosini muayyanlashtiruvchi vosita boʻlganligi bois, u oʻziga tegishli boʻlakni mazmunan toʻldiradi. Shu bilan

birga, gap strukturasini kengaytiradi. Ajratilgan bo`laklar izohlanayotgan, to`ldirilayotgan bo`lak bilan birgalikda hokim uzvga tobelanadi: 1. a) U soyda, qo`sh yong`oqning tagida, qorga ko`milib uzoq turdi - [ega+hol+hol+kesim]. b) U soyda qorga ko`milib uzoq turdi - [ega+hol+hol+kesim]. 2.a) Oshpazning, Mamatqulovning, qo`li shirin ekan - [aniqlovchi+ega+kesim]. b) Oshpazning qo`li shirin ekan - [aniqlovchi+ega+kesim]. Demak, ajratilgan bo`laklar garchi intonatsion alohidalikka, mustakillikka ega bo`lsa-da, izohlanmish, to`ldirilmish bilan bir butun holda gap strukturasidan o`rin oladi.

6.Navbatdagi murakkablashtiruvchi vosita uyushiq bo`laklar bo`lib, uyushgan barcha so`zlar gap strukturasidan bitta uzv sifatida o`rin oladi. Masalan, Serquyosh, hur o`lkam elga baxt-najot (Madhiya) gapidagi uyushgan

ikkita aniqlovchi (serquyosh, hur) gap strukturasida bir a`zo sifatida ishtirok etadi. Uyushgan bo`lak yopiq holatda bo`lsa, murakkablashish yanada kuchayadi. Ariq bo`yida loyga belanib o`ynayotgan bolalar, atrofdan mudrab yotgan olapar, quyosh nurida jim-jim qilayotgan suv o`ziga xos sokin uyg`unlik kasb etgan edi. Bu gapdagi bolalar, olapar, suv so`zlari aniqlovchilari bilan birgalikda yoyiq uyushiq bo`laklarni hosil qilib, yoyiq uyushgan qismli bir butunlik sifatida namoyon bo`lgan.

Gap aytilgan tajallilardan xoli qilinsa, nisbatan umumiy bo`lgan [ega+kesim], [ega+to`ldiruvchi+kesim], [ega+to`ldiruvchi+hol+kesim], [aniqlovchi+to`ldiruvchi+hol+kesim] kabi qoliplar qoladi. Lekin bu beshta gap bo`lagining, shuningdek, bu gap bo`lagining bittasi, goh ikkitasi yoki uchtasining va h. tushirilgan holdagi ko`rinishlari kombinatsiyasidan yuzdan ortiq qoliplar tuzish mumkin bo`ladi. Bizning oldimizda esa gapning nisbatan eng yuqori va umumiy qolipini tiklash vazifasi turibdi. Demak, keltirilgan gap qoliplaridagi farqlardan voz kechib, umumiyliklarni saqlash asosida qolipni tiklashning ikkinchi bosqichini amalga oshirishimiz lozim.

Qolipni tiklashning ikkinchi bosqichida yuqorida nosintaktik - gapning lisoniy qurilishiga ta`sir etmaydigan tajallilardan xoli qilingan [ega + kesim], [ega + to`ldiruvchi + kesim], [ega + to`ldiruvchi + hol + kesim], [aniqlovchi + to`ldiruvchi + hol + kesim] qoliplaridagi farqlar nazardan soqit qilinadi. Natijada yagona umumiylik sifatida kesim unsuri ajralib chiqadi. Kesim esa har doim mustaqil so`z va kesimlik shakllaridan iborat bo`lganligi bois uni shartli ravishda «atov birligi+kesimlik qo`shimchasi» yoki [WPm] (W-inglizCha word, Pm esa predikat va marker so`zlarining bosh harflaridir) shartli belgisi bilan belgilaymiz. [WPm] sodda gaplarning eng umumiy belgisi bo`lib, u barcha sodda gaplarda voqelanadi. Boshqa gap bo`laklarining birortasi gapda bo`lmasligi mumkin, lekin kesimning bo`lmasligi mumkin emas. Lisoniy sathda [WPm] bir necha oraliq ko`rinishlarga ham ega bo`ladi. O`zbek tilida grammatik shakllangan sodda gaplarning turlarini lisoniy va nutqiy sath yaxlitligida quyidagicha tasvirlash mumkin.

Sodda gapning tarkibiy qismlari. Gap kesimini shakllantiruvchi vosita kesimlik kategoriyasi bo`lganligi sababli o`zbek nutqidagi gaplarning tarkibiy qismlarini Shu gap tarkibiga kiruvchi so`zlarning va kesimlik kategoriyasi shakllarining valentligi belgilaydi. Demak, nutqiy gaplardagi ikki hodisani farqlash lozim:

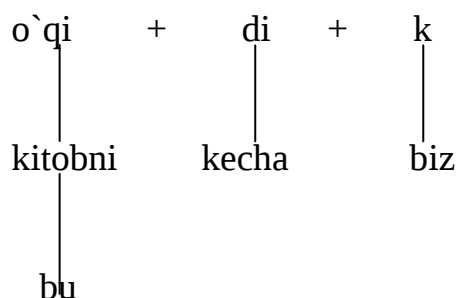
gap markazini tashkil etuvchi soʻzdagi kesimlik kategoriyasi shakllariga bogʻlanuvchi soʻzlarni :

gapda ishtirok etayotgan maʼlum bir soʻzning maʼnoviy valentligini toʻldirayotgan soʻzlarni.

Bulardan birinchisi gap kengaytiruvchisi boʻlsa, ikkinchisi soʻz kengaytiruvchilaridir.

Gap kengaytiruvchilari. Gap kengaytiruvchilari gap tarkibida maʼlum bir boʻlak vazifasida kelayotgan soʻzlarning lugʻaviy maʼnosi bilan emas, balki gapning kesimini shakllantirgan morfologik vositalarga bogʻlanadi. Masalan: Biz bu kitobni kecha oʻqidik gapini olaylik. Bu gapda ega (biz), aniqlovchi (bu), hol (kecha) va kesim (oʻqidik) ishtirok etgan. Gap markazi (oʻqidik)ni lugʻaviy maʼnoni anglatuvchi (W) va kesimlik qoʻshimchalariga (Pm) ajratamiz: oʻqi -(W); -dik (Pm).

Gapdagi biz (ega) kesimlik kategoriyasi shaklining -k qismiga, kecha (hol) esa -di qismiga bogʻlangan. Kitobni soʻzi (toʻldiruvchi) kesimning lugʻaviy maʼno anglatuvchi qismiga, bu (aniqlovchi) esa kitobni soʻziga bogʻlanmoqda. Buni Chizmada quyidagicha tasvirlash mumkin:

Demak, gapning kesimi tarkibidagi kesimlik qoʻshimchalariga tobelangan kecha (hol) va biz (ega) soʻzlari gap kengaytiruvchilaridir.

Berilgan gapdagi kesimlik qoʻshimchalarini almashtirsak, uning birikuvchilari ham oʻzgaradi.

Biroq oʻqidik kesimining lugʻaviy maʼno anglatuvchi qismi boʻlgan oʻqi soʻzining istalgan boshqa feʼl (yoz, Chiz, ol, ber) bilan almashtirilib, -dik qismi saqlab qolinsa, biz ega, kecha hol vazifasida qolaveradi.

Gap kengaytiruvchisi sifatida ega gapning kesimlik qoʻshimchalari tarkibidagi shaxs-son, hol esa zamon, modellik, tasdiq-inkor shakllari bilan bogʻlanadi.

Gap kengaytiruvchilari faqat kesimga tobelanadi va uning boshqa bir soʻzga tobelanishi kuzatilmaydi. Bu bilan u sintaktik qurilmadagi barcha tobe birliklarning umumiy - faqat bir soʻzga tobelanish, lekin birdan ortiq soʻzga hokim mavqeyida boʻla olish xususiyatini (qonuniyatini) namoyon qiladi.

Modal kengaytiruvchilar. Maʼlum boʻldiki, (Pm) tarkibida tasdiq-inkor va modallik maʼnolari ham mavjud. Shuning uchun (Pm) da mujassamlashgan va turli vositalar bilan ifodalangan tasdiq-inkor, taxmin, gumon, Shubha, ishonCh, qatʼiylik, shart, istak, tilak, buyruq, imkoniyat, zarurat, majburiylik va h. maʼnolar gap tarkibida turlicha - kirish boʻlak, kiritma boʻlak kabi gapning boshqa boʻlaklari bilan tobe - hokimlik munosabatiga kirishmaydigan va Shu boisdan soʻz birikmalarini ham tashkil eta olmaydigan modal soʻzlar va tasdiq-inkor soʻzlar vositasida kengaytiriladi. Masalan: 1. Nigora, ehtimol keladi. 2. Biz, Shubhasiz, yutib chiqamiz. Gaplardagi

ehtimol, Shubhasiz soʻz - gaplari sodda gap tarkibiga kirak ekan, gap boʻlaklari bilan grammatik aloqaga kirishmasa-da, mazmunan (Pm) ning tegishli maʼnolarini muayyanlashtiradi. Modal kengaytiruvchilar bu bilan lisoniy gap mazmunini nutqda toʻlaroq ochishga yordam beradi.

Soʻz kengaytiruvchilari. Gap tarkibidagi mustaqil soʻzlik mavqeini saklagan barcha soʻzlarning maʼnoviy qobiliyati asosida kengaya olishini va Shu qobiliyatni namoyon qilishini taʼminlovchi soʻzlar soʻz kengaytiruvchisi deyiladi. Soʻz kengaytiruvchilari gapning qurilishiga bevosita aloqador hodisa boʻlmay, maʼlum bir soʻzning maʼnosini muayyanlashtirish, uni ochib berishga aloqador boʻlgan hodisadir. Soʻz kengaytiruvchisi mustaqil, alohida bir gap boʻlagi - gap qurilishining zaruriy tarkibiy qismi emas. U gapning maʼlum bir boʻlagiga ergashib, tobelanib keladi, gap markazi - kesim tarkibidagi kesimlik qoʻshimchalari bilan bogʻlanmaydi. Aniqlovchi ana Shunday boʻlakning tipik koʻrinishi. Masalan: Bu kitobni kecha oʻqidik gapidagi bu aniqlovchisi toʻldiruvchi (kitobni) ga tobelangan va gap tarkibida toʻldiruvchi bilan bir butun holda kesimga bogʻlanadi.

Aniqlovchi gapdagi barcha boʻlaklarni kengaytirishi mumkin.

Eganing kengaytiruvchisi : Aʼlochi Tohir keldi.

Kesimning kengaytiruvchisi: Sen ilgʻor oʻqituvchisan.

Holning kengaytiruvchisi: U azim shaharda yashaydi.

Toʻldiruvchining kengaytiruvchisi: Aqlli bolalarni sevaman.

Aniqlovchining kengaytiruvchisi : Begʻubor yoshligim taassurotlari hech qaChon oʻChmaydi.

Biz kecha bu kitobni oʻqidik gapidagi kitobni soʻzshakli bilan ifodalangan vositasiz toʻldiruvchini olib koʻraylik. Maʼlumki, vositasiz toʻldiruvchi bilan birikishi faqat oʻtimli feʼllarga xosdir. Shu boisdan vositasiz toʻldiruvchi kesimlik shakli bilan emas, balki kesim vazifasida maʼno jihatidan oʻtimli boʻlgan feʼlning kelishi bilan bogʻliqdir. Soʻz va gap kengaytiruvchilarini farqlashga yuqorida tasvirlangan mezon asosida yondashadigan boʻlsak, bu gapdagi toʻldiruvchini ham soʻz kengaytiruvchisi - oʻtimli feʼlning lugʻaviy maʼnosi bilan bogʻliq boʻlgan muayyanlashtiruvchi boʻlak sifatida baholash lozim.

Demak, toʻldiruvchi ham aniqlovchi kabi soʻz kengaytiruvchisi boʻlib, gapning qurilishida mustaqil oʻrin egallaydi, balki gap tarkibiga oʻzi bogʻlanayotgan oʻtimli feʼl bilan kiradi. Oʻtimli feʼl gapda qanday mavqeda kelmasin, vositasiz toʻldiruvchi u bilan bir butunlikni tashkil etib, Shu butunlikka nisbatan boʻlak maqomida boʻladi. Boshqacha aytganda, mazkur gapda toʻldiruvchi gapning boʻlagi emas, balki kesimning boʻlagi - boʻlak ichidagi boʻlagidir.

Toʻldiruvchi gapda koʻpincha kesimga bogʻlanadi. Lekin toʻldiruvchi faqat kesimga tobelanib keladi, degani emas. U barcha boʻlaklarni toʻldirishi mumkin.

Egani toʻldirish: Kitobni oʻqigani yaxshi boʻldi (t+e+k).

Kesimni toʻldirish: Tolib kitobni oʻqidi (e+t+k).

Holni toʻldirish: Kitobni oʻqiganligi uchun savollarni tez payqadi (t+h+t+h+k).

Aniqlovchini toʻldirish: Kitobni yirtgan kishining kimligi maʼlum (t+a+a+e+k).

Toʻldiruvchini toʻldirish: Kitobdan oʻqiganini soʻzlab berdi (t+t+k).

Ko`rinadiki, 1- gapda to`ldiruvchi ega (o`qigani )ga, 2-gapda kesim (o`qidi)ga, 3-gapda hol (o`qiganligi uchun)ga, 4-gapda aniqlovchi (yirtgan)ga, 5-gapda to`ldiruvchi (o`qiganini) ga tobelanib kelyapti.

Demak, to`ldiruvchi fe'l ifodalangan barcha gap bo`laklariga bog`lanadi va gap tarkibiga o`zi bog`langan bo`lak bilan yaxlitligiga kiradi. Bu kengaytiruvchilar o`zi birikayotgan so`z bilan so`z birikmasi hosil qiladi, biroq gap qurilishi bilan bevosita aloqador emas.

Grammatik shakllangan gaplarning minimal va maksimal lisoniy sintaktik qoliplari. Avvalgi fasllarda gapning eng kichik lisoniy qolipi (WPm) ramzi bilan berilib, u gapning umumiy lisoniy mohiyati sifatida tasvirlandi. Bunda o`zbek nutqida qo`llanadigan barcha gaplarning eng umumiy belgilari mujassamlashgan. Nutqdagi barcha gaplarning kesimdan boshqa bo`laklari olib tashlansa ham, u gap bo`la oladi. Biroq nutqiy gaplarning lisoniy sathda bu umumiylik (WPm) dan quyiroqda joylashgan boshqa umumiyliklari ham bor. Modomiki, gap kengaytiruvchilari gap mohiyatini belgilovchi asosiy vosita bo`lgan kesimlik qo`shimchalari (Pm) ga tegishli ekan, degan ixCham gaplardan boshqa barcha kengaygan gaplarda, kesim bilan birga, yana ikkita gap bo`lagini ajratish mumkin. Ular ega va hollardir. To`ldiruvchi va aniqlovchi esa barcha bo`laklarga, bo`lakning bo`laklariga bog`langanligi hamda so`z kengaytiruvchilari bo`lganligi bois lisoniy qolipdan o`rin ola olmaydi. Ular qaysi so`zga bog`lanayotgan bo`lsa, lisoniy sathda ularning valentliklari sifatida yashaydi. IxCham gaplar esa umumiy qolip - WPmning aynan voqelanishidir. Masalan: Bahor. O`tlar yam-yashil kabi.

Demak, ega va hol bilan gapning minimal qolipi (WPm) ini kengaytirsak, u quyidagi ko`rinishni oladi: E QHQ WPm

Bu gapning maksimal qolipi hisoblanadi. Boshqa barcha so`z kengshaytiruvchilari (to`ldiruvchi va aniqlovchilar) o`zi ergashib kelayotgan bo`laklar bilan bir butun holda bitta bo`lak (ega, kesim, hol)bo`lib keladi. Masalan, SHahobiddin hammaning boshini qizdirib, hissiyotni aqldan ustun qilgan bu soatda sohibqiron Amir Temurning Hindistonning podshohi bo`lgan zurriyoti o`zining qilich kesmaydigan, o`q o`tmaydigan nazarkarda botir ekaniga arslon kiyik bilan olishganda o`z g`alabasiga aniq bo`lganday ishonmoqda edi gapida uchta gap gap kengaytiruvchisi bor: soatda, zurriyoti, aniq bo`lganday. Bular to`g`ridan-to`g`ri gap markazi (kesimi) dagi kesimlik qo`shimchalari bilan bog`langan. qolgan so`zlar esa ana Shu (soatda, zurriyoti, aniq bo`lganday, ishonmoqda edi) bo`laklarning ma`noviy valentligini to`ldirayotgan so`z kengaytiruvchilaridir.

Gapda hollar ma`noviy turlariga ko`ra nechta bo`lsa ham, u bitta N belgisi bilan gap qolipidan o`rin oladi.

Uyushiq bo`laklar gap strukturasi bir xil mavqeni egallaganliklari sababli ularni lisoniy sintaktik qolipda berishga ehtiyoj yo`q. Shuningdek, ajratilgan bo`laklar ham qaysi bo`lakni izohlayotgan bo`lsa, o`sha bo`lak bilan bir butunlik kasb etadi.

Lisoniy sintaktik qolipning cheksiz rang-baranglikda voqelanish imkoniyati ustiga nutqda har bir so`zning ma`no valentligi zaminida xilma-xil so`z kengaytiruvchilari bilan kengayib kelish imkoniyati qo`shiladi va bu ko`rinishlarni Cheksiz miqdorda ko`paytiradi. Lisoniy sintaktik qoliplarda har bir tashkil etuvchi (kesim, ega, hol) ning bitta so`z, so`z birikmasi, so`z birikmasi zanjiri, ajralmas

birikmalar bilan ifodalana olish qonuniyati va bunday turli qurilishli birikmalarning sintaktik nuqtai nazardan teng huquqliligi mazkur imkoniyatlarni yanada kengaytiradi. Shuning uchun gapning o'ta sodda ko'rinish kasb etgan eng umumiy mohiyati - minimal qolipi - [WPm] ham, undan quyidagi umumiylik - maksimal qurilish qolipi - [Ye-N-WPm]ham nutqimizda mana Shunday rang-baranglik va Cheksiz imkoniyatlarga ega bo'ladi.

Demak, kesim, ega, hol gapning lisoniy sathdan o'rin olgan bo'laklaridir.

Gapning ajratilgan so'z shakllari. Gapda ishtirok etayotgan atov birliklarning ma'nolari so'zlovchi uchun yetarli darajada ochilmagan bo'lishi mumkin. Shunda ularning ma'nolarini muayyanlashtirish maqsadida alohida, ta'kid ohangiga ega bo'lgan atov birliklari nutqqa kiritiladi. quyidagi gaplarga e'tibor bering:

SHavkat she'r o'qidi.

YUrtim - Nurota

Uning kafolati kerak bo'ladi.

Soy buyida uzoq turdi.

Seni sog'indim.

Tinglovchi uchun ushbu gaplardagi ma'lum bir so'zlar ma'nolari izohlarsiz noaniq bo'lishi mumkin. Buni e'tiborga olgan holda so'zlovchi ularni muayyanlashtiruvchi so'zlar bilan qo'llaydi. SHavkat, shoir, she'r o'qidi. YUrtim - Nurota, tog'lar orasi. Uning, Ikrom Imomzodaning, kafolati kerak bo'ladi. Soy buyida, qo'sh yong'oqning tagida, uzoq turdi. Seni, vafodirimni, sog'indim.

Birinchi gapda ega (SHavkat)ning ma'nosini shoir so'zi, ikkinchi gapda kesim (Nurota) ning ma'nosini tog'lar orasi, uchinchi gapda aniqlovchi (uning) ning ma'nosini Ikrom Imomzodaning so'z shakli, to'rtinchi gapda hol (soy bo'yida) ning ma'nosini qo'sh yong'oqning tagida so'z shakli, beshinchi gapda to'ldiruvchi (seni) ning ma'nosini vafodirimni so'zshakli izoxlagan, to'ldirgan, muayyanlashtirgan. Bu so'zlar o'zlari izohlayotgan so'zlar bilan bir hokim so'zga tobelanadi. Undan faqat tor ma'noga egaligi va ta'kid ohangi bilan ajralib turadi. Bunday atov birliklari gapning ajratilgan kengaytiruvchilari deyiladi. Gapning so'z kengaytiruvchilari ham, gap kengaytiruvchilari ham ajratilishi mumkin. YUqoridagi birinchi va ikkinchi gaplarda so'z kengaytiruvchilari, 3-, 4-, 5- gaplarda esa so'z kengaytiruvchilari ajratilgan. Shu boisdan ajratilgan kengaytiruvchilarni:

a) ajratilgan gap kengaytiruvchilari;

b)ajratilgan so'z kengaytiruvchilari

tarzida ikkiga bo'lib o'rganish mumkin.

Gapning ajratilgan kengaytiruvchilari bilan ajratilgan bo'laklar muqobil atamalar emas. Chunki ajratilgan bo'laklar deganda gap konstruktiv bo'laklarining ajratilishi tushuniladi. Ajratilgan kengaytiruvchilar atamasi esa bo'lak mavqeiga ega bo'lmagan atov birliklarini ham o'z ichiga qamrab oladi. Masalan, Men seni, vafodirimni, sog'inganimni ayta olmayman gapida vafodirimni so'z shakli ajratilgan kengaytiruvchi, lekin gap bo'lagi emas.

Gapning ajratilgan kengaytiruvchilarining gap struktur sxemasiga munosabati ular izohlayotgan atov birliklariniki kabidir. Ajratilgan kengaytiruvchilar ajralmish (muayyanlashtirilayotgan) atov birliklarining «soylari» bo'lganligi bois ular bilan bir butun holda bevosita yoki bilvosita gap struktur qolipiga daxldor bo'ladi.

Ajratilgan kengaytiruvchilar muayyanlashtirilayotgan bo'lakning «soyasi» bo'lganligi bois, sof nutqiy hodisadir. Shu boisdan uning mavjudligi va o'ziga xosligi sof nutqiy omil - ohang bilan ham bog'liqdir. O'ziga xos ohangdan mahrum qilinsa, u boshqa nutqiy hodisa - undalmaga monand bo'lib qoladi. Masalan, Erkin, ukam, injener bo'ldi gapida ukam atov birligi ajratilgan kengaytiruvchiga xos ohangdan mahrum etilsa (ukam birligidan keyin ajratish pauzasi qo'llansa), u egaga va eganing atov birligi esa undalmaga aylanib qoladi.

Gap va so'z kengaytiruvchilarining ajratilishida o'ziga xosliklar bor.

Gapda izohlovchining ajratilishi boshqa kengaytiruvchilarga nisbatan o'ziga xosdir. Izohlovchi odatda izohlanmishdan oldin keladi: traktorChi Toshpulat, oshpaz Mamatqulov, professor Jo'raev kabi. Izohlovchi ajratilganda, izohlanmish qanday mavqeda bo'lsa, u ham Shunday mavqega ega bo'ladi. Masalan, TraktorChi Toshpo'lat smenani topshirdi gapida izohlovchi (traktorChi) ega (Toshpo'lat) ga tobe. Biroq u ajratilsa, gap egasiga tobeligi yo'qoladi va o'zi ham egaga aylanadi. Toshpulat, traktorChi, smenani topshirdi. Bu gapda traktorChi so'zshakli o'rni o'zgargan izohlovchi emas, balki tamoman yangi mavqe (gap konstruktiv bo'lagi - ega) olganligini izohlanmish (Toshpo'lat) ni gapning boshqa konstruktiv yoki nokonstruktiv bo'laklari vazifasiga qo'yish bilan amin bo'lish mumkin:

Bu kishi - Tursunboy, suvchi.

Tursunboy, suvchini, taniyman.

Tursunboyning, suvchining, obro'yi baland, hurmati joyida.

Birinci gapda «sobiq» izohlovchi bo'lmish suvchi kesim, ikkinchi gapda to'ldiruvchi, uchinchi gapda qaratuvchi aniqlovchi vazifasida kelgan. Demak, bunday holda ajratilish natijasida izohlovchi o'z sifatini o'zgartiradi.

Ajratilgan sifatlovchi. Sifatlovchi aniqlovchi ajratilganda ham aniqlanmishdan keyinga o'tadi: 1. Ipaklari tillodan do'ppi tikdim - Do'ppi tikdim, ipaklari tillodan. 1. Yalang oyoq Qobil bobo dag'-dag' titraydi - Qobil bobo, yalang oyoq, dag' - dag' titraydi.

Gapning boshqa turdagi kengaytiruvchilari ajratilganda, ajralmish va ajratilgan kengaytiruvchila grammatik shakl va sintaktik mavqe jihatidan sifat o'zgarishi kasb etmaydi.

Ajratilgan ega. Izohlovchi ta'kidlanganda, ajratilgan egaga aylanadi: 1. Dotsent To'rayev Erkin ilmiy safarga jo'nadi - To'rayev Erkin, dotsent, ilmiy safarga jo'nadi. 2. General Soliyev so'z oldi - Soliyev, general, so'z oldi.

Quyidagi gaplarda eganing o'zi ajratilgan: Siz, yoshlar - bizning umidimizsiz. Bunda yoshlar so'zshaklini ajralmish egadan oldinga o'tkazib bo'lmaydi. Ajratilgan ega izohlovchidan oldin bo'lganda uning o'rni almashtirish mumkin: Jumaev dotsent - dotsent Jumaev kabi.

Ajratilgan hol. Bunda gapning bo'lagi ma'nosi juda ham aniq bo'lmagan, umumiy so'zshakl bilan ifodalanadi. Ajratilgan holning ma'nosi nisbatan muayyan va tor bo'ladi: qishda, Chillada, bo'rilar odamga ham hamla qiladi.

Ajralmish holsiz ajratilgan hol bo'lishi mumkin. SHaripov, hayolga Cho'mib, bozorga qarab ketmoqda edi. Bundagi ajratilmishni ajratish-ta'kid deb atash mumkin.

Ajratilgan to'ldiruvchi. Ajratilgan to'ldiruvchi ko'pincha olmoshning ma'nosini izohlaydi: Kecha kunduz seni, vafodolimni, o'ylayman.

Ajratilgan bo'laklar tahlilida yana quyidagilarga e'tibor berish lozim.

1. Uyushiq bo'lakli gaplarda umumlashtiruvchi so'z yoki uyushiq so'zlar ajratilgan bo'lishi mumkin:

Salim va Shavkat - sinfdoshlar, yo'lga tushishdi.

Sinfdoshlar - Salim va Shavkat yo'lga tushishdi.

Birinchi gapda sinfdoshlar, ikkinchi gapda Salim va SHavkat uyushiq so'zlari ajratilgan kengaytiruvchilardir.

Ajratilgan bo'laklarni aniqlashda tartib muhim rol o'ynaydi. Ajratilgan kengaytiruvchi keyin, ajralmish kengaytiruvchi oldin keladi:

1. U shaharga, Buxoroga ketdi.

2. U Buxoroga, shaharga, ketdi.

Birinchi gapda Buxoroga, ikkinchi gapda shaharga so'z shakllari ajratilgan birliklardir.

Ajratilgan aniqlovchi bilan aniqlanmish distant holatda bo'lganda, ularning aloqasi kuchsizlanib, aniqlovchining nisbiy mustaqillik holati kuchayadi: Haligi yigit, qo'lida tuguni bor edi-ku, sartarosh, ertaga ta'tilga chiqar ekan.

Tayanch tushunchalar: ajratilgan bo'laklarning gap qurilishidagi o'rni, ajratilgan markaziy bo'lak, ajratilgan bosh bo'lak, ajratilgan ikkinchi darajali bo'laklar, ajratilgan to'ldiruvchining o'ziga xosligi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Сайфуллаева Р., Менглиев Б. в.б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. III. – Т., 2006.
2. Сайфуллаев Р. Ҳозирги ўзбек адабий тилида гап бўлақларининг семантикаси ва грамматикаси. – Т., 2000.
3. Ўзбек тили грамматикаси. II том. – Т., 1976.
4. Курбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили (содда гап синтаксиси учун материаллар). – Т., 2002.
5. Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т., 1987.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Lisoniy gapdagi nosintaktik hodisalarni sanang.
2. Murakkablashtiruvchi vositalar haqida ma'lumot bering.
3. Ajratilgan va uyushiq bo'laklarni qiyoslang.
4. Kirish va kiritmalarning farqini misollar asosida tushuntiring.
5. Sodda garning tarkibiy qismlari haqida ma'lumot bering.
6. Sodda gapning minimal va maksimal qoliplariga murakkablashtiruvchi vositalar

ta'sir etadimi?

9-ma'ruza. Qo'shma gapning lisoniy – sintaktik qurilishi.

Reja:

1. Qo'shma gap haqida umumiy ma'lumot.
2. [E] ga ko'ra [Wpm U WPm] turlari.
3. [W] ga ko'ra [WPm U WPm] turlari.
4. [Pm] ga ko'ra [WPm U WPm] turlari.
5. Qo'shma gaplarning qurilishiga ko'ra tasnifi.

Qo'shma gap haqida umumiy ma'lumot. Qo'shma gap sodda gaplar bilan mustahkam bog'langan, biroq undan ham struktur, ham uzatilayotgan axborot nuqtai nazaridan farqlanuvchi sintaktik qurilma hisoblanadi. Shu bois qo'shma gapning umumiy lisoniy mohiyati uning sodda gaplarga o'zaro munosabatida ochiladi. Lisoniy struktura jihatidan qo'shma gapning sodda gapdan farqi ma'lum darajada ravshan. Aniqrog'i, sodda gapda shakllangan kesim bitta bo'lsa, qo'shma gapda u birdan ortiq bo'ladi va birdan ortiq sodda gaplarning mazmun, hamda, grammatik jihatdan birikuvidan tashkil topadi. Misollar: 1.Men sizni bilaman, siz bunday qilmaysiz. (O.) 2.Nima qilasan, qishloqqa qaytasanmi? (O). 3.Dunyoda nima ko'p - kulgu ko'p. (O). 4.Bilamanki, sodda barmoqlaring tilla uzuk taqmagani. (U.) 5.Majlisda ko'riladigan masalalarning muhim tomoni Shundaki, Baqa qurilmadagi Cho'l yerlarni suvga serob qilish masalasi muxokama qilinadi.

Ko'rinadiki, 1-gapda bilaman va qilmaysiz, 2-gapda qilasan va qaytasanmi, 3-gapda ko'p va ko'p, 4-gapda bilaman va taqmagani, 5-gapda Shundaki va muxokama qilinadi kabi har bir gapdagi birdan ortiq kesim sintaktik qurilmalarning qo'shma gapligini ta'minlovchi muhim asoslardan biridir. Kesimlarning birdan ortiqlikidan tashqari, har bir qo'shma gapda ifodalanayotgan birdan ortiq fikr, axborotning o'zaro zich munosabati, gaplararo grammatik taqozo etuvchilik hamda intonatsion yaxlitlik kabilar ham bu sintaktik qurilmalarning qo'shma gapligini ta'minlaydi.

Kommunikativ nuqtai nazardan sodda gap bir fikrni, axborotni uzatish vazifasini bajarsa, qo'shma gapda birdan ortiq hukm o'z ifodasini topgan bo'ladi. Shuningdek, bu alohida axborotlar asosidagi munosabat ham qo'shma gapda qaysidir darajada bo'rtib turadi. Masalan: Jahongir keldi. Men Shu ondayoq jo'nadim gaplarida ifodalangan fikrlar bir-biriga o'zaro bog'liq bo'lib, gaplarning biri ikkinchisini taqozo etadi. Bu jixatdan ular Jahongir keldi va men Shu ondayoq ketdim gapidan ajralib turadi.

Shunday qilib, qo'shma gap grammatik shakllangan va birdan ortiq axborotni tashish uchun mo'ljallangan sodda gaplarning grammatik, semantik, intonatsion va kommunikativ jihatlardan yaxlitlangan butunligidir.

qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar alohida olingan sodda gaplardan nisbatan mustaqil emasligi bilan ajralib turadi. Avvallo, bu grammatik va intonatsion nomustaqillikdir. Bahor keldi, shuning uchun dala ishlari qizib ketdi

qurilmasini ergash gapli qo'shma gap qilib turgan narsa mazmuniy taqoza etuvchanlikdir. Birinchi gapdagi mazmun ikkinchi gapdagi mazmun uchun sabab maqomidir. Biroq bunday mazmuniy zich bog'lanishsiz ham qo'shma gap hosil bo'lishi mumkin. Osmonda turnalarning «qurey-qureyi» eshitilardi, uzoqlardan Chuponlarning hay-haylagani quloqqa Chalinardi. Ikkinchidan, Shuning uchun bog'lovchisi qo'shma gap a'zolarini grammatik jihatdan zich munosabatga kiritgan. (Biroq bu bog'lovchisiz ham qo'shma gap hosil qilish mumkin: Bahor keldi, dala ishlari qizib ketdi.) Ammo sodda gaplar orasidagi intonatsion uzilish qo'shma gapni sodda gapga parchalab yuborishi mumkin: Bahor keldi, shuning uchun dala ishlari qizib ketdi.

Demak, ma'lum bo'ladiki, qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarning o'zaro zichlashuvi mazmun, grammatik shakl va intonatsiya nuqtai nazaridan bo'ladi. Ammo bu omillar darajali ziddiyatda turadi.

intonatsiya - grammatik shakl - mazmun

Chunki mazmuniy bog'liqlik va grammatik shakl mavjud bo'lsa ham, birlashtiruvchi intonatsiya bo'lmasa, ayrim gaplar qo'shma gapni tashkil eta olmaydi. Ammo mazmuniy bog'liqlik va grammatik aloqa bo'lmasa ham, intonatsiya asosida qo'shma gap hosil qilish mumkin (bog'lovchisiz qo'shma gap.) Sodda gaplar asosida ajratuvchi pauza bo'lganda, qo'shma gapning yaxlitligiga putur yetadi. Masalan, Men sen bilan bormoqchi edim. Biroq sen qarshilik qilmasliging kerak. Gaplar orasida qushma gapning barcha belgilari mavjud. Birgina birlashtiruvchi ohang yo'qligi sodda gaplarning mustaqil bo'lishiga olib kelgan.

qo'shma gaplarni uyushiq kesimli sodda gaplardan, sodda va qo'shma gaplar orasidagi uyushgan gaplardan farqlash lozim. Uyushiq kesimli sodda gaplar egasi bitta, bitta umumiy Pm ga ega bo'lgan birdan ortiq kesimlardan tashkil topgan gaplardir. Misollar: 1.Jamshid o'qir, yozar va Chizar edi. 2.Do'kondorlar do'konlarini ochib, mudrab o'tirishardi. 3.qushlar tinimsiz Chug'urlashar va Charx urishar edi. Uyushgan gaplar esa, aytilganidek, birdan ortiq egaga, shuningdek, bitta umumiy Pm li birdan ortiq kesimga ega bo'lgan gaplardir. Misollar: 1.Bahor kelar, dala ishlari qizib ketar edi. 2.Jamshid o'qir, Jahongir yozar, Isroil esa Chizar edi. 3Do'kondorlar savdoga Chorlab, attorlar esa mollarini maqtab o'tirishardi. qo'shma gaplar esa har biri o'z Pm ga ega bo'lgan birdan ortiq kesimlardan tashkil topadi. 1.Jamshid o'qirdi, Jahongir yozardi, Isroil esa Chizardi.

qo'shma gaplardagi formal-funksional yondaShuvda bir egali, lekin birdan ortiq kesimli gaplar qo'shma gap sifatida qaraladi. Chunki har bir kesimda shaxs-son, zamon, tasdiq-inkor, modallikmayl (kesimlik) ma'nolari birdan ortiq ifodalanadi. Bu esa semantik nuqtai nazardan ularning har birida alohida axborot mavjudligidan dalolat beradi.

Qo'shma gaplar tarkibiga kiruvchi sodda gaplar orasida teng yoki tobe sintaktik aloqa mavjud bo'ladi. Agar u teng bog'lovchi yordamida amalga oshirilgan bo'lsa, tenglanish deyiladi. 1.O'g'lim keldi va tuyni boshlab yubordik. 2. Bahor keldi va dala ishlari qizib ketdi. To'g'ri, gaplar orasida sabab-oqibat aloqasi mavjud va gapni mazmunan tobe-hokim gaplarga kiritish mumkin. Biroq gaplarda mazmunan tobelik, shaklan tenglik mavjud bo'lganda, formal yondaShuv gaplarni

teng munosabatli qo'shma gap sifatida qaraydi. Shu boisdan bog'lovchili qo'shma gaplar bog'lovchilarning tabiatiga ko'ra bog'langan qo'shma gaplar va ergash gapli qo'shma gaplarga ajraladi.

Sodda gaplardagi tenglashish va tobelanish qo'shma gaplardagi tenglashish va tobelanishdan farq qiladi. Bu quyidagilarda qo'rinadi:

1.Sodda gapda teng va tobe aloqa turli qurilmalarni vujudga keltiradi. Aniqrog'i, teng aloqa uyushiq bo'laklarni o'zaro bog'laydi:1.Yashil o'rmonlar va qorli tog'lardan o'tdik. 2.Javohir o'qir va yozar edi.

So'z birikmalarini faqat tobe aloqa vujudga keltiradi: kitobning varag'i, kitobni o'qimoq kabi. qo'shma gapda esa teng va tobe aloqa bitta lisoniy birlik - qo'shma gapning turli ko'rinishlari uchun xizmat qiladi.

Tobe va teng bog'lovchi vositalar bir xil semantik munosabatni ifoda etishi mumkin. Faqat ularda ushbu ma'no kuchli yoki kuchsizligi bilan farqlanadi: Bahor keldi va dala ishlari qizib ketdi - Bahor keldi, shuning uchun dala ishlari qizib ketdi. Har ikkala qo'shma gap a'zolari orasida ham sabab-oqibat munosabati mavjud. Gaplarning ikkinchisida u kuchli, birinchisida kuchsiz. Gaplarning propazitsiyasida bu munosabat bir xil, faqat va bog'lovchisi buni kuchsiz, shuning uchun bog'lovchisi kuchli namoyon qilgan.

2.Sodda gapdagi teng bog'lanish qo'shma gapdagi teng bog'lanishga nisbatan mustaqildir. Chunki sodda gapda teng bog'lanish uyuShuvlik bilan «yo'ldoshdir». U sodda gapni kengaytirish, axborotni murakkablashtirish vazifasini bajarsa, qo'shma gapda tarkibiy qismlarni bir yaxlitlikka birlashtirish vazifasini bajaradi.

3.Tenglanish va tobelanish aloqalari ifodalaydigan ma'noviy munosabatlari jihatidan sodda va qo'shma gap farqlanadi. Sodda gapda bog'lovchisizlik, asosan, tenglanish munosabatini ifodalaydi va uyushiq bo'laklarda yuz beradi. So'z tarkibidagi grammatik vositali tobelashishni bog'lovchisizlik, vositasizlikka almashtirib bo'lmaydi. qo'shma gapda esa ergash gapli qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni ham, bog'langan qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni ham bog'lovchisiz gapga aylantirish mumkin. Uning aloqa turi bog'lovchisiz aloqadir.1.Botirlari kanal qazadi, shoirlari g'azal yozadi. (H.O.)2.Bor boricha, yo'q holicha.3.Yaxshi otga bir qamchi, yomon otga ming qamchi (Maqol.) 4.Yuragida qanday dard bor - mana bu menga sir. (O.)

Bog'lovchisiz qo'shma gaplar tarkibidagi sodda gaplar o'zaro tobe yoki teng bog'lovchi vositalarisiz birikadi. Ammo bu gaplarda mazmuniy va intonatsion yaxlitlik kuchayadi. Chunki bog'lovchi vositalar, mazmuniy va intonatsion birikuvchanlik omillari qo'shma gap tarkibida uchburchak burchaklari kabi yaxlitlikni tashkil etib, ulardan biri kuchsizlansa, boshqalari buning evaziga kuchayadi. Demak, bog'lovchisiz qo'shma gaplarda bog'lovchi vositalarning hissasi mazmuniy va intonatsion birikuvchanlik omillari zimmasiga yuklatiladi.

Ko'rinadiki, ikki yoki undan ortiq sodda gaplarning bir murakkab butunlikni tashkil etishi ularning shakliy (grammatik), mazmuniy va intonatsion muvofiqligi natijasida yuz beradi. qo'shma gapni tashkil etayotgan sodda gaplar ohang jihatidan mutlaqo tugallikka ega bo'lmaydi. Ammo mazmuniy va grammatik jihatdan nisbiy yakunlangan bo'ladi. Bu nisbiylik mustaqil sodda gaplardagi tugallanganlikdan farqlanadi. qo'shma gap tarkibida birikayotgan bir sodda gapning modal sifatleri

ikkinchisiga ta'sir etmasdan qolmaydi. Natijada yangi modal ma'no vujudga keladi. Bu masala kesimlarning MKSH va NKSH turlari bilan ham zich aloqador xodisadir. Shuningdek, qo'shma gap tarkibiy qismlarini bog'layotgan bog'lovchi vositalardagi modal ma'nolar ham ana Shu xosila modal ma'noga qorishadi.

Lisoniy birliklar serqirra mohiyatli bo'lganligi bois kamida ikkita paradigmaga kiradi. Shu boisdan biror butunlikka kiruvchi lisoniy birliklarni kamida ikki tomondan tasniflash mumkin bo'ladi.

Qo'shma gap ham lisoniy birlik sifatida murakkab tabiatli bo'lib, bu murakkablik uning lisoniy sathda tutgan o'zni, tarkibidagi sodda gaplarning grammatik shakli va bog'lovchi vositalari hamda mazmuniy munosabatlarning rang-barangligi bilan belgilanadi. Shuningdek, qo'shma gap turlarini xilma-xil asoslarda turlicha tasniflash mumkin bo'ladi. Tasnif asoslarining aniqligi va tasnifning izchil amalga oshirilishi masala mohiyatini oydinlashtirishda muhim omillardan biridir.

Qo'shma gaplarning ma'noviy va struktur sintaksis nuqtai nazaridan tasnifi ko'p hollarda o'zaro farqlanadi.

An'anaviy sintaksis qo'shma gaplar tasnifida ko'p hollarda ularning nutqiy belgi-xususiyatlariga, zohiriy alomatlariga tayanadi. Struktural sintaksis tasnifi esa qo'shma gaplarning lisoniy mohiyatlaridan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi.

qo'shma gaplar, avvalo, sodda va uyushgan gaplardan o'z qurilish usullarning boshqachaligi bilan farqlanadi. Demak, umumiy lisoniy mohiyat sifatida gaplar qurilish qoliplariga ko'ra dastlabki tasnifda uchga bo'linadi. (Tasnifda gaplarning eng kichik qurilishi qoliplariga tayanamiz.)

[WPm] [((S-W)(S-W))Pm] [WPm U WPm]

Bunda, aytilganidek, sodda va qo'shma gaplar tasnifning chekka va uyushgan gaplar oraliq vaziyatini egallaydi.

qo'shma gaplar ham o'z navbatida qoliplarning tur va ko'rinishlariga ega bo'ladi.

[WPm + WPm] umumiy qolipining yuzaga chiqish turlarini, umumiy qolip bilan nutqiy ko'rinish orasidagi turli bosqichdagi oraliq qoliplarni aniqlash me'yorlari, belgi va mezonlarni muayyanlashtirmoq lozim bo'ladi.

Ma'lumki, qo'shma gapning tur va ko'rinishlarini o'rganishda sodda gapning eng kichik qolipi asos qilib olingan. Sodda gapning eng kichik qolipi [WPm] dan iborat bo'lsa, mantiqan qo'shma gapning qurilish qolipi [1-WPm + 2-WPm + 3-WPm + ...n-WPm]dir.

Qo'shma gapning lisoniy qolipi [1-WPm+2-WPm+3-WPm+...n-WPm] ekanligini nazarda tutgan holda qo'shma gapning eng kichik qolipi uchun [WPmUWPm] ramzidan foydalaniladi.

Qo'shma gapning voqelanish usullarini belgilashda uch ko'rsatgichga tayaniladi.

[WPm] larning egasi [S] bor-yo'qligiga, bir xil yoki boshqa xil ekanligiga.

[WPm]lar tarkibidagi [W]ning xususiyatlariga (W larning bir xil yoki boshqa-boshqa bo'lishb, bir xil yoki xar xil co'z turkumlari bilan ifodalanishi, turlanishiga ko'ra.

[WPm] tarkibidagi [Pm] larning bir xil yoki qisman bir xil ekanligiga ko'ra.

[WPm U WPm] qolipining to nutqiy muayyan gaplarga bo'linishlarini bundan boshqa o'lchovlar asosida ham berish mumkin. Masalan, ikkita [WPm] ning

bogʻlanish usullari va yoʻllari, [Wpm U WPm] umumiy qolipining turli xil koʻrinishlarida tarkibiy qismlarining bogʻlanish xususiyatlari va ularni bogʻlovchi vositalar, qoʻshma gap tarkibiga kirayotgan har bir [WPm] da toʻliq oʻxshash, qisman oʻxshash, yaqin va zich aʼzolarining boʻlish-boʻlmasligi, birinchi [WPm] tarkibida ikkinchi [WPm] ga ishora qiluvchi vositaning bor-yoʻqligi, [WPm] lar tarkibida nisbiy, bir-birini taqozo qiluvchi unsurlarning bor-yoʻqligi kabilar Shular jumlasidandir.

[S] (ega) ga koʻra [WPm U WPm] turlari. qoʻshma gaplar bir umumiy [S] li qoʻshma gaplar va ikki xususiy [S] li qurilmalarga boʻlinadi.

a) bir [S]li qurilmalarning qurilish qolipi [S (WPm + WPm)] koʻrinishida boʻladi: Men yanglishmayman, balki qanoatlanib soʻzlayman. (A.qod.)

b) ikki [S]li qurilmalarning qurilish qolipi [(S1-WPm1)+(S2-WPm2)] koʻrinishida boʻladi: Bunda bulbul kitob oʻkiydi, Bunda qurtlar ipak toʻqiydi. (H.O.)

[W]ga koʻra [WPm U WPm] turlari.

Bir xil [W]li qurilmalar. [WPm U WPm]ning bu turi bir necha koʻrinishlarda boʻladi.

a) [W]lari bir xil soʻzdan: Siz soʻzlamasangiz, men soʻzlamogʻchi edim. (A.qod.)

b) [W]lari bir xil turkumdan: Endi ortiq turma, tinch oʻtir. (A.qod.)

Xar xil [W] li qurilmalar. Bunda [W]lar turli turkumga oid soʻzlar bilan ifodalanadi: 1.Yoki mening koʻnglim hamma vaqt yosh, Yoki senga chiroy umrbod yoʻldosh. (M. Boboev.) 2.Yana nima balo ismlari bor, tilim ham kelishmaydi. (Oybek.)

[Pm] ga koʻra [WPm U WPm] turlari.

a) bir xil [Pm]li qurilmalar. Xotinim bordi, bordi. («Mushtum»)

b) har xil [Pm]li qurilmalar. qaraysanmi, qaray qolgin. (Oʻ. Domlajonova.)

Demak, gap markazini shakllantirishda muhim rol oʻynaydigan Pm qoʻshma gap tarkibidagi sodda gaplarda bir xil ham, xar xil ham boʻlishi mumkin. Shunday hollar ham boʻladiki, Pm umumiy - bitta boʻlishi ham mumkin. Bunda endi qoʻshma gap emas, balki uyushgan gap vujudga keladi. Maʼlumki, [WPm U WPm] qolipida [Pm] tarkibi har xil boʻlgan hollarda oʻzbek tilining tabiati uniqavsdan chiqarish..... imkonini beradi. Chunki oʻzbek, umuman, turkiy tillarda, bir necha soʻzshakllar uyushganda umumiy shakl oxirgi soʻzshakl tarkibida kelishi qonuniyatiga tayansak, bunday gaplarning qolipi [W+W]Pm koʻrinishida boʻladi. Misollar: 1.Kelgan, ketgan edim. 2.Men oʻqigan, yozgan edim.

Kesimlarning har biriga ega qoʻyilishi bilan ular uyushgan gaplarga aylanadi: 1.Men kelgan, Jamshid ketgan edi. 2.Men oʻqigan, sen yozgan edik.

Har bir kesimni shakllantirish bilan uyushgan gap qoʻshma gapga aylanadi: 1.Men kelgan edim, Jamshid ketgan edi. 2.Men oʻqigan edim, sen yozgan eding.

Struktur tilshunoslik uqtirishicha, har bir lisoniy birlik ongimizda maʼlum bir shakl va mazmunning barqaror yaxlitligi sifatida yashaydi va xususiy xodisalar sifatida nutqqa chiqadi. Bu nutqiy koʻrinishlar behisob miqdorga ega. Biroq bu nutqiy koʻrinishlar bilan lisoniy birlik umumiylik orasida tipik koʻrinishlar mavjud

bo`ladi. Yuqoridagi [WPm U WPm] tipik ko`rinish [WPm, WPm], [WPm→WPm] va [WPm↔WPm] oraliq ko`rinishlari orqali nutqiy gaplarga aylanadi.

qo`shma gap tarkibiy qismlari o`zaro bog`lovchilar yoki bog`lovchi vazifasidagi so`zlar vositasida yoki mutlaqo ularsiz bog`lanadi. Bundan kelib chiqqan holda qo`shma gaplarni bog`lovchili qo`shma gaplar va bog`lovchisiz qo`shma gaplarga ajratish mumkin bo`ladi. Bog`lovchili qo`shma gaplar grammatik vositalar bilan bog`langan qo`shma gaplar, leksik-grammatik vositalar bilan bog`langan qo`shma gaplar va leksik vositalar bilan birikkan qo`shma gaplarga ajraladi. qo`shimchalarning funktsiyasiga ko`ra teng bog`lovchili va ergashtiruvchi bog`lovchili bog`langan qo`shma gaplar farqlanadi.

qo`shma gap tarkibida sodda gaplarning o`zaro munosabati asosida ham qo`shma gaplarni tasniflash mumkin. Mazmun, grammatik va intonatsion munosabati nuqtai nazaridan qo`shma gap quyidagi turlarga bo`linadi:

1.Tarkibidagi sodda gaplar bir-birini mazmun va grammatik jihatdan taqozo etadigan qo`shma gaplar: 1.Kunlar isidi va paxtalar yana qiyg`os ochildi. 2. YOvlariga osmon tutundir, shuning uchun bag`ri butundir (S.O.) 3.Agar dunyoning narigi burChiga sizni opichlab borishga to`g`ri kelsaydi, men sevina-sevina bajarardim.(O.) 4.Men Shunday bir ish qildimki, o`lgunimcha bundan faxrlanaman.

2.Tarkibidagi gaplar bir-biriga mazmuniy va intonatsion taqoza etadigan, biroq, grammatik talab qilmaydigan qo`shma gaplar: 1. Biz yetib keldik kutubxona ochildi. 2. Menga pul kerak, qaerdan olaman? (O). 3. Siz ishonmayapsiz, ishonmaysiz ham. 4. Endi men sizga bir jumboq aytaman, sizdan javob kutaman.

3.Tarkibidagi gaplar bir-birini na mazmuniy, na grammatik taqozo etadigan, biroq intonatsion yaxlit bo`lgan gaplar: 1.U otasini uyga tortdi, usta sekin qayrildi (S.Nuriy). 2.Bahor keldi, yoz ham kelib qoladi. 3. Sen o`z ishingni qil, men o`z ishimni.

Qo`shma gaplarning qurilish turlariga ko`ra tasnifi. qo`shma gaplarning umumiy lisoniy qolipi [WPm U WPm] bo`lib, u quyidagi yana uchta oraliq ko`rinishlarga ajraladi:

[WPm,WPm], [WPm→WPm], [WPm ↔WPm]

Bu oraliq ko`rinishlar bir qarashda an'anaviy bog`lovchisiz, ergash gapli va bog`langan qo`shma gaplarning ramziy ko`rinishidek tasavvur uyg`otadi. (Masalan, Bahor keldi va gullar ochildi -[WPm, WPm], Bahor kelsa, gullar ochiladi -[WPm→WPm], Bahor kelsa va gullar ochilsa -[WPm↔WPm] kabi). Aslida bu qurilish qoliplari qo`shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bog`lovchi vositalarga ko`ra emas, balki bu sodda gaplarning qo`shma gap tarkibidan Chiqarilganda mustaqil qo`llana olish-olmaslik belgisi asosida amalga oshirilgan. Bunda, albatta, asos sifatida kesimlik turlari - MKSH va NKSH ga tayaniladi.

Demak, qo`shma gaplarning lisoniy struktur turlarini belgilashda asosiy omil qo`shma gap tarkibidagi to`liq shakllangan sodda gaplarning o`zaro munosabati va sodda gaplarning har birining nutqiy jarayonda qo`shma gap tarkibida voqelangan ma`nolari bilan qo`llana olish yoki qo`llana olmasligi belgisidir.

Tayanch tushunchalar: bosh gap, tobe gap, gapning milliy tabiati, gap lison va nutq bo`linishida, qo`shma gapning lisoniy-sintaktik qurilishi, qo`shma gap LSQi,

qo`shma gapning lisoniy qurilishiga ko`ra tasnifi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Абдурахмонов Ғ., Холиёров Х. в.б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т., 1979.
2. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Т., 1995.
3. Сайфуллаева Р. Ўзбек тилида қўшма гапларнинг формал – функционал тадқиқи. – Т., 1994 .
4. Сайфуллаева Р., Менглиев Б. в.б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. III. – Т., 2006.
5. Ўзбек тили грамматикаси. II том. – Т., 1976.
6. Ғуломов А., Аскарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т., 1987.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Qo`shma gap haqida ma'lumot bering.
2. [E] ga ko`ra [WPm U WPm] turlarini tushuntiring.
3. [W] ga ko`ra [WPm U WPm] turlari.
4. [Pm] ga ko`ra [WPm U WPm] turlarini tavsiflang.
5. Qo`shma gaplarning lisoniy qurilishiga ko`ra tasnifi.

10-ma'ruza. Qo`shma gapning ko`rinishlari. Teng tarkibli qo`shma gaplar.

Reja:

1. [WPm, WPm] tarkibli qo`shma gaplar.
2. Teng tarkibli qo`shma gaplarning nutqiy qo`llanilishi

**[WPm, WPm] qolipli qo`shma gaplarning** mohiyati Shundaki, uning tarkibiy qismlari sanalmish sodda gaplar kesimlarining har biri mustaqil shakllangan bo`lib, ularni osongina sodda gaplarga aylantirib yuborish mumkin: 1. Men seni o`ylayman, Shuni bilasanmi? 2. Borish kerak, borish kerak. 3. Yigitni uchratish kerak, haytovur sovib qolgandir). 4. Men seni deyman, lekin sen kimni deysan? [WPm, WPm] tipik ko`rinishli gaplarda mustaqil kesimlik shakli(MKSH)dagi gaplar birlashtiriladi. Birlashish intonatsion va mazmuniy omillar asosida, ko`p hollarda bog`lovchilar vositasida amalga oshiriladi.

[WPm, WPm] tipik ko`rinishli qo`shma gaplarni tashkil etuvchi sodda gaplar orasida turli ma'noviy munosabatlar mavjud bo`ladi. Masalan, mazkur qolip asosidagi O`qituvchi keldi, dars boshlandi gapida quyidagi rang-barang munosabatlar bor:

- a)uzilishli birin-ketinlik;
- b)uzilishsiz birin-ketinlik;
- v)payt munosabati;

g)natija munosabati;

d)sabab munosabati va hokazo.

Bu munosabatlar har bir gapning tarkibidagi [W] lar, [Pm]lar, qo'llangan bog'lovchi vositalarning ma'no va vazifalari bilan bog'liq bo'lib, bevosita sintaktik strukturaga daxldor emas. Chunki bir fikrni turli sintaktik shakllarda, turli fikrlarni bir sintaktik shaklda berish mumkin bo'ladi.

Demak, [WPm, WPm] tipik ko'rinishining umumiy xususiyatini quyidagicha belgilab olamiz. [WPm,WPm] bu mustaqil sodda gap sifatida qo'llana oladigan birdan ortiq gapning nutqda ma'lum bir bog'lovchi vositalar bilan o'zaro bog'lanishi va bitta tugal ohangga, bitta gap to'xtamiga ega bo'lishidir. Ma'lum bo'ladiki, [WPm, WPm] [WPm U WPm] umumiy qolipining oraliq bir ko'rinishi sifatida lison va nutqqa daxldor bo'ladi. [WPm,WPm] tipik qurilishli gaplar [W] va [Pm], shuningdek, (S) xususiyatlariga ko'ra farqlanadi.

1.[W] va [Pm] qismlari aynan bo'lgan gaplar: 1.E, keling, xola, keling. (A. qahhor.)2.Bo'ldi, bo'ldi, mana hal, xola (S.Abd.) 3.Bevaqt hazon bo'lmay har kim YAshab o'tsin dunyoda. Onajonim, har kim oshin Oshab o'tsin dunyoda (A.O.) 4.Odamlar o'tdilar bir vaqt, bir zamon O'tdilar eng oddiy baxtdan ham yiroq. (A.O.) [W] qismi bir xil, [Pm] qismi har xil bo'lgan gaplar: 1.Siz bilmaysiz, bilolmaysiz ham («Sharq yulduzi») 2.Siz Chidab o'tirdingizmi, Chidadingizmi? (SH.Xolmirzaev) 3.Bormang, bormoqchimisiz? (S. Nurov).

[S] lari bir xil, [W]lari bir xil, lekin [Pm]lari har xil bo'lgan takror gaplar: 1.Menga nima bo'ldi, nima bo'lgan edi-ya? 2.Nega endi bo'lmas ekan, bo'lgan edi, bo'ldi,-dedim shoshib-pishib. (X.To'xtaboev.) 3.qutursa, quturgandir, erga tekkandan keyin quturmaydi. (S.Ahmad).4.Voy xotinni sizlar olasizmi, siz olmoqchimisiz. (S. Ahmad.)

[S] lari va [W]lari har xil, [Pm] lari bir xil bo'lgan gaplar: 1.Sen hech bir gazit-pazit o'qiysanmi, uqiganmiz biz ham. (A. Hatamov). 2.O'ldirding, o'laman, devona. (Sh.Xolmirzaev.) 3.Bunaqa ot senga bitmagandi, bitkulik qilmasin ham. (A.Qo'shshayev.) 4.Siz meni bilmaysiz, men sizni bilaman. (Sh.Xolmirzaev)

[WPm,WPm] tipik ko'rinishli gaplarni ular kengaytiruvchilarining xususiyatlari (tuzilishi, ifodalanishi), bog'lovchi vositalarining xossalari asosida ham yanada kengroq va batafsilroq tavsiflash mumkin.

Tayanch tushunchalar: sintaktik aloqa, teng aloqa, teng tarkibli qo'shma gaplar, teng tarkibli qo'hsma gaplar LSQi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Сайфуллаева Р. Ўзбек тилида қўшма гапларнинг формал – функционал тадқиқи. – Т., 1994.
2. Сайфуллаева Р., Менглиев Б. в.б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. III. – Т., 2006.
3. Ўзбек тили грамматикаси. II том. – Т., 1976.
4. Ғуломов А., Аскарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т., 1987.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

- 1.[WPm,WPm] tipik ko'rinishli qo'shma gaplarni ta'riflang.

2. Teng tarkibli qo'shma gaplarning lisoniy xususiyatlarini izohlang.
3. Teng tarkibli qo'shma gaplarda bog'lovchilarning o'ri.
4. [WPm,WPm] tipik ko'rinishli qo'shma gaplarning nutqiy voqelanishi.

11-ma`ruza. Tobe tarkibli qo'shma gaplar.

Reja:

1. Tobe tarkibli qo'shma gaplar – qo'shma gaplarning bir ko'rinishi sifatida.
2. [WPm→WPm] tipik ko'rinishli qo'shma gaplar.
3. Tobe tarkibli qo'shma gaplarning nutqiy qo'llanilishi.

[WPm→WPm] tipik ko'rinishli qo'shma gaplar. [WPmQWPm] tipik ko'rinishli gaplarda har ikkala sodda gap ham shakllangan [Pm] ga ega bo'lsa-da, birinchi gapning markazi mustaqil sodda gap kesimi (MKSH) bo'la olmaydi. U hamisha tobe gap markazini shakllantiruvchi vosita sifatida bo'lib, o'z mazmunini namoyon qilish uchun o'zidan keyin mustaqil holda namoyon bo'la oladigan, voqelanishi uchun oldingi gapga ehtiyoj sezmaydigan gap bo'lishini taqozo qiladi. Boshqacha aytganda, bu tipik ko'rinishli gap tarkibidagi oldingi sodda gapning kesimi NKSH bilan, keyingisi MKSH bilan shakllangan bo'ladi. 1. Firuza toshli uzukni olar ekan, Saidaxonning ko'zlari quvonChdan yaltirab ketdi. (S.Ahmad.) 2. Ra'no guruchni endi tuzlagan ham ediki, ichkaridan Anvar Chiqib keldi. 3. Botirjon telefonda endi gaplashib bo'luvdiyam, Choy ko'tarib qirmizxon kirib keldi. (N.Aminov.) 4. Havo ochilsa, aylanishga boramiz. (S.Nuriy). 5. Unga ustoz Chin dildan barakalla barakalla desa, Aziz ko'nglida to'lib turgan niyatini ham aytadi. Bu gaplarning barchasidagi birinchi sodda gap mustaqil qo'llana olmaydi, qo'llanganda ham ushbu qo'shma gap tarkibidagi ma'nolarni bera olmaydi. Keyin turgan sodda gaplar esa bunday emas.

[WPm→WPm] tipli qo'shma gaplar tarkibidagi nomustaqil kesimni hosil qiluvchi turli-tuman vositalar bor. Nomustaqil kesim shaklining o'zbek tilidagi tipik vakili shart mayli qushimchasi -sa dir. Masalan, Men o'qisam, u eshitadi gapida U eshitadi gapi o'z holicha mustaqil sodda gap bo'lib kela oladi, Men o'qisam qismi esa qo'shma gap tarkibidan tashqari ham Shu holicha mazkur mazmunni beraveradi.

-sa qo'shimchasi bilan shakllangan kesimli gaplar mustaqil qo'llanaverishi ham mumkin. Masalan: 1. Avra-astarini ag'darib mohiyatiga nazar tashlasangiz. (S.Azimov.) 2. qishloqqa borsam. (A.qahhor). 3. Vatangadolikning men tortmagan azobu-uqubati, ozori bo'lmasa kerak. (S.Azimov.) 4. Nahotki, o'ldirsalar. 5. Menga, Iskandariyadagi mashhur devonaga Berlindan telegramma kelsa bo'ladimi? (S.Azimov.) 6. qani, hey Mamadali, gapirsang-Chi.. (A.qahhor.)

Ushbu gaplarda -sa shart mayli qo'shimchasi istak, aChinish, sevinCh, qistash kabi ma'noviy bo'yoqlarga ega. Bu gaplar o'zidan keyin keluvchi gaplar bilan mazmunan bog'lanib, matn yaxlitligini ta'minlashga xizmat qiladi. Shu kabi gaplar qanchalik mustaqil qo'llana olmasin, baribir o'zlaridan keyin qandaydir qurilmalarning bo'lishini taqozo qiladi. Masalan, 1. -Uyga qaytsam. Nima deysiz? - YAxshi bo'lardi kabi.

-sa biriktiruvchi unsur sifatida quyidagi mazmunlarning ifodalanishiga sabab bo'ladi:

a) payt: Borsam, joyi gulzor ekan, ko'rsam o'zi jonon ekan. (qo'shiqdan).

b) to'siqsizlik: Alisher Navoiy dunyodan o'tgan bo'lsa, uning asarlari tirik.

v) shart: Sen bo'lmasang, gullar kulmaydi, sen bo'lmasang bo'lmaydi bahor.

-sa unsuri tobelik vositasi sifatida ko'p hollarda ergash gapning kesimini shakllantiradi (yuqoridagi misollar). Mehmonlarni jo'natdik, endi tarqalsak gapidagi bosh gapni, Mehmonlar kelsa, men ketsam gapida ergash gapni ham, bosh gapni ham shakllantirgan.

-sa unsurining qo'shma gaplar tarkibida shart mazmunini ifodalashi bir xil emas. -sa shaklli ba'zi gaplarda shart mazmuni kuchli bo'lsa, ba'zilarida kuchsiz namoyon bo'ladi. SHart ergash gapli qo'shma gaplarda shart ma'nosi o'ta kuchli bo'ladi: Siz bo'lmasangiz, men yashay olmayman. Boshqa ergash gapli qo'shma gaplarda shart ma'nosi boshqa ma'nolar «soya»sida juda kuchsizlanadi: 1.Aytsam, ko'nmadi. 2.CHaqirsam, eshitmadi. 3.Dutor Chalib o'tirsam, tori uzilib ketdi. 4.Kim gapirsa, o'sha aybdor sanaladi.

Ko'rinadiki, -sa shart mayli shakli faqat shart ergash gapli qo'shma gap uchungina xizmat qiladi.

-(a)r+ -di shakli ham [WPm→WPm] tipik ko'rinishidagi gaplarni hosil qiladi. Bu shakl ko'p hollarda -ar edi shaklida keladi.

-(a)r+ -di shakli qo'shma gap tarkibidagi sodda gap kesimini shakllantirganda ikki xil vazifa bajaradi: Salim o'qirdi gapida fe'lning zamon shakli vazifasida kelgan. Salim o'qirdi, ukasi qo'ymadi esa -(a)r di «o'qigan bo'lardi» ma'nosini voqelantirishi uchun keyingi gap zarurdir. Demak, bunday holda -(a)r di bog'lash, tobelash vazifasini bajarmoqda. Ko'rinadiki, Salim o'qirdi, ukasi qo'ymadi gapi omonimlik tabiatiga ega.Ya'ni: Salim har kuni o'qir edi, bugun esa ukasi qo'ymadi. Salim o'qirdi, ([WPm, WPm]) ukasi qo'ymadi. Salim o'qigan bo'lur edi, ukasi o'qigani qo'ymadi. ([WPm→WPm])

-(a)r ekan shakli qo'shma gapning [WPm→ Wpm] tipik ko'rinishli gaplarning ham nomustaqil kesimini shakllantiradi. Misollar: Davron papirosini og'ziga keltirar ekan, qo'li hayajondan qaltirardi. -(a)r ekan shakli [WPm,WPm] qoliqli gaplar uchun ham xizmat qiladi: U kelar ekan, demak, mening borrmaganim ma'qul.

-(a)r shakli qo'shma gapning [WPm→WPm] tipik ko'rinishi hosilalari tarkibida kelganda quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

a) shart: Agar ana Shu ishga munosib hissa qo'shar ekanman, xalq ishonChini oqlagan bo'laman.(SH.Rashidov.)

b) payt: Jannat xola begona notob bola tepasida o'tirib, o'z bolasini o'ylarkan, ko'zlaridan dumalab tushayotgan aChChiq yoshlari ajinli yuzlarini kuydirardi. (S.Ahmad.)

v) sabab: Kechani kecha, kunduzni kunduz demay ter to'kar ekanmiz, turmushimiz ham farovon bo'lishi shart. (SH,Rashidov.)

-gan edi shakli, odatda, [WPm, WPm] qoliqli gaplarni ham hosil qiladi. Chunki bu ham omonimik tabiatli shakldir. Lekin uning tarkibiga boshqa birlik kiritilishi bilan qo'shma gap a'zolari orasidagi tenglik munosabati so'nib, tobelik munosabati

vujudga keladi. Masalan, qopqon tomonga burilgan edi, baqiriq-Chaqiriq boshlandi gapi ham [WPm, WPm] ham [WPm→WPm] qolipiga tushadi.

-gan ham edi: Ergash ko`ringan ham edi, bolalar yugurishdi. (S.Nuriy.)

-gan edi hamki: Arz qilishga og`iz juftlagan ham ediki, kulimsmirab turgan Burgut polvonga ko`zi tushdi. (S.Ahmad.)

-ganda edi: Bizning duomiz ijobat bo`lganda edi, hammamiz sevinardik. Keltirilgan misollarning barchasida gaplarning birinchi qismlari ikkinchi qismlarining kelishini talab qiladi.

-(i)b edi shakli ham ayrim hollarda [WPm WPm] tipini vujudga keltirishda ishtirok etadi: Shu kuni endi ko`Chaga chiqib edi, Zunnun boshliq besh nafar bola poylab turgan ekan.

deb vositasi: 1.Xolmurod Gulsunning o`qituvchisini ko`rsam deb, deraza orqasidan sekin qaradi. (P.Tursun.). 2. Bolalar ovqatlanamiz deb, birdan shiypon tomon yo`l oldilar. (H. Nazir).

Qo`shma gapning [WPm WPm] tipik ko`rinishi hosilalari tarkibiy qismlari uchun nafaqat qo`shimchalarning, balki ularga ko`makchi maqomidagi nisbiy so`zlar ham muhimdir: 1.Kim ko`p ishlasa, ko`p haq oladi. 2.Kimki Chindan sevsa yorini, umri hamisha bahor. 3.Har kimki vafo qilsa, vafo topqusidir, Har kimki jafo qilsa, jafo topqusidir. (A.Navoiy.) 4.Gulnora qaChon kelsa, Jahongir hoziru nozir.(«Yosh kuch».)

Ko`rinadiki, qo`shma gaplar tarkibiy qismlarining hokim-tobelik munosabatini namoyon qilishda nisbiy so`zlar nomustaqil kesimlik shakliga qo`shimcha vositadir. qo`shma gap tarkibiy qismlari inversiya holatida ham bo`ladi: 1.Borishim kerak, aytmasa ham. Bunday gaplar qo`shma gapning [WPm←WPm] qolipi ham mavjudligidan dalolat bermaydi, balki ular [WPm→WPm] tipik ko`rinishining nutqiy xoslangan mahsulidir. Demak, qo`shma gapning ko`p hosila beruvchi tipik qoliplaridan biri [WPm→WPm] dir. Bunda birinchi gap kesimi shaklan va mazmunan ikkinchi bir gapga ehtiyoj sezadi, lekin aksincha ham emas.

Tobelik munosabatini ta`minlashda sof nomustaqil kesimlik shakli ham, omonimlik kesimlik shakllari ham xizmat qiladi.

Nisbiy so`zlar nomustaqil kesimlik shakllarining vazifasini mustahkamlovchi vositadir.

Tayanch tushunchalar: nomustaqil kesim shakllari, tobe tarkibli qo`shma gaplar va ularning lisoniy xususiyatlari, [WPm→WPm] tipik ko`rinishli qo`shma gaplarning nutqiy qo`llanilishi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Сайфуллаева Р. Ўзбек тилида қўшма гапларнинг формал – функционал тадқиқи. – Т., 1994.
2. Сайфуллаева Р., Менглиев Б. в.б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. III. – Т., 2006.
3. Ўзбек тили грамматикаси. II том. – Т., 1976.
4. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т., 1987.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Tobe tarkibli qo'shma gaplarni ta'riflang.
2. Nomustaqil kesim haqida ma'lumot bering.
3. [WPm→WPm] tipik ko'rinishli qo'shma gaplarning lisoniy xususiyatlarini izohlang.
4. Tobe tarkibli qo'shma gaplarning nutqiy qo'llanilishini tavsiflang.

12-ma'ruza. Mutanosib bog'lanishli qo'shma gaplar.

Reja:

1. [WRm ↔ WRm] tipik ko'rinishli qo'shma gaplar.
2. Mutanosib bog'lanish va mazmunan mutanosiblik.
3. [WPm ↔ WPm] qurilishli QGlar va nisbiy so'zlar.

[WPm ↔ WPm] tipik ko'rinishli qo'shma gaplar. [WPm ↔ WPm] umumiy ko'rinishli qo'shma gaplarni tashkil etuvchi sodda gaplar kesimlarining biri ikkinchisini, ikkinchisi birinchisini taqozo qiladi. Ikkalasining ham kesimi NKSH hisoblanadi. Boshqacha aytganda, bu sodda gaplar qo'shma gapdan anglashilgan mazmunni ifodalash uchun bir-biriga ehtiyoj sezadi. 1. O'zi so'rsa ekan, men aytсам. (P. Tursun.) 2. Agar suv bo'lsami, hosilga hosil qo'shilardi. (SH. Rashidov.) 3. Agar Bozor o'qiganda edi, momosining orzusi ushalgan bo'lur edi. (N. Ilhomov.) Bunday qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni mustaqil qo'llash mumkin. Lekin ular mustaqil qo'llanganda, butunlay boshqa ma'no yuzaga chiqadi: 1. Salim biznikiga kelardi. (o'tgan zamon davom fe'li - Tez-tez kelib turar edi ma'nosida). 2. Biz birga borardik. (o'tgan zamon davom fe'li - Birga borib turar edik ma'nosida). Ammo bu gaplar ushbu kesimlik shakllarini o'zgartirmasdan birlashtirilib qo'shma gap hosil qilinsa, Salim biznikiga kelardi, biz birga borardik (Mazmuni: Salim biznikiga kelsa edi, biz birga borgan bo'lur edik) va gap kesimlari [WPm ↔ WPm] ko'rinishidagi birikuvni hosil qiladi.

[WPm ↔ WPm] tipik ko'rinishli qo'shma gaplarning kesimlarini shakllantiruvchi vositalar kam miqdorni tashkil etadi:

a) birinchi qismda -sa, ikkinchi gap kesimida -(a)rdi shakli keladi: 1. Oyi, havo ochilib ketsa, birga daryo bo'yiga borar edik. (M. Safarov.) 2. YOz kelsa, bitta asbobni olib, boshqa yurtlarga ish qidirib ketardi. (P. Tursun.)

b) birinchi gap kesimida -sa ekan, ikkinchi gap kesimida -sa shakli keladi: 1. Otam bo'lsa ekan, men endi yursam. (F. YO'ldosh o'g'li.) 2. YOz bo'lsa ekan, daryoda Cho'milsang.

v) birinchi gap kesimida -saQmi, ikkinchi gap kesimida -ardi shakli keladi: 1. Bo'z o'tlarning ming-ming yillardan buyon Chirib yotgan ildizlari bu yerlarni o'g'itlab, semirtirib yuborgan, agar suv bo'lsami, tog'-tog' hosil bitardi. (SH. Rashidov.) Ba'zan -mi yuklamasi -sa shakliga bevosita qo'shiladi: 1. Mabodo uning qo'lidan yetaklasa bormi, mushkuli osonlashib, ahvoli yengillashardi. (A. qahhor). 2. g'ing desa bormi, jonini sug'urib olardi. (S. Nuriy.)

s)birinchi gap kesimida -sa edi, ikkinchi gap kesimida -(a)r di shakllari keladi:
1.Onam bo`lsa edi, qishlog`imga ketardim. (O.) 2. Agar Bozorning aqli bo`lsa edi, men senga o`xshash kambag`allar bilan maslahat qilar edi. (S.Ayniy.)

d)birinchi qismi -sa va ikkinchi qismi -maQsin ekan shakli bilan keladi:
1.Yetim qoladigan bo`lsa, onadan tug`ilmasin ekan. (P.Tolib.) Bu shakllar bilan qo`llangan gaplar, asosan, shart, istak, ishonchsizlik, shart-istak kabi ma`nolarni ifodalaydi.

YUklamalar gap tarkibiga kirib qo`shma ma`nolar berish bilan birga, kesimlarning nomustaqilligini yanada kuchaytiradi:

a)-u-yu yuklamasi: Ko`zim tezroq ochilsayu, bog`larni maysalarni ko`rsam. (SH. Rashidov.)

b)-da yuklamasi: quvonchi ko`ksiga sig`masa-da, odob yuzasidan o`zini hazin tutishga tirishar edi. (Oybek)

v)axir, nahotki yuklamalari: 1.Axir xotinim deb, bola-Chaqam deb olov ichidan kelsa-yu, bu tantiq undan yuz o`g`irsa. (S. Ahmad.) 2.O`g`li qahramon bo`lsa-yu, nahotki undan Shunday ish kelib chiqsa. (S.Ahmad.)

YUklamalar qo`shma gapdan anglashilgan yuqoridagi shakllar ma`nosida taajjub, ta`kid kabi bo`yoqlarini orttiradi.

a)birinchi gap kesimida -sin edi, ikkinchi gap kesimi tarkibida -(a)r di birliklari qo`llanadi: 1.O`zi kelsin edi, aytardi. (N.Tilovov.) 2.Keksa ovora bo`lmasin edi, o`zi berib kelardi. (N.Tilovov.)

b)birinchi qism kesimi tarkibida -sin edi, ikkinchi gap kesimi tarkibida -sa shakli keladi: 1.Oltin-kumush qurib ketsin edi, hammaning oyog`iga to`kilaversa. (Oybek.) 2.O`zi borsin edi, ko`ngli to`lmasa. (S.Nuriy.)

Birinchi gap kesimida boshqa shakllar, ikkinchi gap kesimida -(a)r diq-(a)r edi shakli keladi: 1.Men bo`lmasam, qo`yning yarmi yo`qolar edi.(g`.g`ulom.) 2.Lekin hozir Gulorning gavdasini parchalab tashlasalar ham, og`riq sezmagani bo`lur edi. (Oybek.)

Birinchi gap kesimi -gan edi birligi bilan, keyingisi boshqa birliklar bilan keladi: 1.Agar bu ikki batalon bu yerdan ketmaganda edi, to`plar himoyasiz qolgan bo`lur edi.(L. Tolstoy.)

Qo`shma gap tarkibida nisbiy so`zlar ishtirok etganda, sodda gaplar nomustaqillik kasb etgandek tasavvur uyg`otadi:1.Kim devorning narigi tomonida bo`lsa, u omon qoldi. (R.Fayziy.) 2. qayer obod bo`lsa, o`sha yer mehrni tortadi. 3.Qo`shning tilini nechog`lik yaxshi bilsang, uni tutish shunchalik oson bo`ladi. (Hamza.)Biroq bunda mazmuniy va shakliy nomustaqillik-mustaqillikni farqlash lozim bo`ladi. Salim kelsa, u voqeani aytib beradi qo`shma gapi shakliy jihatdan [WPm→WPm] tipik ko`rinishi hosilasidir. Chunki birinchi gapni ikkinchisiz qo`llab bo`lmaydi. Kim kelsa, u voqeani aytib beradi gapining har ikkala qismi mazmunan bir-birini taqozo etadi, shaklan esa [WPm→ WPm] qolipi mahsulida ham, [WPm→WPm] mahsulida ham nisbiy so`zlar ishtirok etadi. Ammo [WPm WPm] qolipli gaplarda u mutanosiblikni kuchaytiradi, ammo uni hosil qilmaydi.

Demak, [WPmQWPm] umumiy qolipining ko`rinishlaridan bo`lgan [WPm↔WPm] qolipi har ikkala uzvi kesimlarining ham nomustaqilligi bilan xarakterlanadi.

Mutanosib bog`lanish va mazmunan mutanosiblik.

Shakliy – vazifaviy nuqtayi nazardan [WPm↔WPm] tipik ko`rinishli gaplarni mazmunan bir-birini taqozo etadigan, mazmunan mutanosib gaplardan keskin farqlash lozim. Qiyoslang:

1. Sobir kelsa, birga borardik.
2. Goh Sobir keldi, goh birga bordik.
3. Kim kelsa, o`zi boradi.

Birinchi gapda QG tarkibiy qismlarining o`zaro bog`lanishi har ikkala gapdagi kesimning xususiy shakli va xususiy ma`nosi bilan ta`minlangan. Gaplar mutanosibligi QG tarkibidagi sodda gap kesimlarining shakl va ma`no xususiyatidan kelib chiqadi.

Ikkinchi gapda mutanosiblik kesim shakli bilan emas, balki juft bog`lovchi [goh...goh] yordamida ta`minlangan. Bu gap lisoniy qurilish mohiyatiga ko`ra [WPm,WPm]= QG qolipining hosilasi bo`lib, tenglanish bog`lovchi yordamida shakllangan. Mazkur fikrni quyidagi QGlar qatori tasdiqlaydi:

1. Sobir keldi, birga bordik.
2. Sobir keldi va birga bordik.
3. Sobir keldi, shuning uchun birga bordik.
4. Sobir keldi-yu, birga bordik.
5. Goh Sobir keldi, goh birga bordik.
6. Na Sobir keldi va na birga bordik.

Bu qatorda 5-6 gaplarda mazmunan bir-birini taqozo etish, 4-gapda keyingisini, 3-gapda oldingisini taqozo etish mavjud. Ammo bunday holat gap qurilishi bilan emas, balki bog`lovchilar mazmuni bilan bog`liqdir.

Yuqorida berilgan uchinchi misolimizga e`tibor qaratish lozim:

Kim kelsa, o`sha boradi.

Bu misolda ham gaplarning mazmunan bir-birini taqozo etishi, talab etishi, o`zaro aloqadorlik, mutanosiblik mavjud. Biroq bunda ham mutanosiblik gap kesimlarining shakli va ma`no xususiyatlari bilan emas, balki [kim...u(o`sha)...] nisbiy so`zlarining QG tarkibida o`zaro bog`lovchi vosita vazifasida kelishi bilan bog`liqdir. Zero “Kim kelsa, o`sha boradi” gapi mohiyatan [WPm→WPm]=QG qolipining hosilasi bo`lib, mazmuniy mutanosiblik nisbiy olmoshlar bilan yuzaga chiqadi.

[WPm↔WPm] qurilishli QGlar va nisbiy so`zlar.

QG tarkibiy qismlari kesimlarini shakllantiruvchi ko`rsatgichlar bilan bir qatorda nisbiy so`zlar ham unumli qo`llanadi. Nisbiy so`z qo`llangan tarkibiy qism doim boshqa bir tarkibiy qism kelishini talab qiladi. Chunonchi:

Shogird qancha mohir bo`lsa, quvonadi ustod (G`.G`ulom).

Mazkur QG tarkibidagi qismlar kesimlari: ... mohir bo`lsa, ...quvonadi. Tobe gapda qo`llangan nisbiy so`z (qancha)ni matndan tushirib qoldirish mumkin. Nisbiy so`zsiz ko`rinishda, yani “Shogird mohir bo`lsa, quvonadi ustod” gapida hech qanday o`zgarish bo`lmaydi. QG lisoniy qurilishi qanday bo`lsa, Shundayligicha qolaveradi. Boshqacha aytganda, nisbiy so`z qo`llanganda ham, nisbiy so`z qo`llanmaganda ham bu QGning lisoniy qurilishi [WPm→WPm]=QG qolip mohiyatini aks ettiradi. Negaki, tahlil qilinayotgan gap mazkur qolipning hosilasidir.

R.Sayfullayevaning fikricha, nisbiy soʻzlar [WPm↔WPm] qurilishli QGlarni hosil qiladi. Shu bois olim oʻz ilmiy tadqiqotida quyidagi misollarni dalil sifatida keltiradi:

1. Kim bironvga chuqur qazisa, oʻzi unga yiqiladi.
2. Bu hovlida nimaiki bor boʻlsa, hammasi Murodali uchun qadrli edi.
3. Nasiba qanchalik sergap boʻlsa, Mahbuba Shunchalik kamgap edi.
4. Koʻz qayerda boʻlsa, mehr Shu yerda boʻladi.

Berilgan QGlarni nisbiy soʻzli, mazmunan [WPm↔WPm] tipli QGlarni sifatida baholangan. Biroq misollar tariqasida berilgan toʻrtta QG ham tobe tarkibli, [WPm→WPm] qurilishli hosilalar boʻlib, mutanosiblik mazmun mundarijasidadir. Mazmunan mutanosiblikni bunday QGlarda nisbiy soʻzlar hosil qiladi. Maqsadimiz sintaktik mutanosiblik va semantik mutanosiblikni farqlash, ularni bir-biri bilan Chalkashtirmaslikdir. Bunda dasturulamal sifatida shakliy- vazifaviy tahlil usullari va mezonlari xizmat qilishiga Shubha yoʻq.

Tayanch tushunchalar: [WPm↔WPm]= QG qolipi va hosilalari, mutanosib bogʻlanish, nisbiy soʻzlar va ularning qoʻllanilishi, mazmunan mutanosib QGlarni.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Сайфуллаева Р. Ўзбек тилида қўшма гапларнинг формал – функционал тадқиқи. – Т., 1994.
2. Сайфуллаева Р., Менглиев Б. в.б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. III. – Т., 2006.
3. Ўзбек тили грамматикаси. II том. – Т., 1976.
4. Фуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т., 1987.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar.

- 1.[WPm↔WPm] qurilishli QGlarni haqida maʼlumot bering.
2. Tobe tarkibli QGlarni mutanosib bogʻlanishli QGlarni bilan qiyoslang.
3. Mazmunan mutanosib QGlarni mutanosib bogʻlanishli QGlarni bilan solishtiring.
4. Nisbiy soʻzlarning QGlarda qoʻllanilishi va vazifasini misollar asosida tushuntiring.

13- maʼruza. Qoʻshma gap tarkibiy qismlari orasidagi maʼnoviy – sintaktik munosabatlar.

Reja:

1. Qoʻshma gap (QG) tarkibi.
2. Hokim va tobe gaplar.
3. QG tarkibiy qismlari orasidagi maʼnoviy munosabatlar.

Qo'shma gap (QG) tarkibi. O'zbek tilida QGlarning turlari va ko'rinishlarini o'rganishda sodda gap (SG)-ning eng kichik qurilish qolipi – [WPm]=SG talqin asosi sifatida qabul qilindi. SGning eng kichik qurilish qolipi [WPm]=SG–dan iborat bo'lsa, mantiqan QGning qurilish qolipi ikki va undan ortiq [WPm]larning birikuvidan iboratdir. Demak, QGning lisoniy-sintaktik qurilish qolipi [WPm U WPm]= QG ko'rinishida bo'ladi. QGlarning umumiy lisoniy qurilish qolipi uning tarkibini belgilashda asos vazifasini bajaradi. Negaki, QGlari ham barcha sintaktik butunliklar singari muayyan qurilish va tuzilish sistemasiga ega. QGning lisoniy qurilishi uning tarkibida kamida ikkita [WPm] bo'lishini taqozo etadi. QG har qanday ikki [WPm] ning birikmasi emas. Balki mazmunan bir-biriga bog'langan [WPm]larning sintaktik birikuvidan hosil bo'ladi. Shunday ekan, QG tarkibini nimalar tashkil etadi? Qanday til birliklari QG tarkibiy qismi mavqeyida voqelashadi? Bunday savollarning kun tartibiga qo'yilishi tabiiy hol. Zero QG tarkibiy qismi umumiy, mavhum tushuncha bo'lib, uni aniqlashtirish lozim.

Nutqimizda quyidagi ko'rinishdagi QGlarni ko'p miqdorda qo'llaymiz:

1. Qo'ngiroq Chalindi va dars boshlandi.
2. Buxoro qadimiy shahar, shuning uchun shaharning tarixiy obidalarini tomosha qilish va o'rganish uchun dunyoning turli mamlakatlaridan sayohatchilar tez-tez kelib turishadi.
3. Nima eksang, Shuni o'rasan (Maqol).
4. Yil fasllari bir-biri bilan almashar, azim Chinorning qurigan shoxlari ko'payib borardi, biroq Chinor ostida o'tirgan Chol hayotida biror o'zgarish bo'lmagan edi. (J.Fozil).

Birinchi QG tarkibida ikkita sodda gap voqelashgan, bu sodda gaplarning har ikkalasi ham ikki tarkiblidir.

Qiyoslang: Qo'ng'iroq (ega) Chalindi (kesim) va dars (ega) boshlandi (kesim).

Ikkinchi QG tarkibidagi gaplar ham ikki tarkibli sodda gaplar bo'lib, oldingi nutqiy birlikdan farq qilmaydi. Ammo uchinchi QGda tarkibiy qismlar bir tarkibli (faqat kesim tarkibidan iborat) sodda gaplar bilan ifodalangan. To'rtinchi QGga e'tibor qilinsa, 1–qism, Ya'ni «Yil fasllari bir-biri bilan almashar, azim Chinorning qurigan shoxlari ko'payib borardi» gapi lisoniy qurilishiga ko'ra SG ham, QG ham emasligi ma'lum bo'ladi. Zero bu gap kesimlarining [Pm] shakli bitta, umumiy bo'lib, [W]lar (almashar, ko'payib borar)ni birlashtirib turibdi. Mazkur gapning egalari va kesimlari miqdoriga ko'ra QGni eslatga, yagona [Pm]ning mavjudligi SGga o'xshatib qo'yadi. Biroq [Pm]ning birdan ortiq [W]larni uyushtirish xususiyati bu gapning uyushgan gapligidan dalolat beradi. Uyushgan gap (UG)lar haqida to'liq va batafsil ma'lumot keyingi darslarimizda beriladi. Shu bois hozircha to'rtinchi misolda reallashgan tarkibiy qism UG shakliga ega degan xulosa bilan kifoyalanamiz va ushbu QGning ikkinchi qismi SG ko'rinishida ekanligini ta'kidlash lozim deb hisoblaymiz. Ma'lum bo'ladiki, QG tarkibidagi [WPm]lar SGlari, ba'zan esa UGlari bilan ifodalanadi.

Modomiki, QG butunlik sanalar ekan, uning tarkibiy qismi mavqeyida bir tarkibli, ikki tarkibli SGlari va UGlari voqelasha oladi. SG ham, UG ham QG tarkibida uni tashkil etuvchi qism, komponent, qurilish birligi sanaladi. QGlari tarkibiy qismlari orasidagi sintaktik aloqaning turi va tabiatiga ko'ra tasniflanadi. Ushbu belgi

asosidagi tasnif bo'yicha QGlar tarkibiy qismlari orasidagi sintaktik aloqaning turi va tabiatiga ko'ra tasniflanadi. Ushbu belgi asosidagi tasnif bo'yicha QGlar

1) teng tarkibli,

2) tobe tarkibli QGlarga ajratilgan. Bu tasnif to'g'risida professor R.R.Sayfullaevaning «Hozirgi o'zbek tilida qo'shma gaplarning substansial talqini» nomli ilmiy risolasida (T.,2007) atroflicha ma'lumot berilgan. Oldingi ma'ruzalarda tasnif bilan bog'liq ilmiy mulohazalarimiz alohida bayon etilgani tufayli bu mavzuga aloqador jihatlarini eslash kifoya. Demak, QG tarkibini mazkur tasnif asosida tekshiradigan bo'lsak, faqat tobe tarkibli QGlar gina tobe gap va hokim gap kabi qismlardan tuziladi.

Hokim va tobe gaplar. QG tarkibida kamida ikki sodda gap ishtirok etadi. Tobelanish qonuniyatiga muvofiq oldingi a'zo tobe, keyingi a'zo hokim hisoblanadi. Tobe a'zo (komponent) hokimdan oldin kelishi bilan faqat sintagmatik munosabat talabini qondirsa, morfologik xususiyatlariga ko'ra qat'iy o'rniga ega bo'ladi. Chunonchi, «Nima eksang, Shuni o'rasan» gapida «Nima eksang» qismi [-sa] nomustaqil kesimlik shakli bilan shakllangan. Shu bois mazkur QG tarkibida oldingi tobe vaziyatni egallagan. Keyingi hokim vaziyatda mustaqil kesim bilan shakllangan «Shuni o'rasan» gapi voqelashgan. Demak, nomustaqil kesim bilan shakllangan gap tobe gap, mustaqil kesim bilan shakllangan gap esa hokim gap hisoblanadi.

QG tarkibiy qismlari orasidagi ma'noviy munosabatlar.

Bu tasnifda QG tarkibidagi qismlar (sodda gaplar) o'rtasidagi ma'noviy munosabatga asoslaniladi va ikki muhim nuqtaga e'tibor qaratiladi:

1. QG tarkibiy qismlari orasida qanday ma'noviy munosabat (masalan: payt, o'rin, sabab, birin-ketinlik, momentallik, izohlash, qiyoslash va hokazo) ifodalanganligiga.
2. Aynan bir ma'noning turli yo'llar bilan ifodalanishi mumkinligiga (yoki aksincha).

Shakl va mazmun munosabatlari nisbiy mutanosiblikda (Ya'ni assimmetrik dualizm – nomutanosiblikda) bo'lganligi sababli QGda poliseliya va omonimiya hodisalari kuzatiladi. Jumladan, payt ma'noviy munosabatini ifodalashda quyidagicha sinonimiya yuzaga chiqishini kuzatish mumkin:

1. O'qituvchi keldi, dars boshlandi.
2. O'qituvchi kelsa, dars boshlanadi.
3. O'qituvchi keldi-yu, dars boshlandi.
4. O'qituvchi kelib edi, dars boshlandi.

Shart mayli ko'rsatgichi [-sa] shakli bilan bir necha ma'noviy munosabat ifodalanishi natijasida polisemiya hodisasi kuzatilishi mumkin:

- a) payt ma'nosi (Borsam, uyda yo'q ekansiz);
- b) shart ma'nosi (Ozoda kelsa, aytaman).
- v) to'siqsizlik ma'nosi (Qor yog'sa ham, terib olamiz).

QG tarkibiy qismlari orasidagi ma'noviy munosabatga ko'ra tasnifi bilan QG qismlari orasidagi funksional munosabatlarga ko'ra tasnifi o'zaro bog'liq. Bu tasnif tarkibiy qismlarni o'zaro bog'lashga xizmat qiluvchi bog'lovchilarning o'z ma'nolari bilan aloqadordir.

Tayanch tushunchalar: QG tarkibiy qismi tushunchasi, hokim va tobe gaplar, QG tasnifi, ma'noviy munosabatlar, shakl va mazmun orasidagi nomutanosiblik.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Абдурахмонов Ғ., Холиёров Х. в.б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т., 1979.
2. Нурмонов А., Маҳмудов Н. в.б. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси – Т., 1992.
3. Сайфуллаева Р. Ўзбек тилида қўшма гапларнинг формал – функционал тадқиқи. – Т., 1994.
4. Сайфуллаева Р., Менглиев Б. в.б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. III. – Т., 2006.
5. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т., 1987.

Mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. QG tarkibi deganda nima tushuniladi?
2. Hokim va tobe gaplarni ta'riflang.
3. QG tarkibiy qismlarining o'zaro tobelanishi haqida ma'lumot bering.
4. Qanday ma'noviy munosabatlar QG tarkibiy qismlari orasida ifodalanadi?
5. QGlarda shakl va mazmun munosabatining voqelanishini tushuntiring.

14-ma'ruza. Uyushgan gaplar. Uyushgan gaplarning lisoniy – sintaktik xususiyatlari.

Reja:

1. Uyushgan gaplarning lisoniy tizimda tutgan o'rni.
2. [Pm] uyushtiruvchi vosita sifatida.
3. [WPm] uyushtiruvchi vosita sifatida.
4. [W] yoki [Pm] kengaytiruvchilari bilan farqlanuvchi uyushgan gaplar.

Uyushgan gaplarning lisoniy tizimda tutgan o'rni. O'zbek tilshunosligida uyushish hodisasi bilan bog'liq uchta hodisa mavjud:

Gapda uyushgan so'zshakllar
qo'shma gapdagi uyushiq gaplar
Uyushgan gaplar.

Uyushqlik umumiy holat bo'lib, sodda gapga ham, qo'shma gapga ham xosdir. Sodda gapda so'zshakllar uyushib kelsa, qo'shma gapda so'zshakllar, sodda gaplar uyushib keladi.

Aytilganidek, uyushiklik ikki birlik (unsur)dan iborat bo'ladi:

Uyushtiruvchi unsur.

Uyushuvchi unsur.

Bu ikki unsur barcha uyushish hodisalarida mavjud bo'ladi.

Xo'sh, uyushgan gap nima va u uyushiq gaplardan nimasi bilan farqlanadi?

Ma'lumki, har qanday gap grammatik yoki semantik-funksional shakllangan bo'lishi lozim. Shu bois ular kesimga ega bo'lib, bu kesim WPm (kesimlik ko'rsatgichlari bilan shakllangan atov birligi) yoki WP (semantik-funksional

shakllangan gap) tarzida bo'lishi lozim. WPm sodda gaplarda bitta, qo'shma gaplarda esa birdan ortiq bo'ladi.

Quyidagi gaplarni qiyoslaylik:

1. Ukang rasm Chizar edi. Bu gapning lisoniy qolipi quyidagicha: [E QWPm]

2. Ukam rasm Chizar edi va singlim televizor ko'rar edi gapining qolipi esa quyidagicha: [E – WPm] va [E – WPm]

Ko'rinadiki, birinchi gapda WPm va uning kengaytiruvchilari majmui bitta, ikkinchi gapda ikkita va ular o'zaro teng bog'lovchi yordamida bog'langan. Endi uchinchi gapga diqqat qilaylik:

Ukam rasm Chizar va singlim televizor ko'rar edi. Bu oldingi gapimizdagi kesimlarning W qismlari o'zgarmasdan saqlanganligi va Pm qismi bittaga qisqarganligi bilan undan farqlanadi. Demak, gapda W lar ikkita va Pm bitta bo'lib, u ikkita W uchun ham umumiydir. Shu boisdan uni qavsdan tashqariga chiqarish mumkin. Bu gapning qolipi quyidagi ko'rinishi quyidagicha: $[(E_1 - W_1) \vee (E_2 - W_2)] P_m$

Ko'rinadiki, bitta umumiy Pm ga ega bo'lgan birdan ortiq W dan tashkil topgan gaplar ham tilimizda mavjud. Bunday gaplar uyushgan gaplar deyiladi.

Yo'l-yo'lakay Shuni aytib o'tish kerakki, uyushgan gaplar uyushiq kismli qo'shma gaplardan farqlanadi. Buning uchun quyidagilarni qiyoslaymiz:

1. Bahor kelsa, bog'lar yashnasa, sayilga chiqamiz. Gapning qolipi: $[(E_1 - W_{Pm}) - (E_2 - W_{Pm}) - (E_3 - P_m)]$

2. Bahor kelsa, bog'lar yashnaydi va sayilga chiqamiz. $(E_1 - W_{Pm1}) ((E_2 - W_{Pm2})(E - W_{Pm}))$

Bu ikkala gap uyushiq kismli qo'shma gapdir. Birinchi gapda ergash gaplar (Bahor kelsa, bog'lar yashnasa) uyushib, bosh gapga tobelanib kelgan. Ikkinchi gapda esa bosh gaplar (bog'lar yashnaydi va sayilga chiqamiz) uyushib kelgan va ergash gap (bahor kelsa) ularga bab-baravar tegishlidir. Bular uyushiq gaplardir.

Ma'lum bo'ladiki, uyushiq gaplar qo'shma gaplar tarkibida bo'ladi. Uyushgan gaplar esa o'zbek tilida sodda va qo'shma gaplar orasidagi alohida sintaktik qurilmadir. U kesimdagi W si birdan ortiqligi bilan qo'shma gapga, Pmning bittaligi bilan esa sodda gapga yaqinlashadi.

Sodda va qo'shma gapni belgilashda asosiy omil gapda nechta shakllangan kesimning mavjudligidir. Eganing bor-yo'qligi, ifodalangan-ifodalanmaganligi ahamiyatsizdir. Uyushgan gaplarni belgilashda esa bosh omil ikkita:

Bitta shakllangan kesimning mavjudligi.

Birdan ortiq uyushgan eganing mavjudligi.

Bu xususiyatlari bilan uyushgan gaplar egali sodda gaplardan ham (Jahongir, Jamshid, Isroil o'qidi), uyushiq kesimli sodda gaplardan ham (egasi yo'q yoki bor bo'lsa bitta, kesimning lug'aviy qismi birdan ortiq, Pm qismi bitta - (Ular borgan va ko'rgan edilar, qolipi $[W - W] P_m$)) farqlanadi.

Shakl vazifaviy talqinda uyushiq kesimli sodda gaplarda, demak, ega bitta Pm qismlari umumiy bo'lgan kesimlar birdan ortiq bo'ladi. Aytilganlar asosida sodda gap, uyushiq kesimli sodda gap, qo'shma gap, uyushiq kesimli qo'shma gap va uyushgan gaplarning eng kichik struktur sxemalarini beramiz: (qulaylik uchun

eng kichik qurilish qoliplarini berish ma'qul. Chunki, WPm da ular (W va Pm) ning kengaytiruvchilari ham mujassamlangandir.

Sodda gap : [WPm]

Uyushiq kesimli sodda gap : [W1 + W2]Pm

Qo'shma gap : [WPm U WPm]

Uyushgan qismli qo'shma gap $[(WPm) \rightarrow (WPm)], [WPm]$

yoki: $(WPm) \rightarrow ([WPm], [WPm])$.

5. Uyushgan gap. $[(E - W2), (E2 - W2)] Pm$

Uyushgan gaplarga misollar keltiramiz: 1.Otam rais, onam brigadir bo'lgan edi. 2.Do'kondorlarning ba'zilari kitob o'qib, ba'zilari tasbeh o'girib, ba'zilari esnab o'tirishardi. 3.Uning qo'llari ishda, ko'zi Shudgorda, ammo xayoli Zebixonda edi. 4. Chakkasi tirishib, ko'zi qizarib ketdi.

Uyushgan gapdagi umumiy bo'lak Pm ni har bir shakllanmagan W ga alohida-alohida qo'shish bilan osongina qo'shma gap hosil qilish mumkin:

Qiyoslang:

1.Chakkasi tirishib, ko'zi qizarib ketdi - uyushgan gap.

2.Chakkasi tirishib ketdi va ko'zi qizarib ketdi - qo'shma gap.

Ayrim hollarda uyushgan gaplarda ham Pm nol shaklda bo'lishi mumkin: U baroqqosh, ko'zi ChaqChaygan, afti ishshaygan. Gap mazmundan nol shakl oxirgi so'z shaklda ekanligi sezilib turibdi. Bunga gapni o'tgan zamonga aylantirish bilan amin bo'lish mumkin: U baroqqosh, ko'zi ChaqChaygan, afti burishgan edi.

Uyushgan gaplar tarkibidagi sodda gaplarning o'zaro umumiyliigi (va Shu asosda umumlashtiruvchi bo'lagi) turli xil bo'ladi:

Hamma qismlari xususiy (farqli) bo'lib, faqat [Pm] qismi umumiy bo'lgan uyushiq gaplar: Jamshid yozar, Isroil o'qir edi.

Hamma qismlari xususiy bo'lib, faqat kesimning lug'aviy qismi va kesimlik qo'shimchalari umumiy bo'lgan uyushgan gaplar: Jamshid tez, Isroil sekin yozar edi.

[WPm] va uning kengaytiruvchi bo'laklari umumiy bo'lib, faqat ega va [WPm] kengaytiruvchisining kengaytiruvchisi bilan farqlanuvchi uyushgan gaplar: Jamshid oq, Isroil qizil gul oldi.

[Pm] uyushtiruvchisi vosita sifatida. 1.Kun qaytgan va bahor kunlarining uchdan ikki qismi o'tgan edi. (S.A.) 2.Erta yog'ib o'tgan yomg'ir Chang va g'uborni yuvib ketgan, daraxtlarning yaproqlari tiniq va toza edi. 3.Paxta dalalarida endi salqin kuchaygan, tunggi yellar esar..edi. (Oybek.) 4.Siddiqjon o'ziga bundoq savol bermas va bundoq savol xayoliga ham kelmas edi. (A.q.) 5.Sayyora birinchi, ukam ikkinchi ekan. («Tong yulduzi».) 6.Ahmad tikuvchi, Salim bog'da qorovul emishmi? 7.AlpomiShu Rustamlar sizga yor, Ravshanbek va Avazxonlar madadkor bo'lsin. 8.Doklad ishning borishi, munozara esa butunlay boshqa masala haqida.

[WPm] uyushtiruvchi vosita sifatida. 1.YAxshi topib, yomon qopib so'zlar. (Maqol.) 2.Onasi o'qisin, opasi ishlasin dedi. (M. Ismoiliiy.) 3.Savr oyining bulutlari havoda o'kirib, sellar quyib utdi. (Oybek.) 4.Jamshid bittalab, Jahongir juftlab sanay boshladi. 5.Nilufar kitob, Feruza jurnal o'qib o'tirardi. 6.Mehnatdan do'st, g'iybatdan dushman ortar. 7.qiziq, Irodani Akbar, Akbarjonni GulChehra sevadi.

8.Seni endi Azroil ham uradi, shayton ham. 9.Uning kelganini na qurbon ota payqadi, na Siddiqjon (A.q.)

[W] yoki [Pm] kengaytiruvchilari bilan farqlanuvchi uyushgan gaplar.

1.Erta yog`ib o`tgan yomg`ir Chang va yomg`irni yuvib ketgan, daraxtlarning yaproqlari tiniq va toza edi. 2.Uyg`onganda suyaklari zirqirar, u o`zini lanj tuyardi. 3.Axmoq horiganini bilmas, ko`sa qariganini. 4.Axmoq qizini maqtar, tentak o`zini (maqol). 5.Baland simyog`ochlardagi lampochkalar nuri ham tarvaqaylab ketgan, soyasi hovliga tushib turar edi (S. Zunnunova.) 6.YAxshidan ot qoladi, yomondan dod. (Maqol.) 7.Saodatxon jim qolgan, ko`nglida g`azab yonar edi.(«SHarq yulduzi».)8.Birniki mingga, mingniki tumanga.(Maqol.)

Ko`rinadiki, uyushgan gaplarni hosil qilishda uyushtiruvchi vosita muhim mavqega ega. Umumlashtirgan holda uyushgan gaplar kesimlari quyidagi xossalarga ega bo`ladi:

Hamma kesimlar bir xil shaklda bo`ladi:

- a) (...[W1] Q - gan, ... [W2] Q - gan) edi;
- b) (...[W1] Q -ganday, ... [W2] Q - ganday) emish.

Kesimdagi W ning grammatik shakli har xil bo`ladi:

- a) (...[W] – - gan, ... [W2] – - (a)r-) Pm;
- b) (... [W1] – -(i)b, ... [W2] – - mas) Pm.

Kesimdagi W ham, Pm ham bir xil, ularning kengaytiruvchilari har xil bo`ladi.

[.. [W1] – - gan .. [W2] – -gan] Pm

Tayanch tushunchalar: uyushgan gap, uyushgan gapning qolipi va uning ko`rinishlari, tip va tur, kesimning uyushtiruvchilik xususiyati.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Т., 1995.
2. Сайфуллаева Р. Ўзбек тилида қўшма гапларнинг формал – функционал тадқиқи. – Т., 1994.
3. Сайфуллаева Р., Менглиев Б. в.б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. III. – Т., 2006.
4. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис.– Т., 1987.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Uyushgan gapni qo`shma gap bilan qiyoslang.
2. Uyushgan gapni uyushiq bo`lakli gap bilan solishtiring.
3. [W] yoki [Pm] kengaytiruvchilari bilan farqlanuvchi uyushgan gaplar.
4. Uyushgan gapning kesimiga xos xususiyatlarni tavsiflang.

15-ma'ruza. O'zga gap. Uning turlari.

Reja:

- 1.Ko`Chirma gap
- 2.O`zlashtirma gap.
- 3.Ko`Chirma gapda tinish belgilari

Lisoniy struktura jihatidan qo'shma gapning sodda gapdan farqi ma'lum darajada ravshan. Aniqrog'i, sodda gapda shakllangan kesim bitta bo'lsa, qo'shma gapda u birdan ortiq bo'ladi va birdan ortiq sodda gaplarning mazmun, hamda, grammatik jihatdan birikuvidan tashkil topadi. Misollar: 1.Men sizni bilaman, siz bunday qilmaysiz. (O.) 2.Nima qilasan, qishloqqa qaytasanmi? (O). 3.Dunyoda nima ko'p - kulgu ko'p. (O). 4.Bilamanki, sodda barmoqlaring tilla uzuk taqmagan. (U.) 5.Majlisda ko'riladigan masalalarning muhim tomoni Shundaki, Baqa qurilmadagi Cho'l yerlarni suvga serob qilish masalasi muxokama qilinadi.

Ko'rinadiki, 1-gapda bilaman va qilmaysiz, 2-gapda qilasan va qaytasanmi, 3-gapda ko'p va ko'p, 4-gapda bilaman va taqmagan, 5-gapda Shundaki va muhokama qilinadi kabi har bir gapdagi birdan ortiq kesim sintaktik qurilmalarning qo'shma gapligini ta'minlovchi muhim asoslardan biridir. Kesimlarning birdan ortiqlikidan tashqari, har bir qo'shma gapda ifodalanayotgan birdan ortiq fikr, axborotning o'zaro zich munosabati, gaplararo grammatik taqoza etuvchilik hamda intonatsion yaxlitlik kabilar ham bu sintaktik qurilmalarning qo'shma gapligini ta'minlaydi.

Komunikativ nuqtai nazardan sodda gap bir fikrni, axborotni uzatish vazifasini bajarsa, qo'shma gapda birdan ortiq hukm o'z ifodasini topgan bo'ladi. Shuningdek, bu alohida axborotlar asosidagi munosabat ham qo'shma gapda qaysidir darajada bo'rtib turadi. Masalan: Jahongir keldi. Men Shu ondayoq jo'nadim gaplarida ifodalangan fikrlar bir-biriga o'zaro bog'liq bo'lib, gaplarning biri ikkinchisini taqoza etadi. Bu jixatdan ular Jahongir keldi va men Shu ondayoq ketdim gapidan ajralib turadi.

Shunday qilib, qo'shma gap grammatik shakllangan va birdan ortiq axborotni tashish uchun mo'ljallangan sodda gaplarning grammatik, semantik, intonatsion va kommunikativ jihatlardan yaxlitlangan butunligidir.

qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar alohida olingan sodda gaplardan nisbatan mustaqil emasligi bilan ajralib turadi. Avvallo, bu grammatik va intonatsion nomustaqillikdir. Bahor keldi, shuning uchun dala ishlari qizib ketdi qurilmasini ergash gapli qo'shma gap qilib turgan narsa mazmuniy taqoza etuvchanlikdir. Birinchi gapdagi mazmun ikkinchi gapdagi mazmun uchun sabab maqomidir. Biroq bunday mazmuniy zich bog'lanishsiz ham qo'shma gap hosil bo'lishi mumkin. Osmonda turnalarning «qurey-qureyi» eshitilardi, uzoqlardan Chuponlarning hay-haylagani quloqqa Chalinardi. Ikkinchidan, Shuning uchun bog'lovchisi qo'shma gap a'zolarini grammatik jihatdan zich munosabatga kiritgan. (Biroq bu bog'lovchisiz ham qo'shma gap hosil qilish mumkin: Bahor keldi, dala ishlari qizib ketdi.) Ammo sodda gaplar orasidagi intonatsion uzilish qo'shma gapni sodda gapga parchalab yuborishi mumkin: Bahor keldi, shuning uchun dala ishlari qizib ketdi.

Demak, ma'lum bo'ladiki, qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarning o'zaro

zichlashuvi mazmun, grammatik shakl va intonatsiya nuqtai nazaridan bo`ladi. Ammo bu omillar darajali ziddiyatda turadi.

intonatsiya - grammatik shakl - mazmun

Chunki mazmuniy bog`liqlik va grammatik shakl mavjud bo`lsa ham, birlashtiruvchi intonatsiya bo`lmasa, ayrim gaplar qo`shma gapni tashkil eta olmaydi. Ammo mazmuniy bog`liqlik va grammatik aloqa bo`lmasa ham, intonatsiya asosida qo`shma gap hosil qilish mumkin (bog`lovchisiz qo`shma gap.) Sodda gaplar asosida ajratuvchi pauza bo`lganda, qo`shma gapning yaxlitligiga putur yetadi. Masalan, Men sen bilan bormoqchi edim. Biroq sen qarshilik qilmasliging kerak. Gaplar orasida qo`shma gapning barcha belgilari mavjud. Birgina birlashtiruvchi ohang yo`qligi sodda gaplarning mustaqil bo`lishiga olib kelgan.

Qo`shma gaplarni uyushiq kesimli sodda gaplardan, sodda va qo`shma gaplar orasidagi uyushgan gaplardan farqlash lozim. Uyushiq kesimli sodda gaplar egasi bitta, bitta umumiy Pm ga ega bo`lgan birdan ortiq kesimlardan tashkil topgan gaplardir. Misollar: 1.Jamshid o`qir, yozar va chizar edi. 2.Do`kondorlar do`konlarini ochib, mudrab o`tirishardi. 3.Qushlar tinimsiz chug`urlashar va charx urishar edi. Uyushgan gaplar esa, aytilganidek, birdan ortiq egaga, shuningdek, bitta umumiy Pm li birdan ortiq kesimga ega bo`lgan gaplardir. Misollar: 1.Bahor kelar, dala ishlari qizib ketar edi. 2.Jamshid o`qir, Jahongir yozar, Isroil esa chizar edi. 3.Do`kondorlar savdoga chorlab, attorlar esa mollarini maqtab o`tirishardi. Qo`shma gaplar esa har biri o`z [Pm]ga ega bo`lgan birdan ortiq kesimlardan tashkil topadi. 1.Jamshid o`qirdi, Jahongir yozardi, Isroil esa chizardi.

Qo`shma gaplardagi formal-funksional yondaShuvda bir egali, lekin birdan ortiq kesimli gaplar qo`shma gap sifatida qaraladi. Chunki har bir kesimda shaxs-son, zamon, tasdiq-inkor, modallikqmayl (kesimlik) ma`nolari birdan ortiq ifodalanadi. Bu esa semantik nuqtai nazardan ularning har birida alohida axborot mavjudligidan dalolat beradi.

Qo`shma gaplar tarkibiga kiruvchi sodda gaplar orasida teng yoki tobe sintaktik aloqa mavjud bo`ladi. Agar u teng bog`lovchi yordamida amalga oshirilgan bo`lsa, tenglanish deyiladi. 1.O`g`lim keldi va tuyni boshlab yubordik. 2. Bahor keldi va dala ishlari qizib ketdi. To`g`ri, gaplar orasida sabab-oqibat aloqasi mavjud va gapni mazmunan tobe-hokim gaplarga kiritish mumkin. Biroq gaplarda mazmunan tobelik, shaklan tenglik mavjud bo`lganda, formal yondaShuv gaplarni teng munosabatli qo`shma gap sifatida qaraydi. Shu boisdan bog`lovchili qo`shma gaplar bog`lovchilarning tabiatiga ko`ra bog`langan qo`shma gaplar va ergash gapli qo`shma gaplarga ajraladi.

Sodda gaplardagi tenglashish va tobelanish qo`shma gaplardagi tenglashish va tobelanishdan farq qiladi. Bu quyidagilarda qo`rinadi:

1.Sodda gapda teng va tobe aloqa turli qurilmalarni vujudga keltiradi. Aniqrog`i, teng aloqa uyushiq bo`laklarni o`zaro bog`laydi:1.Yashil o`rmonlar va qorli tog`lardan o`tdik. 2.Javohir o`qir va yozar edi.

So`z birikmalarini faqat tobe aloqa vujudga keltiradi: kitobning varag`i, kitobni o`qimoq kabi. qo`shma gapda esa teng va tobe aloqa bitta lisoniy birlik - qo`shma gapning turli ko`rinishlari uchun xizmat qiladi.

Tobe va teng bog`lovchi vositalar bir xil semantik munosabatni ifoda etishi mumkin. Faqat ularda ushbu ma'no kuchli yoki kuchsizligi bilan farqlanadi: Bahor keldi va dala ishlari qizib ketdi - Bahor keldi, shuning uchun dala ishlari qizib ketdi. Har ikkala qo'shma gap a'zolari orasida ham sabab-oqibat munosabati mavjud. Gaplarning ikkinchisida u kuchli, birinchisida kuchsiz. Gaplarning propazitsiyasida bu munosabat bir xil, faqat va bog`lovchisi buni kuchsiz, shuning uchun bog`lovchisi kuchli namoyon qilgan.

2.Sodda gapdagi teng bog`lanish qo'shma gapdagi teng bog`lanishga nisbatan mustaqildir. Chunki sodda gapda teng bog`lanish uyuShuvlik bilan «yo`ldoshdir». U sodda gapni kengaytirish, axborotni murakkablashtirish vazifasini bajarsa, qo'shma gapda tarkibiy qismlarni bir yaxlitlikka birlashtirish vazifasini bajaradi.

3.Tenglanish va tobelanish aloqalari ifodalaydigan ma'noviy munosabatlari jihatidan sodda va qo'shma gap farqlanadi. Sodda gapda bog`lovchisizlik, asosan, tenglanish munosabatini ifodalaydi va uyushiq bo`laklarda yuz beradi. So`z tarkibidagi grammatik vositali tobelashishni bog`lovchisizlik, vositasizlikka almashtirib bo`lmaydi. qo'shma gapda esa ergash gapli qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni ham, bog`langan qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni ham bog`lovchisiz gapga aylantirish mumkin. Uning aloqa turi bog`lovchisiz aloqadir.1.Botirlari kanal qazadi, shoirlari g`azal yozadi. (H.O.)2.Bor boricha, yo`q holicha.3.Yaxshi otga bir qamchi, yomon otga ming qamchi (Maqol.) 4.Yuragida qanday dard bor – mana bu menga sir.

Bog`lovchisiz qo'shma gaplar tarkibidagi sodda gaplar o`zaro tobe yoki teng bog`lovchi vositalarisiz birikadi. Ammo bu gaplarda mazmuniy va intonatsion yaxlitlik kuchayadi. Chunki bog`lovchi vositalar, mazmuniy va intonatsion birikuvchanlik omillari qo'shma gap tarkibida uchburchak burchaklari kabi yaxlitlikni tashkil etib, ulardan biri kuchsizlansa, boshqalari buning evaziga kuchayadi. Demak, bog`lovchisiz qo'shma gaplarda bog`lovchi vositalarning hissasi mazmuniy va intonatsion birikuvchanlik omillari zimmasiga yuklatiladi.Ko`rinadiki, ikki yoki undan ortiq sodda gaplarning bir murakkab butunlikni tashkil etishi ularning shakliy (grammatik), mazmuniy va intonatsion muvofiqligi natijasida yuz beradi. qo'shma gapni tashkil etayotgan sodda gaplar ohang jihatidan mutlaqo tugallikka ega bo`lmaydi. Ammo mazmuniy va grammatik jihatdan nisbiy yakunlangan bo`ladi. Bu nisbiylik mustaqil sodda gaplardagi tugallanganlikdan farqlanadi. qo'shma gap tarkibida birikayotgan bir sodda gapning modal sifatlari ikkinchisiga ta'sir etmasdan qolmaydi. Natijada yangi modal ma'no vujudga keladi.

Tayanch tushunchalar: muallif gapi, o`zlashtirma gap, ko`chirma gap, o`zga gaplarda tinish belgilari.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Т., 1995.
2. Сайфуллаева Р., Менглиев Б. в.б. Хозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. III. – Т., 2006.
3. Ўзбек тили грамматикаси. II том. – Т., 1976.

4. Фуломов А., Аскарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т., 1987.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Ko`Chirma gap haqida ma'lumot bering.
2. O`zlashtirma gapning o`ziga xos xususiyatlari.
3. Ko`Chirma gapda tinish belgilarining ishlatilishi.

16-ma'ruza. Murakkab sintaktik butunliklar.

Reja:

1. Murakkab sintaktik butunliklar.
2. Gapning kirish va kiritma kengaytiruvchilari.
3. Matn.

Gap undalma bilan ham kengayishi mumkin. Undalma gap tarkibidagi II shaxs kishilik olmoshi bo`lgan so`zshakl ma'nosini muayyanlashtiruvchi unsur bo`lib, u mantiqan so`z kengaytiruvchisi maqomida bo`ladi. Biroq u kengayayotgan so`z bilan bog`langanda, grammatik aloqaga ega emas. Undalma mazmunan bog`langan so`zshakl nutq yo`naltirilgan shaxs yoki narsa predmetni ifodalaydi. Undalma vazifasida, odatda, bosh kelishikdagi ot, ba'zan otlashgan so`zshakllar keladi.

Demak, undalma gap lisoniy strukturasiga bevosita daxldor bo`lmagan, gap tarkibidagi ifodalangan yoki ifodalanmagan ikkinchi shaxs olmoshining so`z kengaytiruvchisi hisoblanadi. Ajratilgan bo`lak ajralmish bo`lak bilan mazmunangina munosabatga kirishganligi kabi, undalma ham nutq yo`naltirilgan shaxs, predmet bilan mazmuniy bog`lanishga ega bo`ladi.

Undalma kengaytirgan olmosh so`zshakl gapning barcha bo`laklari, bo`lakning kengaytiruvchilari, qolaversa, bo`lak bo`laklarining kengaytiruvchilari bo`lishi mumkin.

Kesim: Do`stim, ishonganim sizsiz.

Ega: Oybek, (sen) maktabga kechikyapsan.

Hol: Salim, sen tufayli murodimga yetdim.

Aniqlovchi: Gulbadan, sening muhabbating dilingda pinhon.

To`ldiruvchi: qarchig`ay changalim, senga yo`l bo`lsin.

Undalma qo`llanganda u kengaytirgan so`z tushib qolishi ham mumkin. 1.Ey SHarqning bo`stoni, dilimga payvand! 2.Kel, ey Furqat, suxanni muxtasar qil.

So`zlovchining nutqi qaratilgan shaxs, predmetni ifodalovchi so`zshakl gap tarkibida yo`q va uni tiklab ham bo`lmasligi mumkin: 1.Hay qizlar, mana bo`ldi pora-pora paranji. 2. Yigitcha, mashina jo`nayapti. Ammo baribir, undalma ifodalanmagan ikkinchi shaxs olmoshi mazmunining muayyanlashtiruvchisi ekanligi ma'lum bo`lib turadi.

Undalma vazifasida qo`llanadigan so`zlar:

1.Ot: Xola, bemahalda nima qilib yuribsiz?

2.Otlashgan so`zlar: 1.Ko`rganlar, gapiring. 2. Tentagim, nima deysan? 3. Birinchi, men ikkinchi!

Undalma kengayishi ham mumkin: 1. Yaxshi yigit, sevganingdan ayrilma. 2. Oq ilon, oppoq ilon, oydinga yotganing qaniq

Undalma uyushishi ham mumkin. Bunda nutq turli narsalarga qaratiladi. Daraxtlar, bo'stonlar, sizdan so'rayman.

Undalma gapning barcha o'rinlarida kela oladi. Gap boshida kelganda uni ochadi, oxirida esa yopadi: 1. Aziz do'stim, omonmisan?- 2.Omonmisan, aziz do'stim.

Undalma mustaqil gap sifatida ham bo'lishi mumkin: 1. Opa! Sen ham odam edingmi? 2.Bola qichqirdi: «Dada!»

Kirish kengaytiruvchilar. Ma'lum bo'ladiki, gap [Pm] tarkibida maylqmodallik ma'nolari ham mavjud. Modallik gap kesimini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Tilshunoslikda modallikning o'zigina gapni tashkil etadi degan qarashlar ham mavjud. Chunki gap [Pm]ida mavjud va xilma-xil vositalar bilan ifodalangan taxmin, gumon, Shubha, ishonCh, qat'iylik, shart, istak, tilak, buyruq, imkoniyat, zaruriyat, majburiylik kabi ma'nolar ifodalangan har qanday hukm, fikrda ustuvor qiymati bilan ajralib turadi. Shu boisdan gap tarkibida gap bo'laklari bilan grammatik aloqaga kirishmagan, so'z birikmasi hosil qilmagan bo'lsa-da, Pm dagi mazkur ma'nolarga bevosita daxldor bo'lgan sub'ektiv modallik munosabatini ifodalaydigan atov birliklari ko'plab uchraydi: 1.Aka, bugun ota-onalar yig'ilishiga dadam borardilarmi? - Dadam, albatta, boradilar, balki, onam ham borarlar. 2.To'g'ri, yomon odam jazosini tortishi kerak, - dedi Saidam. 3. Bu chol, qizinig so'ziga qaraganda, hali juda baquvvat ekan. 4. Siz o'ylab qarasam, Shu lavozimga loyiq nomzod ekansiz.

Bunday atov birliklari va qurilmalar gap tarkibiga kirar ekan, [Pm] tarkibidagi modal va tasdiqqinkor ma'nolarini muayyanlashtiradi, Ya'ni gapning kesimi bilan mazmunan bog'lanadi. Shu boisdan ular modal yoki kirish kengaytiruvchilar deb ataladi. Kirish kengaytiruvchilar gapning konstruktiv bo'laklari sanalmish ega va hollar kabi faqat va to'g'ridan-to'g'ri gap markaziga munosabatda bo'ladi. Biroq kirish kengaytiruvchilar Pm ga grammatik jihatdan bog'lanmaganligi bois unga nisbatan konstruktiv sifatini qo'llab bo'lmaydi. Biroq, unga zich mazmuniy munosabatda bo'lganligini inobatga olib ularni bo'lak, gap bo'lagi, gap kengaytiruvchisi deyish mumkin. Demak, kirish kengaytiruvchilar so'z va gap kengaytiruvchilari oraliq'idagi «oraliq uchini» bo'lganligi bois ularni gapning konstruktiv bo'lmagan bo'lagi atamasi bilan nomlash mumkin. Atamaning konstruktiv bo'lmagan degan qismi hodisaning so'z kengaytiruvchilari sifatiga egaligini ko'rsatsa, bo'lak uzvi gap kengaytiruvchilar sirasiga daxldorligini bildiradi.

Kirish kengaytiruvchilar so'z, birikma va gap ko'rinishlarida bo'lishi mumkin. 1.Farg'onada, balki, balqarsan.(A.O.) 2.Tabibning ta'biricha, shohning sog'ayishi uchun uch narsa zarur ekan. (Ertakdan.) 3.Men sizga aytsam, bir kunda uch mahal shaharga qatnashning o'zi bo'lmaydi.(Samar Nuriy.) Shu sababli kirish kengaytiruvchilar kirish so'z, kirish birikma, kirish gap kabi turlarga bo'lib o'rganiladi. Aslida barcha kirish kengaytiruvchilar nominativ birliklardir. Garchi ularning ayrim ko'rinishlari gap xarakterida bo'lsa-da, ularni tom ma'nodagi gap deb bo'lmaydi. Masalan, yuqorida keltirilgan, men sizga aytsam qurilmasi mazkur gap tarkibida shaklan gap ko'rinishida bo'lsa-da, uning zimmasiga fikr ifodalash, axborat uzatish vazifasi yuklatilmagan. Unda Pm shakli mavjud bo'lsa-da, unda tegishli

ma'nolar voqelanishi o'ta kuchsizlangan. Shu boisdan undagi Pm shakllari va unga mos gap kengaytiruvchilari o'zgartirib ko'rilsa, uning kirishlik mohiyati butunlay yo'qoladi.

Kirish kengaytiruvchilarning umumiy va o'zlariga xos xususiyatlari quyidagilar:

Kirish gap tarkibiga muayyan denotativ ma'nolari bilan kirmaydi. Masalan, yuqorida keltirilgan. Men sizga aytsam kirish gapidagi so'zlarda harakat, harakatni bajaruvchi shaxs, ob'ekt kabi ma'nolar ifodalanmagan. Unda bir butun holda «ishontirish» modal ma'nosi mavjud.

Grammatik shakllanganlik nuqtai nazaridan kirishlar rang-barangdir. Unda tuslangan fe'llar ham (aytsam), tuslanmagan fe'llar ham (Shunday qilib), otlar ham (Chamasi), olmoshlar ham (meningCha) kirish vazifasida keladi. Ammo ular, aytilganidek, ba'zan qisman, ba'zan butunlay o'z lug'aviy ma'nosini yo'qotib, paradigmasidan vaqtincha uzilgan bo'ladi.

Kirish kengaytiruvchilarning barchasi o'ziga xos yagona «so'zlovchining o'z fikriga munosabatini bildirish» umumiy ma'nosi ostida birlashadi.

Kirish kengaytiruvchilarning gapdagi o'rni qat'iy emas.

Bu belgilarning barchasi kirish kengaytiruvchilarni o'ziga xos lug'aviy-sintik guruhni tashkil etadi.

Kirish kengaytiruvchilar gapda quyidagi ma'nolarni ifodalaydi.

Ta'kidlash, tinglovchining diqqatini bayon qilinayotgan fikrga tortish. takrorlayman, muhimi, ishonsangiz, masalan, misol uchun, ta'kidlayman, aytish kerakki.

Sub'ektiv munosabat, his-tuyg'ularni ifodalash. baxtimizga, baxtga qarshi, uylayman, umid qilaman, o'ylaymanki, Shubhasiz, ehtimol, Shu ma'noda, qaysidir ma'noda, afsuski, attang, essiz.

Fikrni bayon qilish usuliga munosabat: to'g'risini aytganda, bir so'z bilan aytganda, sodda qilib aytganda, aniqrog'i, qisqasi, gapning indallosi.

Fikrning bog'lanishini, matn tarkibiy qismlari orasida munosabat, ichki a'loqa kabilarga so'zlovchining qanday qarashini: demak, xulosa, sababi, Shunday qilib, ko'rinadiki, ma'lum bo'ladiki, buning ustiga, odatda.

Aytilayotgan fikrning kimga tegishli ekanligini bildiruvchi so'zlar: menimcha, fikrimcha, uning so'ziga qaraganda, aytishlaricha, xabar berishiga qaraganda.

Fikrning tartibini, izchilligini bildiradigan so'zlar: birinchidan, avvallo, ikkinchidan.

Kiritma qurilmalar. Kiritma qurilmalar gap holatida bo'lib, nutqda gapdan anglashilayotgan fikrga qo'shimcha tariqasidagi yangi fikrni bayon etish vositasidir. Kiritmalar kirish gaplardan o'zining gaplik mohiyatiga to'la egaligi (kirish gaplar garchi shaklan gap tarzida bo'lsa-da, ko'proq kirish so'zlik tabiatiga ega bo'ladi), asosiy gap bilan mazmuniy bog'liklikning o'ziga xosligi bilan ajralib turadi: Buvamga (hamma band bo'lganligi uchun) men qarashib turadigan bo'ldim. Bu gapdagi hamma band bo'lganligi uchun qurilmasi kiritma gap bo'lib, u asosiy gap bilan grammatik jihatdan bog'lanmasa-da, mazmunan undan anglashilgan voqeaqhodisaning sababini bildirib, mazmunan qo'shma gaplarda bo'lgani kabi izohlash vazifasini o'tamoqda. Kiritma gapning nisbiy mustaqilligi gap ohangidan ham anglashilib turadi.

Kiritma gapning qo'shma gap tarkibidagi sodda gapdan farqi uning ma'lum gapga nutq momentida tug'ilib qolgan ehtiyojga ko'ra kutilmagan tarzda birdan kiritilishidir. Bu uni sof nutqiy xodisadek tasavvur qilishga olib keladi. Biroq so'zlovchi ongida kiritma qurilmalarni gapga kiritish ko'nikma va malakasi mavjud bo'lib, bu uning lisoniy hodisa tajallisi ekanligidan, lisonda uning nutqiy qo'llanish andozasi mavjudligidan dalolat beradi.

Kiritma qurilmalarning o'zni ham gap tarkibida qat'iyydir. U asosiy fikrga qo'shimcha, ilova fikrni ifodalaganligi bois gap avvalida kela olmaydi. Chunki asosiy fikr boshlanmasdan ilova fikrni berish noo'rindir. Shuningdek, kiritma gap oxirida ham bo'lmaydi.

Kiritma gaplarning yana bir xususiyati uning yig'iq (kesimdangina iborat) bo'lmashligidir. 1. Yalpiz (cho'l yalpizini aytgani yo'q) oshga solinadi. 2. O'sha yosh bolani (u ota-onasiz qolgan edi) boyga qarol qilib berishdi. Chunki, birinchidan, fikr qo'shimcha bo'lsa-da, u muhim, Shu boisdan, odatda, uni faqat kesim bilan berishning imkonini yo'q. Ikkinchidan, kiritma bir so'z bilan berilsa, u ajratilgan bo'lakka aylanib qoladi: Onam (o'gay) meni ko'p urishardi. Bunday ko'rinishdagi ajratilgan bo'lak ba'zi darslik va qo'llanmalarda kiritma gap sifatida talqin qilinadi. Biroq Otam (o'gay) qazo qildi gapida o'gay birligi ajratilgan aniqlovchi (Bayroq, havo rang, hilpiramoqda gapidagi kabi).

Demak, kiritma qurilmali gaplar mohiyatan qo'shma gaplarga o'xshaydi. Biroq grammatik shakl va intonatsion o'ziga xoslik ularni farqlovchi belgidir. Misol sifatida O'rmondan (u yerda yirtqich hayvonlar bor edi) bo'kirgan ovozlari eshitilardi gapini olaylik. Gap mazmunini O'rmonda yirtqich hayvonlar bor, shuning uchun u yerda bo'kirgan ovozlari eshitilardi deya tushunish mumkin. Biroq uni O'rmonda bo'kirgan ovozlari eshitilardi, u yerda yirtqich xayvonlar bor edi tarzida o'zgartirilsa, gaplardagi grammatik mustaqillik kuchayib, ular qo'shma gapni hosil qilmaydi, balki alohida sodda gaplarga aylanadi.

Tayanch tushunchalar: sintaktik birlik, yaxlitlanish, murakkablashish, matn sintaksisi va uning o'rganish manbayi, murakkab sintaktik butunliklarning nutqiy qo'llanilishi.

Tavsiya etiladigan adabiyotlar:

1. Абдурахмонов Ф., Холиёров Х. в.б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т., 1979.
2. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Т., 1995.
3. Сайфуллаева Р. Менглиев Б. в.б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. III. – Т., 2006.
4. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т., 1987.

Mavzuni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlar:

1. Murakkab sintaktik birliklarga nimalar kiradi?
2. Gapning kirish va kiritma kengaytiruvchilari nima?
3. Matn haqida ma'lumot bering.

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта
махсус таълим вазирлиги**

**Бухоро Давлат университети
Ўзбек филологияси факультети
Ўзбек филологияси кафедраси**

**«Тасдиқлайман»
Кафедра мудири
_____ Б.Э.Қиличев
«_____» _____ 2010 йил
Ўзбек филологияси
кафедрасининг __ сонли
йиғилишида кўриб чиқилган**

**«Ҳозирги ўзбек адабий тили (Синтаксис)»
фанидан
*амалий дарслар ишланмаси***

1-семинар.

СБ лисоний – синтактик қурилиши ва унинг субстанциал таҳлили.

Семинар учун саволлар:

1. СБ лисоний-синтактик қурилиши нима?
2. СБларнинг формал-функционал таҳлили ва натижалари.
3. СБЛСҚлари ва асосий кўринишлари ҳақида маълумот беринг.
4. СБЛСҚи ва унинг маҳсули.
5. СБЛСҚи маҳсулида мужассамлашган маъновий муносабатлар.
6. СБларнинг субстанциал тадқиқи муаммолари.

Таянч тушунчалар: лисоний ва нутқий босқичлар, СБларнинг лисоний ва нутқий хусусиятлари. СБЛСҚлари - лисоний синтактик бирликлар эканлиги. Номинатив бирликлар ва тизим муносабати. Номинатив бирлик ҳосил қилувчи ЛСҚлар. Формал-функционал тадқиқ йўналиши: ўрганиш манбаи ва усуллари. ЛСҚ ва ҳосила муносабатида УМИС ва ЯХВО алоқадорлигининг инъикоси масаласи. СБЛСҚларда шакл ва мазмун. Нутқий ҳосилаларда маъновий муносабатларнинг воқелашуви.

Адабиётлар:

1. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. -Т., 1995.
2. Назарова С. Бирикмаларда сўзларнинг эркин боғланиш омиллари. Номзодл. диссер...автореф. - Т., 1997.
3. Нейматов Ҳ., Сайфуллаева Р., Қурбонова М. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари. - Т., 1999.
4. Сайфуллаева Р., Менглиев Б. в.б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. III. – Т., 2006.
5. Қурбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили (содда гап синтаксиси учун материаллар). –Т ., 2002.

2-семинар.

Кесим-гап маркази ва унинг уюштирувчилари.

Семинар учун саволлар:

1. Кесим ва унинг грамматик хусусиятларини тавсифланг.
2. Кесимнинг [атов бирлиги+кесимлик кўрсаткичи] формуласи асосида таҳлили.
3. Кесим ва турлари. Мустақил кесимлар ва номустақил кесимлар.
4. Кесим гапнинг уюштирувчиси. Кесим ва унга тобелар тизими.
5. Кесим қуршовини аниқланг.
6. Содда гап ЛСҚида [Рm] нинг ўрни.

Таянч тушунчалар: кесим тушунчаси ва кесимлилик, кесимнинг морфологик хусусиятлари, кесимлик категорияси ва кесимда воқеланиши, мустақил ва номустақил кесимлар, кесим ва унинг қуршови, содда гапнинг ЛСҚида кесимнинг ўрни, вазифаси ва аҳамияти, эга-кесим муносабати, [Рm]га ҳос

морфологик валентлик ва унинг хусусиятлари.

Адабиётлар:

1. Абдурахмонов Ғ., Холиёров Х. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили (Синтаксис). – Т., 1979.
2. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Т., 1995.
3. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т., 1987.
4. Неъматов Ҳ., Сайфуллаева Р., Қурбонова М. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари. – Т., 1999.
5. Қурбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили (содда гап синтаксиси учун материаллар). – Т., 2002.

3- с е м и н а р

Гап лисоний иерархияси ва гап бўлаклари.

Семинар учун саволлар:

1. Гапнинг лисоний қурилиши ва иерархияси.
2. Гап бўлақларини тавсифланг.
3. Гап бўлақларининг турлари.
4. Сўз кенгайтирувчилари деганда нима тушунилади?
5. Сўз кенгайтирувчилари ва гап кенгайтирувчиларини қиёсланг.
6. Эга, ҳол гап кенгайтирувчилари эканлигини исботланг.
7. Содда гапнинг кенгайтириши. Содда гапнинг максимал қолипи.

Таянч тушунчалар: лисоний - синтактик қурилиш тушунчаси, иерархия тушунчаси, гапнинг лисоний иерархияси, гап бўлаклари ва сўз кенгайтирувчилари, гап кенгайтирувчилари ҳамда гап бўлаклари, эга, ҳол- гап кенгайтирувчилари мавқеида, содда гапнинг энг кичик қурилиш қолипи, содда гапнинг максимал қолипи.

Адабиётлар:

1. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Т., 1995.
2. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т. 1987.
3. Неъматов Ҳ., Сайфуллаева Р., Қурбонова М. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари. – Т., 1999.
4. Сайфуллаева Р., Менглиев Б. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. III. – Т., 2006.
5. Қурбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили (содда гап синтаксиси учун материаллар). – Т., 2002.

4 - с е м и н а р.

Содда гапнинг мураккаблашуви ва лисоний – синтактик таҳлили.

Семинар учун саволлар:

1. Содда гапни мураккаблаштирувчи воситаларни тавсифланг.
2. Ундалма ва унинг ифодаланиши.
3. Сўз – гаплар ҳақида маълумот беринг. Сўз – гапларнинг гапдаги ўрни.
4. Кириш конструкциялар (кириш сўз, кириш бирикма, кириш гаплар).
5. Киритмалар. Уларнинг ўзига ҳос хусусиятлари. Киритмаларнинг ифодаланиши.
6. Уюшиқ бўлақлар ва уларнинг нутқий синтактик хусусиятлари.
7. Ажратилган изоҳ бўлақларнинг гапдаги ўрни, вазифаси ва аҳамияти тўғрисида.

Таянч тушунчалар: содда гапнинг мураккаблашуви, мураккаблаштирувчи воситалар: ундалма, сўз – гап, кириш ва киритма конструкциялар, уюшиқ бўлақлар, ажратилган изоҳ бўлақлар, ундалманинг гапда ифодаланиши, бирикма шаклидаги ундалмалар, уюшиш ҳодисаси, аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол, эга ва кесимнинг уюшиши, уюшиқ ва ажратилган бўлақларнинг умумий ўхшашлиги ҳамда тафовутлари, кириш ва киритма конструкцияларнинг фарқи, киритмали содда гап ҳам қўшма гап орасидаги муносабат, мураккаблаштирувчи воситаларнинг СГЛСҚига таъсири масаласи.

Адабиётлар:

1. Абдурахмонов Ғ., Холиёров Х. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили (Синтаксис). – Т., 1979.
2. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Т., 1995.
3. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т. 1987.
4. Ўзбек тили грамматикаси. II том. – Т., 1976.
5. Сайфуллаева Р., Менглиев Б. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. III. – Т., 2006.
6. Қурбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили (содда гап синтаксиси учун материаллар). – Т., 2002.

5 - с е м и н а р

Гапнинг актуал бўлиниши.

Семинар учун саволлар:

1. Гап ҳақидаги синтактик назариялар.
2. Мазмуний синтаксисда гапнинг тадқиқи.
3. Гапнинг актуал бўлиниши нима?
4. Гапнинг рема ва темаси. Мазкур таянч тушунчаларни тавсифланг.

5. Гапнинг актуал бўлиниши ва лисоний қурилиши орасидаги алоқадорлик.

Таянч тушунчалар: синтактик назария, мазмуний синтаксис ва унинг ўрганиш манбаи, таҳлил усуллари, гапнинг нутқий хусусиятлари ва актуал бўлиниши, рема ва тема, уларнинг ўзаро мувофиқлашуви, гапнинг актуал бўлиниши ва лисоний қурилиши орасидаги муносабат, гапнинг семантик таҳлили.

Адабиётлар:

1. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Т., 1995.
2. Нурмонов А., Маҳмудов Н. ва б. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Т., 1992.
3. Ғуломов А., Аскарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т. 1987.
4. Сайфуллаева Р., Менглиев Б. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. III. – Т., 2006.
5. Қурбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили (содда гап синтаксиси учун материаллар). – Т., 2002.

6 - семинар.

Қўшма гапнинг серқирралиги ва таснифи муаммолари.

Семинар учун саволлар:

1. Қўшма гапнинг серқирралигини диалектик нарса – ҳодисанинг серқирралиги тамойили асосидаги таҳлили.
2. Қўшма гапнинг шаклий – тавсифий нуқтаи назардан талқини ва таснифи.
3. Шаклий – вазифавий ёндашув асосида қўшма гап талқини ва таснифи.
4. Қўшма гапларнинг лисон – нутқ қарама – қаршилигидаги таснифи.
5. Мазмуний синтаксисда қўшма гапларнинг талқини ва таснифи.
6. Қўшма гапларнинг турли илмий қарашлар асосидаги таҳлили ва таснифини умумлаштириш.

Таянч тушунчалар: қўшма гап, қўшма гапни белгиловчи синтактик омиллар, қўчирма гапларнинг формал грамматикада ўрганилиши, Ғ.Абдурахмонов, А.Ғуломов, М. Асқарованинг қарашлари. Формал – функционал синтаксисда қўшма гапнинг тадқиқи, Р. Сайфуллаева, Л.Раупованинг қарашлари. Мазмуний синтаксисда қўшма гапнинг таҳлили, Н.Маҳмудов, А.Нурмоновнинг илмий қарашлари. Лисон – нутқ диҳотомияси, қўшма гапнинг умумий ЛСҚи, қўшма гапларни таснифлашнинг аҳамияти.

Адабиётлар:

1. Абдурахмонов Ғ., Холиёров Х. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили (Синтаксис). – Т., 1979.
2. Абдурахмонов Ғ. Қўшма гап. – Т., 1957.

3. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Т., 1995.
4. Нурмонов А. Маҳмудов Н. ва б. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Т., 1992.
5. Ўзбек тили грамматикаси. II том. – Т., 1976.
6. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т. 1987.
7. Сайфуллаева Р. Ўзбек тилида қўшма гапларнинг формал – функционал тадқиқи. – Т., 1994.
8. Сайфуллаева Р., Менглиев Б. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. III. – Т., 2006.

7 – семинар.

Қўшма гапнинг шаклий – вазифавий талқини.

Семинар учун саволлар:

1. Қўшма гапнинг лисоний босқичдаги таҳлили.
2. Қўшма гапнинг умумий лисоний – синтактик қурилиш қолипни келтириб чиқаринг.
3. Тенг таркибли қўшма гаплар. Уларнинг лисоний қурилиши.
4. Тобе таркибли қўшма гаплар ва уларнинг ЛСҚни тавсифланг.
5. Мутаносиб боғланишли қўшма гаплар. Уларнинг ЛСҚи ҳақида.
6. Қўшма гап таркибий қисмлари орасидаги маъновий муносабатлар.
7. Қўшма гап субстанциал таҳлилининг илмий ва амалий аҳамияти.

Таянч тушунчалар: субстанциал тилшунослик, қўшма гапнинг умумий ЛСҚи, қўшма гапнинг таркиби, тузилиши ва компонентлараро синтактик алоқа, тенг таркибли қўшма гаплар, уларнинг қурилиш қолипи, тобе таркибли қўшма гаплар ва уларнинг ЛСҚи, мутаносиб боғланишли қўшма гаплар ва ЛСҚи. Р.Сайфуллаеванинг қўшма гапнинг субстанциал таҳлилига бағишланган тадқиқоти ва илмий қарашлари, қўшма гапларнинг лисон – нутқ фарқланиши асосидаги таснифи.

Адабиётлар:

1. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т. 1987.
2. Сайфуллаева Р., Менглиев Б. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис III. – Т., 2006.
3. Сайфуллаева Р., Ўзбек тилида қўшма гапларнинг формал – функционал тадқиқи. – Т., 1994.
4. Ўзбек тили грамматикаси. II том. – Т., 1976.

8 - семинар
Мураккаб қўшма гапларнинг лисон – нутқ фарқланиши
асосидаги таҳлили.

Семинар учун саволлар:

1. Қўшма гапнинг таркибий қисмлари ва уларнинг миқдори.
2. Икки компонентли ҚГлар ва кўп компонентли ҚГларни қиёсланг.
3. Мураккаб ҚГларнинг лисоний қурилиши ва умумий ЛСҚи.
4. Мураккаб ҚГларнинг турлари.
5. Тенг ва тобе таркибли ҚГлардан тузилган мураккаб ҚГлар.
6. Тобе таркибли қўшма гап мураккаб ҚГ таркибий қисми сифатида воқелаша оладими?
7. Уюшган гап – мураккаб ҚГ таркибий қисми сифатида.
8. Мураккаб ҚГлар ва матн.

Таянч тушунчалар: қўшма гапнинг тузилиши, тобе ва ҳоким гаплар, оддий ва мураккаб ҚГлар, мураккаб ҚГларнинг умумий ЛСҚи, мураккаб ҚГларнинг турлари, уюшган гап, уюшиқ гап, А.Ғуломов, М.Асқарованинг кўп компонентли ҚГлар тўғрисидаги қарашлари.

Адабиётлар:

1. Абдурахмонов Ғ. Қўшма гап. – Т., 1957.
2. Абдурахмонов Ғ., Холиёров Х. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т., 1979.
3. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т. 1987.
4. Сайфуллаева Р., Менглиев Б. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. III. – Т., 2006.

9 – семинар.
Уюшган гапларнинг лисоний – синтактик қурилиши.

Семинар учун саволлар:

1. Уюшиш ҳодисасини тавсифланг.
2. Уюшиқ бўлак ва уюшиқ бўлакли содда гап.
3. Уюшган гап ва унинг лисоний - синтактик қурилиши.
4. Уюшган гап ЛСҚи ва нутқий воқеланиши.
5. Уюшган гапда [Рm] нинг шакллари.
6. Уюшган гапларда эганинг ифодаланиши. Эгалари уюшган ва уюшмаган нутқий ҳосилалар.
7. Уюшган гап – «оралиқ учинчи» ҳодиса.

Таянч тушунчалар: уюшиқ бўлак, уюшиқ бўлакли содда гап, уюшган гапларнинг ЛСҚи ва кўринишлари. УГЛСҚда эганинг мавқеи ва [Рm]га муносабати, УГЛСҚида [Рm]нинг ўрни ва вазифаси, уюшган гап – «оралиқ

учинчи» ҳодиса, уюшган гапнинг нутқий – услубий аҳамияти.

Адабиётлар:

1. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Т., 1995.
2. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т. 1987.
3. Сайфуллаева Р. Ўзбек тилида қўшма гапларнинг формал – функционал тадқиқи. – Т., 1994.
4. Сайфуллаева Р., Менглиев Б. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. III. – Т., 2006.
5. Курбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили (сода гап синтаксиси учун материаллар). –Т., 2002.

10 – семинар.

Ўзга гаплар ва уларнинг лисоний таҳлили.

Семинар учун саволлар:

1. Ўзга гап – гапнинг алоҳида кўриниши.
2. Ўзга гапнинг турлари.
3. Муаллиф гапи ва кўчирма гап. Уларни моделлаштириш.
4. Ўзлаштирма гаплар. Уларни шакллантирувчи морфологик воситалар.
5. Ўзга гаплар ва уларнинг қурилишини қолиплаштириш муаммоси.
6. Ўзга гап ва қўшма гаплар орасидаги муносабат.

Таянч тушунчалар: кўчирма гап, муаллиф гапи, ўзга гап, ўзлаштирма гап тушунчалари. Ўзга гапларнинг лисоний хусусиятлари, қурилиши ва уларни қолиплаштириш. Ўзлаштирма гапларни шакллантирувчи лисоний воситалар. Ўзга гап ва нутқ, ўзга гап ва диалог. Ўзга гап ва қўшма орасидаги умумий ўхшашлик ва тафовутлар.

Адабиётлар:

1. Абдурахмонов Ғ., Холиёров Х. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т., 1979.
2. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т. 1987.
3. Ўзбек тили грамматикаси. II том. – Т., 1976.
4. Сайфуллаева Р., Менглиев Б. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. III. – Т., 2006.

11 – семинар.

Мураккаб синтактик бутунликлар ва матн синтаксиси.

Семинар учун саволлар:

1. Мураккаб синтактик бутунлик (МСБ) нима?

2. МСБнинг таркиби ва тузилиши.
3. СГ, ҚГ, УГ МСБнинг таркибий қисми сифатида воқелаша оладими?
4. МСБ – нутқий синтаксиснинг йирик бирлиги.
5. МСБ ва матн. МСБ ва абзац.
6. МСБларнинг матндаги маъновий – услубий аҳамияти. МСБ ва бадиий матн.
7. МСБ ва илмий матн.
8. МСБларнинг лисоний қурилиши масаласи.

Таянч тушунчалар: МСБ тушунчаси, матн, унинг турлари, матн синтаксиси ва унинг тадқиқ манбаи. МСБнинг таркиби, тузилиши ҳақида, СГ, УГ, ҚГлар МСБларнинг компоненти сифатида, МСБ – услубий восита, МСБ ва бадиий матн, МСБ ва илмий матн, МСБларнинг нутқ услубларига муносабати. МСБларнинг лисоний – синтактик таҳлили.

Адабиётлар:

1. Абдурахмонов Ғ., Холиёров Х. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т., 1979.
2. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т. 1987.
3. Сайфуллаева Р., Менглиев Б. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. III. – Т., 2006.
4. Турниёзов Н. Матн лингвистикаси. – Самарқанд, 2004.

**ЖОРИЙ ВА ОРАЛИҚ БАҲОЛАШ
ТОПШИРИҚЛАРИ БЎЙИЧА
САВОЛНОМАЛАР**

**«Ҳозирги ўзбек адабий тили (Синтаксис)» фанидан
жорий ва оралиқ баҳолаш топшириқлари бўйича**

саволномалар

1. Синтаксис. Унинг мақсади ва вазифалари.
2. Фаннинг илмий – назарий, фалсафий асослари ва аҳамияти.
3. Синтаксиснинг тадқиқ манбаи ва тадқиқ усуллари.
4. Нутқ синтаксиси.
5. Нутқий синтактик бирликлар ва унинг турлари.
6. Лисоний синтаксис. Унинг тадқиқ манбаи.
7. Лисоний синтактик бирликлар.
8. Лисоний – синтактик қурилиш қолиплари (ЛСҚлар).
9. Номинатив бирлик ҳосил қилувчи ЛСҚлар ва кўринишлари ҳақида.
10. Коммуникатив бирлик ҳосил қилувчи ЛСҚлар.
11. СБЛСҚлари. Ўзбек тилида СБ ЛСҚларининг тадқиқи ва натижалари.
12. Гап ЛСҚлари ва вариантлари.
13. ЛСҚни ажратиш усуллари.
14. Лисоний – синтактик бирлик УМИС мавқеида эканлигини исботланг.
15. Нутқий синтактик бирлик ЯХВО мавқеида бўлишини исботланг.
16. ЛСҚ ва нутқий ҳосила муносабатини аниқ мисоллар асосида тушунтиринг.
17. ЛСҚ ва оралиқ шакллар орасидаги муносабатни тавсифланг.
18. Қаратувчи - қаралмиш муносабатини билдирган СБлар ва уларнинг ЛСҚи.
19. [И~О] қурилишли СБларнинг нутқий хусусиятларини изоҳланг.
20. [И~Ф]= СБЛСҚининг моҳияти ва нутқий воқеланиши.
21. СБ синтаксиси ва гап синтаксиси .
21. СБлар ва номинатив бирликлар орасидаги умумий ўхшашлик ҳамда фарқли жиҳатларни қиёсланг.
22. СБларнинг номинатив табиати.
23. СБ ва сўз, СБ ва ибора, СБ ва қўшма сўзни қиёсланг.
24. Синтактик алоқа ва унинг турлари.
25. Тенг ва тобе алоқа. Уларнинг ўзига ҳос жиҳатларини мисоллар асосида тушунтиринг.
26. Синтактик алоқани юзага чиқарувчи лисоний воситаларни тавсифланг.
27. Бирикувчанлик (валентлик) ва унинг турлари.
28. Маъновий бирикувчанлик.

29. Морфологик шакл валентлиги.
30. Жойлашув асосидаги бирикувчанлик.
31. Синтактик қобилият ва семантик имконият тушунчаларини тавсифланг.
32. Воқеланган муайян СБлар ва гапларнинг нутқий синтактик бирликлар эканлигини исботланг.
33. ЛСҚларда шакл ва мазмун.
34. [Қаратувчи – карамиш] муносабатини ифодаладиган СБларнинг ЛСҚини келтириб чиқаринг.
35. [Бутун – бўлак] маъноли СБларнинг ЛСҚи келтириб чиқаринг.
36. [Исм ~ от] қурилишли СБларнинг ЛСҚи моҳиятини тавсифланг.
37. Бирикувчанлик ва синтактик алоқа.
38. Тобе алоқани юзага чиқарувчи воситалар.
39. Тенг алоқа. Тенг алоқанинг юзага чиқиш ўринлари.
40. [Тур – жинс] маъноли СБларнинг ЛСҚи.
41. Берилган сўзларни кенгайтиринг ва СБлар ҳосил қилинг.
42. Феълли бирикмалар ва уларнинг ЛСҚи.
43. Отли бирикмалар ва уларнинг ҳосил бўлиши.
44. Сифатли бирикмаларнинг ўзига ҳос хусусиятларини изоҳланг.
45. Мослашувли бирикмалар.
46. Бошқарув ва унинг кўринишлари.
47. Битирув усулининг ўзига ҳослиги.
48. СБнинг таркиби ва тузилиши.
49. Тобе бўлак ва унинг белгилари.
50. Ҳоким бўлак ва ҳокимлик белгилари.
51. СБларда сўзларнинг бирикиш омиллари.
52. Маъновий, шаклий ва жойлашув омиллари.
53. Бирикиш омилларининг икки ёқламалиги.
54. СБлар занжири ва унинг доимий икки аъзолилиги.
55. Мураккаб СБлар ва унинг кўринишлари.
56. СБларнинг соддаланиши ва қўшма сўзлар.
57. Содда гапнинг лисоний – синтактик қурилиши.
58. Содда гапнинг энг кичик қурилиш қолип.
59. [WPm]=СГ ЛСҚининг таркибий қисмлари.

60. Гап ЛСҚининг кенгайишини изоҳланг.
61. Кесимлик шакллари ва улардаги морфологик бирикувчанлик.
62. Берилган гапни лингвистик таҳлил қилинг.
63. Гапнинг грамматик асоси.
64. Эга ва кесим муносаби.
65. Кесим ва унинг лисоний – синтактик қуршови.
66. Содда гапнинг максимал қолипни тавсифлаб беринг.
67. Кесим – гапнинг маркази.
68. Кесим ва унинг турлари.
69. Номустақил кесим шакллари.
70. От кесим ва унинг ўзига ҳос хусусиятлари.
71. Феъл кесим ва унинг ифодаланиши.
72. Эга ва унинг морфологик хусусиятлари.
73. Эганинг гап қурилишидаги мавқеи.
74. Эга қуршови ва унинг кесимга муносабати.
75. Эгали ва эгасиз гаплар.
76. Гап бўлаклари ва бўлақлар таснифи.
77. Сўз кенгайтирувчилари.
78. Аниқловчи ва унинг турлари.
79. Тўлдирувчи. Унинг турлари.
80. Ҳол ва унинг турлари.
81. Аниқловчи, тўлдирувчи ва ҳолнинг сўз кенгайтирувчилари эканлигини исботланг.
82. Эга ва пайт ҳоли – гап кенгайтирувчиси сифатида.
83. Сўз кенгайтирувчилари ва гап бўлаклари орасидаги муносабат.
84. Гап кенгайтирувчилари ва СГЛСҚи.
85. Содда гапни мураккаблаштирувчи воситалар.
86. Ундалма ва унинг нутқий ифодаланиши.
87. Сўз – гаплар. Уларнинг СГЛСҚига муносабати.
88. Кириш сўз ва киритмалар.
89. Киритмаларнинг нутқий ифодаланиши.
90. Гап бўлақларининг уюшиши.
91. Ажратилган изоҳ бўлақлар ва турларини тушунтиринг.

92. Гапнинг ифода мақсадига кўра турлари.
93. Қўшма гапнинг серқирралиги масаласи.
94. Қўшма гапларнинг таснифи.
95. Формал грамматикада қўшма гапларнинг талқини ва таснифи.
96. Семантик синтаксисда қўшма гапларнинг ўрганилиши ҳақида.
97. Қўшма гапларнинг шаклий - вазифавий (формал - функционал) талқини ва натижалари.
98. Р.Сайфуллаеванинг қўшма гапларнинг формал-функционал таҳлилига бағишланган илмий тадқиқоти ва қарашлари.
99. Қўшма гапнинг лисоний – синтактик қурилиши ва ЛСҚи.
100. Қўшма гапнинг умумий ЛСҚини келтириб чиқаринг.
101. Қўшма гап ЛСҚининг вариантлари.
102. Тенг таркибли қўшма гаплар.
103. Тобе таркибли қўшма гаплар.
104. Мутаносиб боғланишли қўшма гаплар.
105. Қўшма гапнинг таркиби ва тузилиши. Содда гап унинг таркибий қисми сифатида.
106. Эргашган қўшма гаплар ва тобе таркибли қўшма гапларни қиёсланг.
107. Мазмунан мутаносиб қўшма гаплар ва уларнинг шаклланиши.
108. Нисбий сўзлар ва қўшма гаплар.
109. Оҳанг ёрдамида ҳосил бўлган қўшма гапларни тавсифланг.
110. Боғловчи ёрдамида ҳосил бўлган қўшма гаплар.
111. Нисбий сўзлар ёрдамида шаклланган қўшма гапларни изоҳланг.
112. Қўшма гапнинг лисон – нутқ фарқланиши асосидаги таснифи.
113. Мураккаб қўшма гаплар.
114. Мураккаб қўшма гап таркибий қисми тушунчаси.
115. Тобе ва тенг таркибли ҚГлардан тузилган мураккаб қўшма гапларни тавсифланг.
116. Тенг таркибли ҚГлардан тузилган мураккаб ҚГларнинг нутқий воқеланиши.
117. Мутаносиб боғланишли ҚГлардан ташқил топган мураккаб ҚГларни изоҳланг.
118. Уюшган гапнинг лисоний – синтактик қурилиши ва ЛСҚи.
119. Уюшган гапларда кесимлик шакллари.
120. Уюшган гапларда эганинг ифодаланиши.

121. Уюшган гап мураккаб кўшма гап таркибида воқеланишини тушунтиринг.
122. Содда гапни уюшган гап билан қиёсланг. Уюшган гап ва кўшма гапни таққосланг.
123. Уюшган гапларни кўшма гапларга айлантиринг.
124. Ўзга гап ва унинг тузилиши.
125. Муаллиф гапи ва кўчирма гап. Уларнинг нутқий ифодаланишини изоҳланг.
126. Ўзлаштирма гап. Унинг ўзига ҳос хусусиятларини тавсифланг.
127. Бадиий матнда воқелашган ўзлаштирма гапларни аниқланг.
128. Матнда берилган кўчирма гапларни ўзлаштирма гапларга айлантиринг.
129. Кўчирма гапли конструкцияларни ўзлаштирма гапларга айлантириш усуллари.
130. Ўзга гапларнинг лисоний таҳлили.
131. Мураккаб ҚГларнинг умумий ЛСҚини келтириб чиқаринг.
132. Мураккаб ҚГлар таркибида Ўзга гапли конструкцияларнинг воқеланишни тавсифланг .
133. Ўзбек тилининг гап тадқиқи муаммоларини турли илмий қарашлар асосида тушунтиринг.
134. Гап ҳақидаги синтактик назарияларни тавсифланг.
135. Матн синтаксиси. Унинг тадқиқ бирлиги ва усуллари.
136. Мураккаб синтактик бутунлик.
137. Мураккаб синтактик бутунлик ва матн.
138. Бадиий матн ва мураккаб синтактик бутунликлар.
139. Абзац ва мураккаб синтактик бутунлик орасидаги умумий ўхшашлик ҳамда тафовутни тушунтиринг.
140. Мураккаб синтактик бутунлик ва илмий матн.

**ЯКУНИЙ БАҲОЛАШ БЎЙИЧА
САВОЛНОМАЛАР
(ёзма иш вариантлари)**

Якуний баҳолаш саволномалари

1- саволнома.

1. Синтактик. Тил тизимининг синтактик сатҳи
2. $[WP_m, WP_m] = \text{ҚГ қолипли нутқий ҳосилаларни шакллантирувчи морфологик воситалар}$.

2- саволнома

1. Синтактик бирликлар. Ситаксиснинг тадқиқ манбаи ҳақида.
2. Қўшма гап. Қўшма гапни белгиловчи мезонлар.

3-саволнома

1. Синтакатик ва лексикалогия орасидаги алоқадорлик.
2. $[WP_m \rightarrow WP_m] = \text{ҚГ қолипли нутқий ҳосилалар}$.

4- саволнома.

1. Синтаксис ва морфологиянинг ўзаро алоқадорлиги.
2. Қўшма гапнинг шакллантирувчи синтактик алоқа ва унинг турлари.

5- саволнома.

1. Синтаксиснинг ўрганиш манбаига кўра турлари. СБ синтаксиси ва гап синтаксиси.
2. Уюшган гап. Унинг лисоний –синтактик қурилиши.

6- саволнома.

1. Валентлик ва унинг турлари.
2. Уюшиқ бўлакли содда гаплар ва уларнинг ЛСҚи.

7- саволнома.

1. Синтактик алоқа ва валентлик орасидаги муносабат.
2. $[- \text{ арди}]$ шаклининг лисоний- синтактик имкониятлари .

8- саволнома.

1. Синтактик қобилият ва семантик имконият ушунчалари.
2. Қўшма гап таснифи. Қўшма гапнинг формал- грамматик таснифи

9- саволнома.

1. Маъновий бирикувчанлик ва морфологик шакл валентлигининг синтактик воқеланиши.
2. Куйидаги сузларни кенгайтиринг:
нондэк; дафтардан; тўсаттан.

10- саволнома.

1. Воқеланган муайян сблар ва гапларнинг нутқий синтактик бирликлар эканлигини исботланг.
2. Қўшма гапнинг тузилиши ва таркибий қисмлари.

11- саволнома.

1. Лисоний- синтактик бирликлар. Уларнинг тил тизимидаги ўрни
2. . $[WP_m \rightarrow WP_m] = \text{ҚГ ЛСҚининг моҳиятини тушунтиринг.}$

12- саволнома.

1. ЛСҚ тушунчаси. ЛСҚнинг турлари.
2. Қўшма гапнинг лисоний- синтактик қурилиши.

13- саволнома.

1. Номинатив бирлик ҳосил қилувчи ЛСҚлар. СБ ЛСҚи ҳақида маълумот беринг.
2. Қўшма гапнинг шаклий- вазифавий тўғтаи назардан таснифи.

14- саволнома.

1. Коммуникатив бирлик ҳосил қилувчи ЛСҚлар. Уларнинг кўринишлари.
2. Мутаносиб боғланишли қўшма гаплар.

15- саволнома.

1. ЛСҚларда шакл ва мазмун муносабати.
2. Қўшма гап таркибий қисмлари тушунчаси.

16- саволнома.

1. Ўзбек тилида СБ ЛСҚлари.
2. Номустақил кесим шакллари ва уларнинг қўшма гапларни шакллантиришдаги аҳамияти.

17- саволнома.

1. СБнинг номинатив табиати.
2. Тенг боғловчилар – қўшма гапларни шакллантирувчи восита.

18- саволнома.

1. [Бутун - бўлак] маъносини билдирган СБларнинг ЛСҚи ва воқеланиши.
2. Эргаштирувчи боғловчиларнинг қўшма гапларни шакллантиришдаги ўрни.

19- саволнома.

1. [Тур -жинс] маъноли СБ ларнинг ЛСҚи ва ҳосилалари.
2. Тобе таркибли қўшма гапларининг шаклланиши.

20- саволнома.

1. Тенг ва тобе алоқа.

2. Мазмунан мутаносиб боғланишли қўшма гаплар.

21- саволнома.

1. Предикатив марказ тушунчаси.
2. уюшиқ бўлақлар ва уюшган гапларни қибсланг.

22- саволнома.

1. Синтактик алоқани юзага чиқарувчи воситалар.
2. Предикат ва предикатив қисм тушунчалари.

23- саволнома.

1. Тобе алоқа ва унинг юзага чиқиш ўринлари.
2. СБ ва иборани қиёсланг.

24- саволнома.

1. Қўшма гапларнинг формал- грамматик талқини.
2. [И~ф] қурилишли СБ ларнинг нутқий қўлланилиши.

25- саволнома.

1. Мустақил кесим ва унинг ҚГ-ЛСҚини белгилашдаги аҳамияти.
2. СБ ва қўшма сўзни қиёсланг.

26- саволнома.

1. Номустақил кесим шакллари.
2. Уюшган гап- “оралиқ учинчи” ҳодисалигини тушунтиринг.

27- саволнома.

1. СБнинг таркиби. Тобе ва ҳоким бўлақлар.
2. Мутаносиб боғланишли қўшма гапларда номустақил кесим шаклларининг воқелашуви

28- саволнома.

1. СБларнинг таснифи. Мураккаб СБлар.
2. Юклама- қўшма гапларни боғловчи восита.

29- саволнома.

1. Сўзларнинг ўзаро бирикиш омиллари ва бирикиш усллари.
2. Мураккаб қўшма гаплар.

30- саволнома.

1. Тобе ва ҳоким бўлақлар орасидаги икки ёқлама муносабат.
2. Эргашган қўшма гапларнинг формал- граматик таснифига муносабатингиз.

31- саволнома.

1. Сўзларнинг ўзаро бирикиш омиллари. Маъновий омил хусусида.
2. Кесим- гапнинг маркази ва уюштирувчиси.

32- саволнома.

1. Номустақил кесим шакллариининг парадигмаси.
2. СБ лар занжири ва унинг доимий икки аъзолиги масаласи.

33- саволнома.

1. Бирикишнинг жойлашув омили. Тартиб ва жойлашувнинг ўзаро муносабати.

34- саволнома.

1. СБ таркибий қисмларида маъновий кенгайиш.
2. Содда гапнинг энг кичик қурилиш қолипи усусида.

35- саволнома.

1. Нисбий сўзларнинг қўшма гапларни шакллантиришдаги аҳамияти.
2. СБларнинг соддаланиши. СБ ва лексемаланиш ҳодисаси.

36- саволнома.

1. ЛСҚ ва нутқий ҳосила.
2. Содда гапнинг лисоний- синтактик қурилишида эганинг мавқеи.

37- саволнома.

1. Мураккаб қўшма гапларнинг кўринилари.
2. Боғланиш оҳанги нима?

38- саволнома.

1. [WPm]=СГ ЛСҚининг таркибий қисмлари ва уларнинг алоқадорлиги.
2. Оҳанг ёрдамида ҳосил бўладиган қўшма гаплар. Уларнинг ЛСҚи ва умумий тавсифи.

39- саволнома.

1. Гап – нутқий коммуникатив бирлик.
2. Жуфт ҳолда қўлланадиган нисбий сўзлар. Уларнинг қўшма гаплардаги ўрни.

40- саволнома.

1. Гап бўлаклари муаммоси. Гап бўлаклари ва сўз кенгайтирувчилари.
2. [-аркан] кесимлик шаклининг омонимик табиаи ва қўшма гап қурилишидаги аҳамияти.

ТЕСТ САВОЛЛАРИ

Ҳозирги ўзбек адабий тили.
“Синтаксис” бўлими бўйича тест топшириқлари

1. Синтаксиснинг асосий бирликлари берилган қаторни аниқланг.
*А.Сўз бирикмаси, содда гап, қўшма гап.
Б.Гап, аниқловчи, сўз қўшилмаси.
С.Содда гап, қўшма гап, ўзга гап.
Д.Аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол.

2.Нутқий синтактик бирликларга хос хусусиятларни белгиланг.
*А.Бевосита кузатишда берилганлик, ўзгарувчанлик, такрорланувчанлик, чекланмаганлик.
Б.Тасодифийлик, ўзгармаслик, ранг-баранглик, чекланмаганлик.
С.Ўзгарувчанлик, умумийлик, чексизлик.
Д.Чексиз миқдорда такрорланиш, тасодифийлик, ўзгармаслик.

3.Лисоний синтактик бирликлар кўрсатилган қаторни аниқланг.
*А.Сўз бирикмаси ЛСҚ лари, гап ЛСҚ лари.
Б.Синтактик қурилма, синтактик вазият.
С.Лексема, қолип, фонема, морфема.
Д.Қолип, тобе вазият.

4.Берилган қаторларда гап қолипларини белгиланг.
*А. $[E \text{ } \Pi \text{ } WPm \text{ } \dot{Y}], [S_1 (W_1+W_2) \text{ } Pm]$.
Б. $[O^{Б.К} \sim O^{Э.К}]=СБ, [I^{К.К} \sim I^{Э.К}]=СБ.$
С. $\dot{E} + K] = Гап, [T \sim X]$.
Д. $[WPm]=СГ, [O_{ш} \sim O_{ш}]= СБ.$

5.[Pm] га хос морфологик белгилар кўрсатилган қаторни аниқланг.
*А.Замон, майл, шахс/сон, тасдиқ/инкор.
Б.Модаллик, замон, предикативлик.
С.Предикативлик, замон, тасдиқ/инкор, шахс/сон.
Д.Феълга хос барча грамматик хусусиятлар.

6.Синтактик алоқанинг асосий турлари берилган қаторни топинг.
*А.Тенгланиш ва тобеланиш.
Б.Боғланиш ва эргашиш.
С.Синтагматик алоқа ва семантик алоқа.
Д.Тобелик ва ҳокимлик.

7.Синтактик алоқани юзага чиқарувчи морфологик воситалар берилган қаторни аниқланг.
*А.Кўмакчилар, боғловчилар, келишиклар, эгалик шакллари.

Б.Урғу, тартиб (позиция), сўзнинг луғавий маъноси.
С.Нисбий сўзлар, оҳанг, боғловчилар.
Д.Келишиклар ва эгалик шакллари, ўзгалоовчи категорияси шакллари.

8.Тенг алоқа асосида ҳосил бўладиган синтактик ҳодисалар кўрсатилган қаторни топинг.
*А.Сўз қўшилмаси, уюшиқ бўлаклар, $[WP_m \cup WP_m]=ҚГ$.
Б.Содда гап, қўшма гап, уюшган гап.
С.Оҳанг воситасида шаклланган қўшма гап, уюшган гап, содда гап.
Д.Сўз бирикмаси, боғланган қўшма гап, ўзга гап.

9.Гапнинг тузилишига кўра таснифи берилган қаторни белгиланг.
*А.Содда гап, мураккаблашган содда гап, қўшма гап, мураккаб қўшма гап.
Б.Содда гап, мураккаб гап, ўзга гап.
С.Қўшма гап, ўзга гап, содда гап, тўлиқсиз гап.
Д.Содда гап, тўлиқсиз гап , сўз-гап, қўшма гап.

10.[W] рамзи изоҳланган қаторни топинг.
*А.Бу рамз кесимнинг луғавий маъно қисмини ихчам тарзда ифодалайди.
Б.[W] рамзи инглизча “сўз” деган маънони билдиради.
С.Исталган сўз кесим вазифасида воқелашади.
Д.Бу рамз кесимда грамматик маъно ифодаловчи бирликларни умумлаштиради.

11.Кумушбиби бегона қўлдан сесканди ва ўзини қутқармоққа уринди. Бу гап қандай лисоний синтактик қолип (ЛСК)нинг ҳосиласи эканлигини аниқланг.
*А. $[WP_m, WP_m]=ҚГ$.
Б. $[WP_m]=СГ$.
С. $[WP_m \cup WP_m]=ҚГ$.
Д. $[E+II \ WP_m\tilde{E}]=СГ$.

12.Омон бўлсанг, пишарсан, бу тафтингдан тушарсан (F.F). Бу нутқий ҳосила қайси ЛСК асосида юзага чиққанлигини аниқланг.
*А. $[WP_m \rightarrow WP_m, WP_m]=МКГ$.
Б. $WP_m \cup WP_m]=ҚГ$.
С. $[WP_m, WP_m]=ҚГ$.
Д. $[WP_m \leftrightarrow WP_m]=ҚГ$.

13.Кўк, қизил, зангори, сариқ, оқ, пушти, жигар ранг, пистоқи – боринг-чи, дунёда қанча ранг бўлса, шу тўтининг патида бор эди (F.F). Бу

гап қандай ЛСК ҳосиласи эканлигини ва унда қайси бўлак уюшганлигини аниқланг.
*А. $[WP_m \rightarrow WP_m] = \text{ҚГ}$, аниқловчи.
Б. $[WP_m] = \text{СГ}$, аниқловчи.
Д. $[WP_m, WP_m \rightarrow WP_m] = \text{ҚГ}$, аниқловчи.
С. $[WP_m \rightarrow WP_m] = \text{ҚГ}$, ҳол.

14. Икки таркибли содда гапларнинг лисоний-синтактик қурилиши акс этган қолипларни белгиланг.
*А. $[E^+ \text{ II } WP_m \ddot{Y}] = \text{СГ}$, $[E^+ \text{ II } WP_m \ddot{E}] = \text{СГ}$.
Б. $[I WP_m \ddot{Y}] = \text{СГ}$, $[I WP_m \ddot{E}] = \text{СГ}$.
С. $[WP_m] = \text{СГ}$, $[E^- \text{ II } WP_m \ddot{Y}] = \text{СГ}$.
Д. $[WP_m] = \text{СГ}$, $[WP_m \text{ U } WP_m] = \text{ҚГ}$.

15. Сўзга хос бирикувчанлик (валентлик)нинг кўринишлари берилган қаторни аниқланг.
А. *Маъновий бирикувчанлик, шаклий бирикувчанлик ва жойлашувга хос бирикувчанлик.
Б. Семантик валентлик, морфологик валентлик, фонетик валентлик.
Д. Семантик валентлик ва синтактик валентлик.
С. Синтагматика ва парадигматика.

16. Нурмат тоға раисга неча марталаб ўн минг, ўн беш минглаб пул берган, бирор марта тилхат сўрамаганди (С.Аҳмад). Мазкур гап қурилиш қолипи берилган қаторни белгиланг.
*А. $[S - (W_1 + W_2) P_m] = \text{СГ}$.
Б. $[WP_m \text{ U } WP_m] = \text{ҚГ}$.
С. $[WP_m \rightarrow WP_m] = \text{ҚГ}$.
Д. $[WP_m, WPM] = \text{ҚГ}$.

17. Лисоний боскичда сўз кенгайтирувчиси мавқеида воқелашадиган иккинчи даражали бўлакларни аниқланг.
*А. Аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол.
Б. Сифатловчи, қаратувчи, изоҳловчи.
С. Воситали ва воситасиз тўлдирувчи.
Д. Эга, кесим, ҳол, тўлдирувчи, аниқловчи.

18. Гап кенгайтирувчилари берилган қаторни топинг.
*А. Эга, пайт ҳоли.
Б. Аниқловчи, эга, кесим.
С. Кесим, эга, тўлдирувчи.
Д. Тўлдирувчи, ҳол, аниқловчи.

19.Сўз кенгайтирувчилари ва гап кенгайтирувчиларининг фарқловчи хусусияти берилган қаторни кўрсатинг.
*А. Гап кенгайтирувчилари гапнинг лисоний-синтактик қурилишини белгилайди, гапни максимал даражада кенгайтира олади.
Б. Сўзнинг маъновий имкониятларини аниқлашга хизмат қилади.
С. Сўз кенгайтирувчилари сўзни, гап кенгайтирувчилари эса гапни кенгайтиради.
Д. Гап кенгайтирувчилари гапнинг қурилиш қолипига таъсир қилади.

20.Кесим ва унга тобелар акс этган қаторни белгиланг.
*А. Эга, тўлдирувчи, ҳол.
Б. Аниқловчи, эга, тўлдирувчи, ҳол.
С. Эга, пайт ҳоли.
Д. Аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол.

21.Қандай гап бўлаклари кесим қуршовини ташқил этади?
*А. Барча гап бўлаклари кесим қуршовини ташқил эта олади.
Б. Ҳол, тўлдирувчи, аниқловчи, эга.
С. Қаратувчи, сифатловчи, изоҳловчи.
Д. Иккинчи даражали бўлақлар.

22.Қўшма гап умумий лисоний-синтактик қурилиш қолипи берилган қаторни белгиланг.
*А. $[WP_m \cup WP_m] = KГ$.
Б. $[WP_m] = CГ$.
С. $[WP_m \rightarrow WP_m] = KГ$.
Д. $[WP_m, WP_m] = KГ$.

23.$[WP_m \cup WP_m] = KГ$ ЛСҚи вариантлари берилган қаторни аниқланг.
*А. $[WP_m \rightarrow WP_m]$, $[WP_m, WP_m]$, $[WP_m \leftrightarrow WP_m]$.
Б. $[E^- \cup WP_m \ddot{Y}]$, $[E^- \cup WP_m \ddot{E}]$, $[I \cup WP_m I]$,
С. $[E^+ \cup WP_m \ddot{Y}]$, $[E^+ \cup WP_m \ddot{E}]$, $[I \cup WP_m \ddot{E}]$.
Д. $[WP_m]$, $[S (W_1 + W_2) P_m]$.

24.$[И^{К.К} \sim И^{Э.К}] = СБ$ ЛСҚи қандай маъновий муносабатларни юзага чиқаради?
*А.Барча жавоблар тўғри.
Б.[Молик – мамлук] муносабати.
С.[Бутун - бўлак], [Тўда - қисм] муносабати.
Д.[Тур - жинс], [Нарса – алоқадор шахс] муносабатлари.

25.Бола йиғлар, жажжи қўллари онасига талпинар, лекин она қўллари бандлиги учун фарзандини қучоғига ололмас эди. Берилган гапнинг тури ва ЛСҚи кўрсатилган қаторни аниқланг.
*А. Уюшган гап, $[\{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2), (S_3 - W_3)\}Pm]=УГ$.
Б. Содда гап, $[WPm]=СГ$.
С. Қўшма гап, $[WPm \cup WPm]=ҚГ$.
Д. Уюшган бўлакли содда гап, $[S - (W_1 + W_2 + W_3) Pm]=СГ$.

26.Уюшган гапнинг лисоний-синтактик қурилишини умумлаштирувчи қолип берилган қаторни белгиланг.
*А. $\{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)\}Pm]=УГ$.
Б. $[\{(S_1 - W_1), (S_1 - W_2), (S_1 - W_3)\}Pm]=УГ$.
С. $[S - (W_1 + W_2)Pm]=СГ$.
Д. $[(S_1 + S_2) - WPm]=СГ$.

27.Гапни мураккаблаштирувчи воситалар қайси қаторда тўғри ифодаланганлигини аниқланг.
*А. Кириш ва киритма қурилмалар, ундалма, ажратилган бўлақлар, уюшиқ бўлақлар.
Б. Ундалма, кесим, киритма, кириш сўз ва бирикмалар, сўз-гап.
С. Эга таркиб ва кесим таркиб.
Д. Бош ва иккинчи даражали бўлақлар.

28.Номустақил кесимлик шакллари берилган қаторни белгиланг.
*А. [- са], [- са эди], [- арди], [- ар экан].
Б. [- б / иб], [- г ач], [- ганда], [- ки].
С. [- г ач], [- ган], [- са экан].
Д. - ма], [- гани учун], [- са экан].

29.Икки номустақил кесимдан ташқил топган гапнинг тури ва қурилиш қолипи берилган қаторни аниқланг.
*А. Мутаносиб боғланишли қўшма гап, $[WPm \leftrightarrow WPm]=ҚГ$.
Б. Тенг боғланишли қўшма гап, $[WPm, WPm]=ҚГ$.
С. Тобе боғланишли қўшма гап, $[WPm \rightarrow WPm]=ҚГ$.
Д. Эргашган қўшма гап, $[Э+К]=гап$.

30.Мажхул нисбат шакли гапнинг қандай турини шакллантиради?
*А. Эгасиз гапларни.
Б. Содда гапларни.
С. Шахсиз гапларни.
Д. Уюшган гапларни.

31.Тўлдирувчининг қайси тури ўтимсиз феълларга боғланади?
--

*А. Воситали тўлдирувчи.
Б. Воситасиз тўлдирувчи.
С. Воситали ва воситасиз турлари.
Д. Барча тури.

32.”Донишманд дедик, осонни кутма...” (А.Орипов) ҳосиласининг қурилиш қолипи кўрсатилган қаторни топинг.
*А. $[WP_m \rightarrow WP_m] = ҚГ$.
Б. $[WP_m \leftrightarrow WP_m] = ҚГ$.
С. $[WP_m, WP_m] = ҚГ$.
Д. $[WP_m] = СГ$.

33.Мураккаб қўшма гап ЛСҚи берилган қаторни аниқланг.
*А. $[WP_m \cup NWP_m] = ҚГ$.
Б. $[WP_m \cup WP_m] = ҚГ$.
С. $[WP_m \rightarrow WP_m] = ҚГ$.
Д. $[WP_m, (WP_m \rightarrow WP_m)] = ҚГ$.

34.[-арди] шакли қайси грамматик маъноси асосида $[WP_m \leftrightarrow WP_m] = ҚГ$ ЛСҚи ҳосилаларини шакллантиради?
*А. Нореал иш-ҳаракатни англатиши асосида.
Б. Ўтган замон давом феъли сифатида.
С. Истак, хоҳиш-ирода маъноси асосида.
Д. Бажарилган иш-ҳаракат маъноси асосида.

35.“Нимани хор қилсанг, шунга зор бўласан” гапида мутаносиблик қандай синтактик воситалар ёрдамида юзага келган?
*А. Нисбий сўзлар ёрдамида.
Б. Тобе алоқа ёрдамида.
С. $[-санг]$ ва $[-сан]$ ёрдамида.
Д. Оҳанг воситасида.

36.Уюшган гапларни белгилашда етакчилик қиладиган икки омил кўрсатилган қаторни топинг.
*А. Битта шаклланган кесимнинг, бирдан ортиқ уюшган ва уюшмаган эганинг мавжудлиги.
Б. Кесимдаги $[W]$ бирдан ортиқ бўлади ва улар ягона $[P_m]$ га эга бўлади.
С. Бирдан ортиқ уюшган ва уюшмаган эганинг мавжудлиги.
Д. $[P_m]$ қисми умумий бўлган кесимлар бирдан ортиқ бўлади.

37.Шакл – вазифавий йўналишга асос солган тилшунос олимнинг исми-шарифи қайд этилган қаторни аниқланг.
*А. С.Н.Иванов.

Б. А.Фуломов.
С. Ф. де Соссюр.
Д. А.Нурмонов.

38.Қасдинг борми менда, эй сўнгсиз қайғу, Дунё – дунё эмас, дунё – бу яра?! (Р.П.) Шеърый парчада қандай синтактик ҳодисаларни кузатиш мумкин?
*А. Мураккаб қўшма гап, ундалма, риторик сўроқ гап.
Б. Гапнинг мураккаблашуви, риторик сўроқ гап, инверсия.
С. Гапнинг ифода мақсадига кўра тури, сўз бирикмалари, қўшма гап.
Д. Барча қаторларда кўрсатилган синтактик ҳодисалар.

39.Эганинг қуршовини ҳосил қиладиган бўлақлар берилган қаторни топинг.
*А. Аниқловчи, тўлдирувчи.
Б. Тўлдирувчи, ҳол.
С. Кесим, аниқловчи.
Д. Ҳол, аниқловчи.

40.Мустақил кесимлардан ташқил топган ҚГ ни аниқланг.
*А. Ғўза оралаб – ғўза оралаб келаман — уст – бошим шудринг бўлмайди (Т.Мурод).
Б. Ҳикмат бува унамасдан қарши сўз айтгани ўрнидан турган эди, шунча одам чапак чалиб, кўзига қараб турганини кўриб индаёлмади (А.Қ.).
С. Буни қаранг, муштдай бола одамни лақиллатиб ўтирса-я?
Д. Кетишидан бир кун олдин мактабдан қайтишимни кутиб турган экан, мени уйгача кузатиб келди (В.Распутин).

41.ҚГ таркибий қисмларини боғловчи воситаларга кўра таснифи берилган қаторни белгиланг.
*А. Барча қаторларда саналган ҚГ турлари ушбу таснифга тегишли.
Б. Юкламалар ёрдамида ҳосил бўладиган ҚГлар.
С. Тенг ва эргаштирувчи боғловчилар воситасида шаклланадиган ҚГлар.
Д. Оҳанг ва нисбий сўзлар ёрдамида шаклланадиган ҚГлар.

42.Сенинг ўтли меҳрингдан жудо Сап – сарғайган саҳрода қолдим. (Р.П.) Мазкур шеърый парчада берилган “меҳрингдан жудо” бирикмаси СБларнинг қайси турига мансуб ва қандай қурилиш қолипнинг маҳсули эканлигини аниқланг.
*А. Сифатли бирикма, $[O^{Ч.К.} \sim Cф] = СБ$ қолипнинг ҳосиласи.
Б. Содда СБларнинг бир кўриниши бўлиб, $[от + равиш]$ қолипнинг маҳсулидир.
С. Бошқарувли бирикма, $[И^{М.В.} \sim И] = СБ$ ЛСҚининг маҳсули.

Д. Рашишли бирикма, $[И^{М.В.} \sim И^{М.В.}] = СБ$ ЛСҚининг маҳсули.

43.СБларнинг тузилишига кўра турлари берилган қаторни топинг.
*А. Содда СБлар ва мураккаб СБлар.
Б. Икки компонентли ва кўп компонентли СБ лар.
С. Оддий ва мураккаб СБлар.
Д. Содда СБлар ва СБлар занжири.

44. ҚГ таркибидаги компонентлар орасидаги синтактик муносабатнинг ифодаланишига кўра турлари кўрсатилган қаторни белгиланг.
*А. Тенг таркибли, тобе таркибли ва мутаносиб боғланишли ҚГлар
Б. Бир номустақил ва бир мустақил кесимлардан тузилган ҚГлар.
С. Мутаносиб боғланишли, тобе боғланишли ҚГлар.
Д. Тенг боғланишли, мутаносиб боғланишли ҚГлар.

45. $[О^{Б.К.} \sim О^{Э.К.}] = СБ$ ЛСҚининг ҳосилалари берилган қаторни аниқланг.
*А. Баҳор фасли, китоб дўкони, ўзбек халқи.
Б. Китоб муқоваси, инсон боласи, Ўзбекистон республикаси.
С. Помир тоғи, “Диёнат” романи, қалб изҳори.
Д. Бухоро шаҳри, бола уйқуси, меҳр туйғуси.

46.СБ вазифаси жиҳатидан лисоний тизимнинг қандай бирликлари сирасига киради?
*А. Номинатив бирликлар.
Б. Синтактик бирликлар.
С. Нутқий бирликлар.
Д. Коммуникатив бирликлар.

47.Аниқловчининг турлари кўрсатилган қаторни топинг.
*А. Изоҳловчи, сифатловчи, қаратувчи.
Б. Қаратувчи – қаралмиш, тўлдирувчи – тўлдирилмиш.
С. Изоҳловчи – изоҳланмиш, қаратувчи – қаралмиш, сифатловчи – сифатланмиш.
Д. Барча жавоблар тўғри.

48. Ўзбек тили синтаксисини шаклий-тавсифий йўналишда ўрганган ва формал синтаксисга асос солган олимнинг исми – шарифи берилган қаторни белгиланг.
*А. А.Ғуломов.
Б. Ҳ.Неъматов.
С. А.Нурмонов.
Д. Н.Маҳмудов.

49.Токчадаги бешинчи чироқ пихиллаб ёнар, унинг атрофида катта бир парвона айланар эди (А.Қахҳор). Берилган нутқий ҳосила гапнинг қайси турига мансуб?
*А. Уюшган гап.
Б. Қўшма гап.
С. Содда гап.
Д. Икки таркибли содда гап.

50.Нутқ босқичида тобеланишнинг турлари тўғри кўрсатилган қаторни белгиланг.
*А. Бошқарув, мослашув, битишув.
Б. Морфологик, семантик, синтактик бирикувчанлик турлари.
С. Мутаносиблик, мувофиқлашув.
Д. Атрибутив, объектив, релятив.

51.Хотин узок йиғлади, эрига қаттиқ гапирганига пушаймон бўлди, ўзини қарғади, ўлим тилади, йиғидан толиб ташқарига чикди (А.Қахҳор). Мазкур ҚГ нечта предикатив бирликдан иборат?
*А. Бешта предикатив бирликдан иборат.
Б. Бир неча предикатив бирликдан иборат.
С. Битта предикатив бирликдан иборат.
Д. Тўртта предикатив бирликдан ташқил топган.

52.ҚГ таркибий қисми сифатида қандай тил бирликлари реаллаша олади?
*А. ҚГ, СГ, УГ.
Б. Содда гап, мураккаблашган содда гап, уюшган гап.
С. Бир таркибли, икки таркибли содда гаплар.
Д. Барча синтактик бирликлар реаллаша олади.

53.Бошқарувнинг кўринишлари берилган қаторни аниқланг.
*А. От бошқаруви, сифат бошқаруви, феъл бошқаруви.
Б. Келишликли ва кўмакчили бошқарув.
С. От бошқаруви, феъл бошқаруви.
Д. Эгаликли бошқарув, келишликли бошқарув.

54.Гапда қайси бўлақлар тобе вазиятни эгаллайди?
*А. Ҳол, эга, аниқловчи, тўлдирувчи.
Б. Эга, аниқловчи, тўлдирувчи, кесим ва ҳол.
С. Ажратилган изоҳ бўлақлар, кириш ва киритмалар.
Д. Иккинчи даражали бўлақлар ва ажратилган изоҳ бўлақлар.

55.Қобил бобонинг қўшниси – бурунсиз элликбоши кирди

(А.Қаҳҳор). Берилган гапда “қўшниси” сўзи қандай синтагматик муносабатни ҳосил қилган ва қандай синтактик вазифани бажарган?
*А. Изоҳловчи – изоҳланмиш муносабати, эга.
Б. Қаратувчи – қаралмиш муносабати, аниқловчи.
С. Аниқловчи – аниқланмиш муносабати, эга.
Д. Атрибутив муносабат, эга.

56.Меҳмонлар жўнаб, орадан сал вақт ўтмай Асроркул келди (А.Қаҳҳор). Мазкур нутқий ҳосила қандай гап эканлигини аниқланг.
*А. Икки таркибли содда ёйиқ гап.
Б. Пайт эргаш гапли қўшма гап.
С. Эргашган қўшма гап.
Д. Мураккабланишган содда гап.

57.Ҳол ва унинг турлари тўғри кўрсатилган қаторни белгиланг.
*А. Мақсад, сабаб, миқдор, равиш.
Б. Воситали, воситасиз.
С. Ўрин, пайт, равиш, сон.
Д. Миқдор, даража, вазият, ҳаракат.

58.Гапнинг максимал қолипи қандай лисоний омиллар асосида шаклланади?
*А. Морфологик валентлик ва [Pm] нинг кенгайиши асосида.
Б. Гапнинг минимал қурилиш қолипи ҳамда [W] нинг кенгайиши асосида.
С. Эга, ҳол, сўз – гапларнинг воқеланиши асосида.
Д. Маъновий, шаклий ва жойлашув омиллари асосида.

59.Эга кесимлик категорияси таркибидаги қайси грамматик шакл валентлигининг актанти ҳисобланади?
*А. Шахс – сон кўрсаткичлари.
Б. Замон кўрсаткичлари.
С. Майл грамматик шакли.
Д. Тасдиқ – инкор грамматик шакли.

60.[О_ш ~ О_ш] = СБ ЛСҚининг нутқий ҳосилалари берилган қаторни аниқланг.
*А. Қозоқ чол, таржимон шоир, сирдош дўст.
Б. Мулла Абдурахмон, сувчи қизи, чилангар уста.
С. Қўшни кампир, хитойлик савдогар, ўзбек аёли.
Д. Ошпаз аёл, шакар бола, темирчи Жўра.

61.Ўзи шунақа бўлади-ку, яхшининг юзида зулук ҳам ҳол бўлиб кўринади (А.Қаҳҳор). Берилган гап қурилишига кўра қандай гаплигини

ва юкламанинг вазифасини аниқланг.
*А. Тенг таркибли қўшма гап, нутқий – услубий вазифа бажаради.
Б. Қўшма гап, боғловчи вазифасида.
С. Мураккаблашган содда гап, юклама вазифасида.
Д. Тобе таркибли қўшма гап, боғловчи вазифасида.

62.Синтаксиснинг хусусий кўринишлари саналган қаторни топинг.
*А. Гап синтаксиси ва СБ синтаксиси.
Б. Сўзшакл синтаксиси ва гап синтаксиси.
С. СБ синтаксиси, СГ синтаксиси ва ҚГ синтаксиси.
Д. Формал синтаксис ва структурал синтаксис.

63.Қандай синтактик бирликлар орасида градуал оппозиция мавжуд?
*А. Содда гап, уюшган гап ва қўшма гап ЛСҚлари орасида.
Б. Сўз бирикмаси, содда гап ва қўшма гап орасида.
С. Сўз, сўз бирикмаси ва гап орасида.
Д. СБ ЛСҚлари, СГ ЛСҚлари ва ҚГ ЛСҚлари орасида.

64.“Йўл чеккасига бир текис эқилган ўн туп эртапишар ўрик дарахти” бирикмаси неча аъзодан иборат?
*А. Икки аъзо, яъни тобе ва ҳоким аъзодан иборат.
Б. Бир неча аъзодан иборат.
С. Бирдан ортиқ тобе ва ҳоким аъзодан ташқил топган.
Д. Ўнта аъзодан иборат.

65.“Лирик қаҳрамоннинг ички кечинмалари” бирикмаси қайси аъзонинг кенгайишидан ҳосил бўлган ва бу ҳосила СБларининг қайси турига мавжуд?
*А. Тобе ва ҳоким аъзоларнинг кенгайишидан ҳосил бўлган мураккаб СБ.
Б. Тобе аъзонинг кенгайишдан ҳосил бўлган мураккаб СБ.
С. Ҳоким аъзонинг кенгайишидан ҳосил бўлган мураккаб СБ.
Д. Ҳоким аъзонинг кенгайишидан юзага келган СБ занжири.

66.Мураккаб СБларнинг содда СБлардан фарқловчи белгиси кўрсатилган қаторни белгиланг.
*А. Камида учта луғавий маъноли бирликдан иборат бўлиши.
Б. Мураккаб СБларнинг кўп аъзоли бўлиши.
С. Тобе ва ҳоким аъзоларнинг кенгайиши.
Д. Бир неча содда СБлардан тузилганлиги.

67.Мураккаб СБларнинг қурилиш қолипи берилган қаторни аниқланг.
--

*А. $[WP_m] = CГ$.
Б. $[ЛБ_1 \text{ } РЛБ_2] = НБ$.
С. $[Т \sim X] = СБ$.
Д. $[Т \sim (Т \rightarrow X) \sim (Т \rightarrow X)] = МСБ$.

68.Мураккаб СБ ларни ажратинг.
*А. Эрта қайтган турналар, бир жуфт тилла зирак.
Б. Минг туп дарахт, осмондаги мовий бўлутлар.
С. Кўп қаватли бино, беш яшар бола.
Д. Само янглиғ бепоён, омадли одам бўлмоқ.

69.Гап вазифасига кўра қандай бирликлар сирасига киради?
*А. Коммуникатив бирликлар.
Б. Тил бирликлари.
С. Номинатив бирликлар.
Д. Функционал бирликлар.

70.Йил фасллари бир – бири билан алмашар, азим чинорнинг қуриган шохлари кўпайиб борарди (Ж.Фозил). Бу қандай гап?
*А. Уюшган гап.
Б. Қўшма гап.
С. Содда гап.
Д. Уюшиқ бўлакли содда гап.

71.«Ёзмоқ» феълининг маъновий бирикувчанлик имкониятлари юзага чиққан ҳосилаларни аниқланг.
*А. Қунт билан ёзмоқ, шоша – пиша ёзмоқ, опасига ёзмоқ.
Б. Мен ёздим; биз ёзганмиз; у ёзмоқчи.
С. Ёзмоқнинг оқибати, ёзмоққа киришмоқ, ёзмоқдан чарчаш.
Д. Қоғозга ёзмоқ, тез ёзмоқ, кўнгил ёзмоқ.

72.[О_{м.-а.} ~ О_{н.-б.}] = СБ ЛСҚининг нутқий ҳосилалари берилган қаторни белгиланг.
*А. Шоҳи рўмол, олтин соат, тош кўприк, мис қозон.
Б. Биллур қандил, дутор бўйин, темир дарвоза, шакар қовун.
С. Ёғоч уй, анор юз, чуст дўппи, кумуш идиш.
Д. Бўлғор қалампир, чўп қошиқ, саман от, қахрамон она.

73.Азизим, бу чархи даввора тескари айланса, ўкинма(Н.Афоқова). Мисра қандай синтактик қурилишга эга? Унда қандай мураккаблаштирувчи восита воқеалашган?
*А. Тобе таркибли қўшма гап, ундалма.
Б. Мураккаблашган содда гап, ундалма.
С. Қўшма гап, кириш сўз.

Д. Эргашган қўшма гап, ажратилган изоҳ бўлак.

74. Ундалма гап ўртасида воқеалашганда қандай ажратилади?

*А. Икки томондан вергул қўйиб ажратилади.

Б. Икки томондан тире қўйилади.

С. Бир томондан тире, иккинчи томондан вергул қўйилади.

Д. Ундалмадан сўнг вергул қўйиб ажратилади.

75. Қайси қаторда ўзлаштирма гап берилган?

*А. Саксон ота ҳар соатни ғанимат билиш кераклигини айтди.

Б. —Гумонингизни айтинг бўлмаса!— деди элликбоши тажанг бўлиб, — ким олганини мен билмасам, авлиё бўлмасам! (А.Қаҳҳор)

С. — Ҳар ерда жабрнинг тиғини синдирмоқ зарур, — деди Навоий қатъият билан (О.).

Д. Жаҳл чикса, ақл қочади дейишади.

76. Мен отга миндим, чорвадор дўстларим олдида жўнадим, у ёқдан қимиз ва янги сўйилган гўшт олиб келдим (Ч.Айтматов). Гапнинг тузилишига кўра тури ва эгани аниқланг.

*А. Мураккаб қўшма гап; эга – «мен».

Б. Қўшма гап; эга – «мен».

С. Кесимлари уюшган гап; эга – «мен».

Д. Мураккаблашган содда гап; эга – «мен», «қимиз», «гўшт».

77. Қўшма гап қурилишига эга бўлган мақолларни ажратинг.

*А. Тўни ёмонни ит қопар, кўнгли ёмонни ҳақ топар (М.).

Б. Бир кўнгил иморати — минг Макка зиёрати (М.).

С. Фикри равшаннинг сўзи равшан (М.).

Д. Етмиш гўзалликнинг биттаси – меҳнат (М.).

78. — Гўзалларнинг гўзали! — дедим мен (Ч.Айтматов). Мазкур гапда воқеалашган СБ қандай ЛСҚнинг маҳсули ва унда қандай маъно ифодаланган?

*А. $[И^{К.К.} \sim И^{Э.К.}] = СБ \text{ ЛСҚи, [ажратиш – саралаш] маъноси}$

Б. $[Т \sim Х] = СБ, [қарашлилик] маъноси.$

С. $[Сф^{К.К.} \sim Сф^{Э.К.}] = СБ \text{ қолипи, [аниқловчи – аниқланмиш] маъноси.}$

Д. $[И \sim О] = СБ \text{ ЛСҚи, [белги – предмет] маъноси.}$

79. Ўзга гапнинг асосий типлари кўрсатилган қаторни топинг.

*А. Кўчирма гап ва ўзлаштирма гап.

Б. Автор гапи, ўзганинг гапи.
С. Ўзга гап, кўчирма гап.
Д. Кўчирма гап ва автор гапи.

80.Кўчирма гап ўзлаштира гапга айлантирилганда қандай гап қурилишига эга бўлади.
*А. Содда гап.
Б. Қўшма гап.
С.Уюшган гап.
Д. Мураккаблашган содда гап.

81.Мотори жуда кучли, ажойиб машина эди (Ч.Айтматов). Гапнинг предикатив марказини ва турини аниқланг.
*А. Уюшган гап; предикатив марказ: кучли (эди), машина эди.
Б. Қўшма гап; предикатив марказлар: кучли; машина эди.
С. Содда гап; предикатив марказ: машина эди.
Д. Тенг таркибли қўшма гап; предикатив марказлар: кучли ва машина эди.

82.Валентлик ва синтактик алоқанинг диалектик мантиқ нуқтаи назаридан муносабати кўрсатилган тўғри жавобни топинг.
*А. Барча жавоблар тўғри.
Б. Валентлик – умумийлик, синтактик алоқа – хусусийлик.
С. Валентлик – моҳият, синтактик алоқа ҳодисадир.
Д. Валентлик – имконият, синтактик алоқа эса воқеликдир.

83.Валентлик лисон – нутқ фарқланиши асосида қандай ҳодиса ҳисобланади?
*А. Валентлик – лисоний ҳодиса.
Б. Валентлик нутқий воқеланишлар учун асос бўлган ҳодисадир.
С. Валентлик – нутқий ҳодиса.
Д. Валентлик синтактик алоқани юзага чиқарувчи тил ҳодисасидир.

84.Лисоний бирликнинг валентлик ўринларини тўлдирувчи бирликлар нима деб аталади?
*А. Актантлар.
Б. Тобе бўлақлар.
С. Сегментлар.
Д. Сўз кенгайтирувчилари.

85.Сўзларнинг ўзаро бирикиш омиллари кўрсатилган қаторни аниқланг.
*А. Маъновий, шаклий (морфологик), жойлашув (синтактик) омиллари.

Б. Семантик, синтактик, фонетик омиллар.
С. Луғавий ва грамматик омиллар.
Д. Предикатив ва нопредикатив омиллар

86.Агар қасида шоири бўлсам эди, Султон Ҳусайн Бойқаро ҳазратларига бир бемисл қасида ёзиб, жаноби олийдан шоҳона саруполар олар эдим (Ойбек). Мазкур нутқий бирлик қандай қурилиш қолипи асосида воқелашган?

*А. $[WP_m \leftrightarrow WP_m] = ҚГ$.
Б. $[WP_m \rightarrow WP_m] = ҚГ$.
С. $[WP_m \cup WP_m] = ҚГ$.
Д. $[WP_m, WP_m] = ҚГ$.

87.Зайниддин билан йўлга чиқилса, манзилга ҳориб – чарчаб борилар эди (Ойбек). Берилган гап тузилишига кўра қандай гап? Гапни шакллантирувчи синтактик схемани аниқланг.

*А. Мутаносиб боғланишли ҚГ; [- са, ... - ар эди].
Б. Қўшма гап; [- илса, ... эди].
С. Тобе таркибли ҚГ; [- са, ... эди].
Д. Эргашган ҚГ; [эргаш гап + бош гап].

88.Берилган нутқий ҳосилалар орасидан уюшган гапни топинг.

*А. Доктор дадасининг билак томирига укол қилмоқда, икки ҳамширанинг бири диванда бир кўлига таяниб, бошини қуйи солиб ўтирган аммасига дори искатмоқда эди (А.Қаҳҳор).
Б. Афсоналарга қараганда, қадим замонларда уюр – уюр йилқилар Анорхой тепаликларида адашиб, дом – дараксиз йўқолиб кетган (Ч.Айтматов).
С. Тўғонбекнинг умиди кесилди ва кўлини тигга узатди (Ойбек).
Д. Мурод Али васиятномага қўл қўйганидан кейин ҳолдан кетганича қайтиб ўзига келмади — саҳарга яқин оламдан ўтди (А.Қаҳҳор).

89.СБда маъноси муайянлаштирилаётган сўз нима деб аталади?

*А. Ҳоким аъзо.
Б. Тобе бўлак.
С. Бош сўз.
Д. Эргаш сўз.

90.СБда тобе аъзо мавқеида юзага чиқаётган сўз қандай валентлигини намоён этади?

*А. Тобе.
Б. Шаклий.
С. Синтактик.
Д. Маъновий.

91.СБда ҳоким аъзонинг маъносини муайянлаштирувчи сўз нима деб юритилади?
*А. Тобе аъзо.
Б. Изоҳловчи.
С. Ҳоким бўлак.
Д. Кенгайтирувчи.

92.Морфологик шакллар таркибидаги «тобега хослар»ни ажратинг.
*А. Келишик, равишдош ва сифатдош кўрсаткичлари.
Б. Келишик ва сифатдош кўрсаткичлари.
С. Кесимлик кўрсаткичлари.
Д. Равишдош, сифатдош кўрсаткичлари.

93.«Ҳокимга хослар» берилган қаторни белгиланг.
*А. Кесимлик, эгалик ва нисбат кўрсаткичлари.
Б. Равишдош ва сифатдош шакллар.
С. Келишик ва нисбат кўрсаткичлари .
Д. Эгалик ва шахс – сон кўрсаткичлари.

94.Аллақандай келгинди, таг–зотининг тайини йўқ бир шофёрман–да (Ч.Айтматов). Нутқий ҳосила қандай синтактик бирлик? Ҳосиланинг таркибидаги ҳоким ва унга тобелар кўрсатилган қаторни топинг.
*А. Эгасиз икки таркибли содда ёйиқ гап; ҳоким: шофёрман; унга тобелар: аллақандай келгинди, таг – зотининг тайини йўқ, бир.
Б. Тенг таркибли ҚГ; ҳоким: келгинди, шофёрман; унга тобелар: аллақандай, таг – зотининг тайини йўқ, бир.
С. Икки таркибли СГ; ҳоким: бир шофёрман; унга тобелар: аллақандай, келгинди, таг – зоти, тайин, йўқ, бир.
Д. Мураккаблашган СГ; ҳоким: шофёрман – да; унга берилган барча сўзлар тобе.

95.Яхшиси, қахрамонларнинг ўзлари ҳикоя қилиб бера қолишсин (Ч.Айтматов). Мазкур гапнинг турини ва уни белгиловчи воситани аниқланг.
*А. Мураккаблашган содда гап. Белгиловчи восита – кириш сўз (яхшиси).
С. Икки таркибли содда ёйиқ гап. Белгиловчи восита – эга (ўзлари).
Б. Содда гап. Уни белгиловчи восита – кесим (ҳикоя қилиб бера қолишсин).
Д. Мураккаблашган СГ. Мураккаблаштирувчи восита – киритма (яхшиси).

96.Баҳор, ишлар қайнаган пайт, сентябрь Пленумидан кейин

дастлабки кунларданок колхозчилар қурилиш ишларини авж олдириб юборишган эди (Ч.Айтматов). Мазкур ҳосила тузилиши жиҳатидан гапнинг қайси турига тегишлилигини ва унинг предикатив марказини аниқланг.
*А. Мураккаб ҚГ. Предикатив марказлар: баҳор; пайт; авж олдириб юборишган эди.
Б. Уюшиқ бўлакли содда гап. Унинг предикатив маркази: юборишган эди.
С. Мураккаблашган СГ. Предикатив марказлар: авж олдириб юборишган эди.
Д. Уюшган гап. Унинг предикатив маркази: авж олдириб юборишган эди.

97.Эга гапда қандай сўз туркумлари билан ифодаланади?
*А. От, сифат, сон, тақлид, ундов, ҳаракат номи, сифатдош, модал сўзлар туркумлари билан ифодаланади.
Б. Барча туркумга оид сўзлар эга вазифасида воқеалаша олади.
С. От ва отлашган сўзлар билан.
Д. Феълдан бошқа барча сўз туркуми эга вазифасида реаллашади.

98.Нутқий синтактик таҳлил неча босқичдан иборат? Дастлабки босқичда қайси бўлақлар, кейинги босқичда қандай синтактик ҳодисалар ажратилади?
*А. Уч босқичдан иборат: 1 – босқичда бош ва иккинчи даражали бўлақлар, 2 – босқичда кенгайган бирикмалар, 3 – босқичда гапнинг тури ажратилади.
Б. Синтактик таҳлил кўп босқичли. 1 – босқичда бош ва иккинчи даражали бўлақлар ажратилади.
С. Икки босқичдан иборат: 1 – босқичда бош бўлақлар, гапнинг тури, 2 – босқичда иккинчи даражали бўлақлар ажратилади.
Д. Икки босқичдан иборат бўлади: 1 – босқичда гапнинг грамматик асоси, 2 – босқичда иккинчи даражали бўлақлар ажратилади.

99.Гап – грамматик жиҳатдан ташкил топган, составидаги элементлари бир яхлит ҳолга келган, семантик, интонацион бутунликка эга бўлган синтактик бирлик. Мазкур таърифнинг муаллифи ким? Гап қайси нуқтаи назардан таърифланган?
*А. Мазкур таъриф А.Ғуломов томонидан берилган. Гап шаклий-тавсифий (формал- грамматик) нуқтаи назардан таърифланган.
Б. Таърифнинг муаллифи Ҳ.Неъматов ва унда гап систем – структур жиҳатдан таърифланган.
С. Гап – шаклий-вазифавий нуқтаи назардан таърифланган. Таърифнинг муаллифи – А.Ғуломов.
Д. Таъриф муаллифи – А.Нурмонов. Гап семантик нуқтаи назардан

баҳоланган.

100.Гапнинг кузатилган мақсадга кўра турлари берилган қаторни белгиланг.
*А. Дарак, сўроқ ва буйруқ гаплар.
Б. Атрибутив, релятив ва объектли гаплар.
С. Дарак, сўроқ, ҳис – ҳаяжон ва буйруқ гаплар.
Д. Бир таркибли ва икки таркибли гаплар.

101.Гапнинг марказини ташкил этувчи бўлак кўрсатилган қаторни топинг.
*А. Кесим.
Б. Бош бўлақлар.
С. Эга ва кесим.
Д. Кесимлик категорияси кўрсаткичлари.

102.Актуал вазифа жиҳатидан гапни ташкил этувчи унсурларни аниқланг.
*А. Тема ва рема.
Б. Мавзу ва режа.
С. Ахборот ва тема.
Д. Нутқ шароити, сўзловчи ва тингловчи.

103. Гапнинг темаси изоҳланган жавобни топинг.
*А. Гапда ифодаланган ахборотнинг маълум қисми.
Б. Эга тўғри келадиган қисм гап темасидир.
С. Гаптаги сўзшакллар тема ёки ремага мувофиқлигига кўра жойлашади.
Д. Ремани изоҳловчи унсур.

104.“Юлдуз”сўзининг шаклий бирикувчанлик имкониятлари ифодаланган қаторни белгиланг.
*А. Юлдуз мисоли сон-саноксиз, юлдузлардан йироқ, юлдуздек порламоқ.
Б. Олтин юлдуз, ёрқин юлдуз, йўлчи юлдуз.
С. Юлдузли тун, юлдузлардан баланд, юлдузсиз осмон.
Д. Санъатимиз юлдузи,самовий юлдузлар, хира юлдуз.

105.Мураккаблаштирувчи воситалар кўрсатилган қаторни белгиланг.
*А. Ундалма, киритма, уюшиқ бўлак, ажратилган бўлак, кириш сўз ва бирикмалар.
Б. Эга, кесим, аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол.
С. Уюшиқ бўлак, киритма, гап кенгайтирувчиси, ундалма, ажратилган бўлақлар.

Д. Барча жавоблар тўғри.

106. Димокқа атиргул ҳиди урар, гўё рўпарадаги боғда мевали дарахтлар гулламоқда эди(О.Ёқубов). Ушбу гапнинг тузилиши ва ифода мақсадига кўра турини аниқланг.

*А. Дарак мазмунидаги уюшган гап.

Б. Уюшиқ қисмли гап; хабар мазмунига эга.

С. Дарак мазмунидаги қўшма гап.

Д. Дарак гап.

107. Объектли бирикмаларни шакллантирувчи морфологик воситаларни аниқланг.

*А. Кўмакчи ва келишиқ шакллари.

Б. Эғалиқ ва келишиқ кўрсаткичлари.

С. Келишиқ шакллари.

Д. Кесимлик кўрсаткичлари.

108. Эғалиқ шакли ёрдамида ҳосил бўладиган СБ турларини белгиланг.

*А. [Тур-жинс] ва [қаратувчи-қаралмиш] маъноли СБлари.

Б. [Объект-ҳаракат] ва [белги-ҳаракат] маъноли СБлари.

С. [Бутун-бўлак] ва [қаратувчи-қаралмиш] маъноли СБлари.

Д. [Белги-ҳаракат] ва [белги-предмет] маъноли СБлари.

109. СБ маъноси нимага тенг?

*А. Сўзга.

Б. Сўз кенгайтирувчисига.

С. Гапга.

Д. Гап кенгайтирувчисига.

110. Гапда нима ифодаланади?

*А. Фикр ва туйғу.

Б. Ахборот ва маълумот.

С. Тушунча ва фикр.

Д. Ҳукм ва тушунча.

111. Коммуникативлик қайси бирликка хос?

*А. Гапга хос.

Б. Нутққа хос.

С. Луғавий бирликка хос.

Д. Сўз бирикмасига хос.

112. Аташ(номлаш) вазифасига хосланган синтактик бирликни

аниқланг.
*А. Сўз бирикмаси.
Б. Гап.
С. Қўшма гап.
Д. Уюшган гап.

113.Уюшиқ бўлак қандай гапни шакллантиради?
*А. Мураккаблaшган гапни.
Б. Уюшиқ бўлакли гапни.
С. Уюшган гапни.
Д. Уюшиқ қисмли гапни.

114.”Ким?”,”нима?”,”қаер?” сўроқларига жавоб бўлган сўзлар нутқда нимани ифодалайди?
*А. Эгани.
Б. Отни.
С. Шахс, нарсa ва маконни.
Д. Предметни.

115. [WPm U WPm]=ҚГ қолипи қандай синтактик бирликка хос лисоний моҳиятни ўзида мужассамлаштиради?
*А. Қўшма гапга хос.
Б. Уюшган гапга хос.
С. Содда гапга хос.
Д. Мураккаб синтактик бутунликка хос.

116.Йиғиқ гап таърифи берилган жавобни топинг.
*А. Кенгайтирувчи бўлаклари максимал даражада қисқарган гап.
Б. Фақат эга ва кесимдан ташқил топган гап.
С. Кесимлик кўрсаткичлари билан шаклланган атов бирлиги.
Д. [WPm U WPm]=ҚГ ҳосилаларининг таркибий қисми.

117.Тўлдирувчининг турларини белгиланг.
*А. Воситали ва воситасиз тўлдирувчи.
Б. Ажратилган ва уюшиқ тўлдирувчи.
С. Содда ва мураккаб.
Д. Нутқий ва лисоний.

118.Гап лисоний иерархиясида кесимдан қуйи поғонада жойлашадиган кенгайтирувчиларни аниқланг.
*А. Эга, пайт ҳоли ва сўз-гап (кириш сўз ва бирикма).
Б. Пайт ҳоли ва эга.
С. Аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол.

Д. Гап кенгайтирувчилари ва сўз кенгайтирувчилари.
--

119. [WPm → WPm] = ҚГ нутқда қандай гапларни воқелаштиради?
*А. Тобе таркибли қўшма гапларни.
Б. Уюшган гапларни.
С. Эргашган қўшма гапларни.
Д. Қўшма гапларни.

120. Маъновий, шаклий, жойлашув омиллари қандай бўлакларнинг боғланишини таъминлайди?
*А. СБдаги тобе ва ҳоким бўлакларнинг боғланишини.
Б. Тобе ва ҳоким бўлаклар орасидаги боғланишни.
С. Гапнинг бош бўлаклари орасидаги боғланишни.
Д. Гапнинг конструктив бўлаклари орасидаги боғланишни.

121. Кесимнинг луғавий маъно қисмини ихчам тарзда ифодалайдиган рамзни аниқланг.
*А. [W] рамзи.
Б. Лисоний рамз.
С. [Pm] рамзи.
Д. [WPm] рамзи.

122. СБда бирикувчанлик қандай омиллар асосида юзага чиқади?
*А. Маъновий, шаклий, жойлашув омиллари асосида.
Б. Синтактик алоқани юзага чиқарувчи воситалар асосида.
С. Морфологик ва синтактик омиллар негизида.
Д. Лексик-семантик ва морфологик омиллар асосида.

123. Чўпонларнинг ҳам, денгизчиларнинг ҳам ва дунё кезадиган савдогарларнинг ҳам битта азиз, қадрдон шахри бўлади – у ерда маҳбубалари яшайди, улар учун эркинлик ва озодликни ҳам қувонч билан қурбон қилиш мумкин (П.Коэло). Ушбу гапни мураккаблаштирувчи восита ва қурилиши кўрсатилган қаторни белгиланг.
*А. Уюшиқ аниқловчи ва тўлдирувчи қўшма гап.
Б. Киритмали қўшма гап.
С. Ажратилган изоҳ бўлакли қўшма гап.
Д. Мураккаб қўшма гап.

124. Ана шу жойдан – бу ер сизларнинг дунёнгиздан анча олисда – мен севишни ўргандим (П.Коэло). Ушбу гап мураккаблаштирувчи воситаларнинг иштирокига кўра қандай гап?
*А. Киритмали гап.
Б. Ундалмали гап.
С. Уюшиқ бўлакли гап.

Д. Ажратилган изоҳ бўлакли гап.

125. Кўчирма ва ўзлаштирма гап қандай гапнинг кўринишлари ҳисобланади?

*А. Ўзга гапнинг.

Б. Икки таркибли содда гапнинг.

С. Кўп компонентли қўшма гапнинг.

Д. Мураккаблашган гапнинг.

126. $[E^+II \text{ WPm } \ddot{Y}] = \text{СГ}$, $[E^+II \text{ WPm } \ddot{E}] = \text{СГ}$ қолиплари қандай гапларнинг лисоний синтактик моҳиятини ўзида акс эттиради?

*А. Мазкур қолиплар икки таркибли содда гапларнинг лисоний синтактик моҳиятини акс эттиради.

Б. Содда гапларнинг лисоний синтактик моҳиятини мужассамлаштиради.

С. Бу қолипларда қўшма гапларнинг лисоний синтактик моҳияти ўз аксини топган.

Д. Содда ёйиқ ва йиғиқ гапларнинг лисоний қурилишини ўзида акс эттиради.

127. Ва устоз – уни шундай деб аташарди – ўғлинг билан боришга қарор қилди(П.Козло). Мазкур гап мураккаблашув нуқтаи назаридан қандай гап?

*А. Киритмали гап.

Б. Ундалмали гап.

С. Мураккаблашган гап.

Д. Ажратилган изоҳ бўлакли гап.

128. Кесимнинг грамматик шаклини ихчам тарзда ифодалайдиган рамзни аниқланг.

*А. $[Pm]$ рамзи.

Б. $[WP]$ рамзи.

С. $[WPm]$ рамзи.

Д. $[W]$ рамзи.

129. Кўп компонентли қўшма гапнинг таркибий қисмлари миқдори кўрсатилган қаторни белгиланг.

*А. Уч ва ундан ортиқ.

Б. Камида иккита.

С. Чексиз миқдорда.

Д. Икки ва ундан ортиқ.

130. Оҳанг қандай восита?

*А. Синтактик алоқа воситаси.

Б. Фонетик восита.
С. Гапни шакллантирувчи восита.
Д. Мантикий-грамматик восита.

131.Сўз тартиби сўзларнинг тобе-ҳокимлигини ўзгартирувчи нутқий ҳосилани топинг.
*А. Осмон узоқ, ер каттик.
Б. Гўзал ҳаёт, менинг юртим.
С. Ҳаёт курашлардан иборат.
Д. Олим бунёдкорлик ҳақида куюниб гапирди.

132.Бириктирувчи лексеманинг маъновий жиҳатдан ўзига хос бирикувчиларни танлаши нима деб аталади?
*А. Маъновий бирикувчанлик.
Б. Синтактик алоқа.
С. Валентлик.
Д. Семантик муносабат.

133.Сўз тизмаси нима?
*А. Бири иккинчисининг маъносини изоҳламайдиган, аъзолари тенг ҳуқуқли бўлган сўз қўшилмаси.
Б. Тенг алоқа асосида боғланган сўзлар.
С. Тобе алоқа асосида бирикувчи сўзлар.
Д. Тенг ҳуқуқли аъзолардан иборат бирикма.

134."Талабалар" сўз шакли билан бирика олмайдиган сўзларни аниқланг.
*А. Юзта, ўн нафар, йигирматача.
Б. Билимли, ўша, келмаган.
С. Бир гуруҳ, кўп, минглаб.
Д. Фаол, қизиқувчан, тадбиркор.

135.Мустақил сўзларнинг нутқ жараёнидаги эркин боғланиши нима деб аталади?
*А. Синтактик алоқа.
Б. Синтагматик муносабат.
С. Тобеланиш.
Д. Бирикувчанлик.

136."Кўнгилдан" сўз шакли қайси сўзлар билан тобеланади?
*А. Ўзга, нари, айтмоқ, изламоқ.
Б. Беш-ўнта, уч нафар, юз метр.
С. Музлатгич, одам, япроқ, ҳаловат.

Д. Муҳтож, қип-қизил, думалок, чучук.

137.Сўз тизмаси аъзолари боғланадиган воситаларни аниқланг.
*А. Тенг боғловчилар ва оҳанг.
Б. Сўз тартиби ва оҳанг.
С. Эргаштирувчи боғловчилар.
Д. Кўмакчилар ва оҳанг.

138.Нуткий сўз бирикмаларига тегишли белгилар каторини топинг.
*А. Бирдан ортиқ мустақил сўз, аъзоларнинг маъновий ва грамматик жиҳатдан мослиги, тобелик, тушунча ифодалаш.
Б. Тушунча ифодалаш, сўзларнинг маъновий ва грамматик жиҳатдан мослиги.
С. Бевосита кузатишда берилганлик, тушунча ифодалаш, тобелик.
Д. Икки аъзолилик, тушунча англатиш, тобе-ҳокимлик, икки ёқлама мувофиқлашув.

139.СБ ЛСҚ лари ва гап ЛСҚ лари қандай бирликлар ҳисобланади?
*А. Лисоний-синтактик бирликлар.
Б. Нуткий бирликлар.
С. Синтактик бирликлар.
Д. Нуткий-синтактик бирликлар.

140.Тенг таркибли қўшма гапларни воқелаштирувчи синтактик қолипни аниқланг.
*А. $[WP_m, WP_m] = ҚГ$.
Б. $[WP_m \leftrightarrow WP_m] = ҚГ$.
С. $[WP_m \rightarrow WP_m] = ҚГ$.
Д. $[WP_m \cup WP_m] = ҚГ$.

141.Маъновий бирикувчанлик нима?
*А. Бириктирувчи лексеманинг маъновий жиҳатдан ўзига хос бирикувчиларни танлаши.
Б. Сўзларнинг маъновий омил асосида боғланиши.
С. Тобе ва ҳоким аъзоларнинг икки ёқлама боғланиши.
Д. Бирикувчи сўзларнинг маъновий мувофиқлашуви.

142.Замон, майл, шахс/сон, тасдиқ/инкор каби морфологик воситалар қандай бўлақни шакллантиради?
*А. Кесимни.
Б. Иккинчи даражали бўлақни.
С. Марказий бўлақни.
Д. Аниқловчини.

143.Маъновий, шаклий ва жойлашувга хос бирикувчанлик қандай лисоний бирликларга хос?
*А. Лексемаларга.
Б. Морфемаларга.
С. Фонемаларга.
Д. Барча лисоний бирликларга.

144.Сўз тартиби сўзларнинг тобе-ҳокимлигини ўзгартирмайдиган нутқий ҳосилани топинг.
*А. Шубҳасиз, гўзаллик дунёни қутқаради.
Б. Мовий осмон, аниқ фикр, улуғ инсон.
С. Яхши бола, дўстона муносабат, ўнта қўй.
Д. Келажаги буюк Ўзбекистон фарзандиман.

145.От, сифат, сон, олмош, тақлид, ундов, ҳаракат номи, сифатдош, модал сўзлар туркумлари билан ифодаланадиган гап бўлагини топинг.
*А. Эга.
Б. Кесим.
С. Изоҳловчи-аниқловчи.
Д. Миқдор ҳоли.

146.[WPm, WPm]=ҚГ нутқда қандай гапларни воқелаштиради?
*А. Тенг таркибли қўшма гапларни.
Б. Қўшма гапларни.
С. Тобе таркибли қўшма гапларни.
Д. Боғланган қўшма гапларни.

147.[WPm ↔ WPm] = ҚГ нутқда қандай гапларни воқелаштиради?
*А. Мутаносиб боғланишли қўшма гапларни.
Б. Тенг таркибли қўшма гапларни.
С. Қўшма гапларни.
Д. Тобе таркибли қўшма гапларни.

148.[WPm U WPm]=ҚГ қолипи қандай синтактик бирликларни воқелаштиради?
*А.Қўшма гапларни.
Б. Содда гапларни.
С. Уюшган гапларни.
Д. Сўз бирикмаларини.

149.Тобе аъзо нима ?
*А. СБда ҳоким аъзонинг маъносини муайянлаштирувчи сўз.

Б. Ҳоким бўлакни изохловчи бўлак.
С. Ҳоким бўлакни аниқлаштирувчи бўлак.
Д. СБни ҳосил қилувчи сўз.

150.Берилган қаторларда СБларининг лисоний-синтактик қурилиш қолипларини белгиланг.
*А. $[O^{Б.К} \sim O^{Э.К}] = СБ,$ $[И^{К.К} \sim И^{Э.К}] = СБ.$
Б. $[E^- \Pi WPm \dot{Y}] = СГ,$ $[WPm U WPm] = ҚГ.$
С. $[Э + К] = Гап,$ $[Т \sim X].$
Д. $[WPm] = СГ,$ $[O_{ш} \sim O_{ш}] = СБ.$

151. Дарак, сўроқ ва буйруқ гаплар мазкур бирликнинг қандай тури ҳисобланади?
*А. Гапнинг ифода мақсадига кўра турлари.
Б. Зарурий бўлакларнинг иштирокига кўра турлари.
С. Гапнинг актуал бўлинишига кўра турлари.
Д. Қурилишига кўра гап турлари.

152.Мутаносиб боғланишли қўшма гапларни воқелаштирувчи синтактик қолипни аниқланг.
*А. $[WPm \leftrightarrow WPm] = ҚГ.$
Б. $[WPm] = СГ.$
С. $[WPm U WPm] = ҚГ.$
Д. $[E^+ \Pi WPm \ddot{E}] = СГ.$

153.”Кенгайтирувчи бўлаклари максимал даражада қисқарган гап”деганда қандай гап тушунилади?
*А. Йиғиқ гап.
Б. Тўлиқсиз гап.
С. Бир таркибли содда гап.
Д. Ёйиқ гап.

154.Актант нима?
*А. Лисоний бирликнинг валентлик ўринларини тўлдирувчи бирлик.
Б. Тобе вазиятни эгаллаган сўз.
С. Бириктирувчининг маъносини муайянлаштирувчи сўз.
Д. Сўз кенгайтирувчиси.

155.Қўшма гап таркибий қисмлар орасидаги синтактик алоқанинг табиатига кўра неча хил бўлади?
*А. Бу мезон асосида уч хил бўлади.
Б. Синтактик алоқанинг тури асосида икки хил бўлади.
С. Қўшма гаплар хилма-хил бўлади.

Д. Бу таснифий белги асосида тўрт хил бўлади.

156.Қўшма гап таркибий қисмлар орасидаги синтактик алоқанинг табиатиға кўра турлари берилган қаторни белиланг.

*А. Тенг, тобе ва мутаносиб боғланишли қўшма гаплар.

Б. Тенг ва тобе боғланишли қўшма гаплар.

С. Тенг таркибли ва тобе таркибли қўшма гаплар.

Д. Тобе ва мутаносиб боғланишли қўшма гаплар.

157.Қўшма гап таркибидаги кесимларнинг грамматик хусусиятиға кўра неча хил бўлади?

*А. Кесимнинг грамматик хусусиятиға кўра уч хил бўлади.

Б. Бу таснифий белги асосида тўрт хил бўлади.

С. Ушбу мезон асосида икки хил бўлади.

Д. Қўшма гаплар бу мезон асосида таснифланмайди.

158.Тенг, тобе ва мутаносиб боғланишли қўшма гаплар қайси мезон асосида ажратилган?

*А. Таркибий қисмлар орасидаги синтактик алоқанинг табиатиға кўра.

Б. Кесимларнинг грамматик хусусиятиға кўра.

С. Таркибий қисмларни боғловчи воситалар асосида.

Д. Синтактик алоқанинг тури асосида.

159.Таркибидаги кесимларнинг грамматик хусусиятиға кўра қўшма гап турлари кўрсатилган қаторни белгиланг.

*А.Икки мустақил, бир номуустақил ва бир мустақил ҳамда икки номуустақил кесимлардан тузилган қўшма гаплар.

Б. Икки мустақил ва икки номуустақил кесимлардан тузилган қўшма гаплар.

С. Мустақил ва номуустақил кесимлардан ташқил топган қўшма гаплар.

Д. Бир неча мустақил ҳамда номуустақил кесимлардан тузилган қўшма гаплар.

160.Икки номуустақил кесимдан тузилган қўшма гапларнинг қурилиш қолипини аниқланг.

*А. $[WP_m \leftrightarrow WP_m] = \text{ҚГ}$.

Б. $[WP_m \cup WP_m] = \text{ҚГ}$.

С. $[E^+ \cup WP_m \cup E^-] = \text{СГ}$.

Д. $[WP_m] = \text{СГ}$.

161.Икки мустақил кесимдан тузилган қўшма гапларнинг қурилиш қолипини аниқланг.

*А. $[WP_m, WP_m] = \text{ҚГ}$.

Б. $[E^+ \cup WP_m \cup E^-] = \text{СГ}$.

С. [WPm ↔ WPm]= ҚГ.
Д. [WPm U WPm] = ҚГ.

162.Воситасиз тўлдирувчини шакллантирувчи морфологик воситани аниқланг.
*А. Тушум келишиги шакли.
Б. Бош келишик шакли.
С. Келишик кўрсаткичлари.
Д. Эгалик кўрсаткичлари.

163. Воситали тўлдирувчини шакллантирувчи воситаларни белгиланг.
*А. Жўналиш, чиқиш, ўрин-пайт келишиги кўрсаткичлари ва кўмакчи.
Б. Кўмакчи, боғловчи, юклама.
С. Келишик ва кўмакчи.
Д. Ёрдамчи сўзлар.

164.”Ифода мақсади” қандай ҳодиса?
*А. Носинтактик ҳодиса.
Б. Нутқий ҳодиса.
С. Синтактик ҳодиса.
Д. Лисоний-синтактик ҳодиса.

165.Қаратувчи қайси бўлакка тегишли эканлигини аниқланг.
*А. Аниқловчига.
Б. Кесимга.
С. Тўлдирувчига.
Д. Тобе бўлакка.

166.Изоҳланмиш қайси бирикма таркибий қисми эканлигини топинг.
*А. Изоҳловчи...
Б. Ажратилган...
С. Аниқловчи...
Д. Уюшиқ...

167.Қайси гап бўлаги фақат бош келишик шаклида ифодаланади?
*А. Эга.
Б. Ҳол.
С. Тўлдирувчи.
Д. Кесим.

168. Ҳоким аъзоси сифат билан ифодаланган СБлари қандай номланади?
*А. Исмли бирикмалар.
Б. Сифатли бирикмалар.
С. Равишли бирикмалар.
Д. Отли бирикмалар.

169. Исмли бирикмалар таркибига қандай СБлари киради?
*А. Ҳоким аъзоси от, сифат, сон, олмош билан ифодаланадиган СБлари.
Б. Тобе аъзоси исм билан ифодаланадиган бирикмалар.
С. Ҳоким аъзоси исмлар билан ифодаланган СБлари.
Д. Тобе ва ҳоким аъзолари исм билан ифодаланган СБлари.

170. "Феълли бирикмалар" деганда қандай СБлари тушунилади?
*А. Ҳоким аъзоси феъл билан ифодаланган СБлари.
Б. Тобе ва ҳоким аъзолари феълдан тузилган СБлари.
С. Тобе аъзоси исм билан, ҳоким аъзоси феъл билан ифодаланадиган бирикмалар.
Д. Ҳаракат номи, сифатдош ва равишдош ифодаланган СБлари.

171. [Белги-предмет] маъноли СБларининг қурилиш қолипни аниқланг.
*А. $[И \sim О] = СБ$.
Б. $[И \sim Ф] = СБ$.
С. $[О_{ш} \sim О_{ш}] = СБ$.
Д. $[WP_m] = СГ$.

172. Шахсни тавсифловчи СБларининг қурилиш қолипни белгиланг.
*А. $[О_{ш} \sim О_{ш}] = СБ$.
Б. $[И \sim О] = СБ$.
С. $[WP_m] = СГ$.
Д. $[И \sim Ф] = СБ$.

173. [Белги-ҳаракат] маъноли СБларини юзага чиқарувчи қолипни аниқланг.
*А. $[И \sim Ф] = СБ$.
Б. $[И \sim О] = СБ$.
С. $[WP_m \cup WP_m] = ҚГ$.
Д. $[И^{К.К} \sim И^{\mathcal{O}.К}] = СБ$.

174. $[И^{К.К} \sim И^{\mathcal{O}.К}] = СБ$ қурилиш қолипи ҳосилалари қандай синтактик маънони ифодалайди?

*А. [Қаратувчи -қаралмиш].
Б. [Белги - ҳаракат].
С. [Объект - ҳаракат].
Д. [Тур-жинс].

175.[И ~ О] = СБ қурилиш қолипи қандай маъноли ҳосилаларни воқелаштиради?
*А. [Белги - предмет].
Б. [Белги - ҳаракат].
С. [Бутун-бўлак].
Д. [Қаратувчи -қаралмиш].

176.[- арди] мустақил кесим шакли сифатида қандай ЛСҚи ҳосилаларини шакллантиради?
*А. $[WP_m, WP_m] = ҚГ.$
Б. $[WP_m \rightarrow WP_m] = ҚГ.$
С. $[WP_m \cup WP_m] = ҚГ.$
Д. $[WP_m \leftrightarrow WP_m] = ҚГ.$

177.[О_ш ~ О_ш] = СБ қурилиш қолипи ҳосилалари қандай синтактик маънони ифодалайди?
*А. [Шахсни муайян жиҳатдан тавсифлаш].
Б. [Қаратувчи -қаралмиш].
С. [Белги - предмет].
Д. [Объект - ҳаракат].

178.Бир номустақил ва бир мустақил кесимлардан тузилган қўшма гапларнинг қурилиш қолипини аниқланг.
*А. $[WP_m \rightarrow WP_m] = ҚГ.$
Б. $[E^+ \Pi WP_m \ddot{E}] = СГ.$
С. $[WP_m \cup WP_m] = ҚГ.$
Д. $[WP_m \leftrightarrow WP_m] = ҚГ.$

179.[И ~ Ф] = СБ қурилиш қолипи қандай маъноли ҳосилаларни воқелаштиради?
*А. [Белги - ҳаракат].
Б. [Тур-жинс].
С. [Объект - ҳаракат].
Д. [Субъект - ҳаракат].

180.[Қаратувчи-қаралмиш] маъноли ҳосилаларни қандай синтактик қолип воқелаштиради?
*А. $[И^{К.К} \sim И^{\ddot{Э.К}}] = СБ.$

Б. $[WP_m] = CГ$.
С. $[И \sim Ф] = СБ$.
Д. $[И \sim О] = СБ$.

181. $[O^{Б.К} \sim O^{Э.К}] = СБ$ қурилиш қолипи ҳосилалари қандай синтактик маънони ифодалайди?
*А. [Тур-жинс].
Б. [Қаратувчи -қаралмиш].
С. [Белги - ҳаракат].
Д. [Бутун-бўлак].

182. $[WP_m \rightarrow WP_m] = ҚГ$ қурилиш қолипи қандай ҳосилаларни воқелаштиради?
*А. Тобе таркибли қўшма гаплар.
Б. Тенг ва тобе боғланишли қўшма гаплар.
С. Тобе ва мутаносиб боғланишли қўшма гаплар.
Д. Тенг таркибли қўшма гаплар.

183. “Нимани хор қилсанг, шунга зор бўласан” гапининг қурилиш қолипини аниқланг.
*А. $[WP_m \rightarrow WP_m] = ҚГ$.
Б. $[И^{К.К} \sim И^{Э.К}] = СБ$.
С. $[WP_m \cup WP_m] = ҚГ$.
Д. $[WP_m \leftrightarrow WP_m] = ҚГ$.

184. [- арди] номустиқил кесим шакли сифатида қандай ЛСҚи ҳосилаларини шакллантиради?
*А. $[WP_m \leftrightarrow WP_m] = ҚГ$ ва $[WP_m \rightarrow WP_m] = ҚГ$.
Б. $[WP_m \rightarrow WP_m] = ҚГ$, $[WP_m \leftrightarrow WP_m] = ҚГ$ ва $[WP_m, WP_m] = ҚГ$.
С. $[И^{К.К} \sim И^{Э.К}] = СБ$ ва $[WP_m, WP_m] = ҚГ$.
Д. $[WP_m \cup WP_m] = ҚГ$, $[WP_m, WP_m] = ҚГ$ ва $[WP_m \leftrightarrow WP_m] = ҚГ$.

185. “Отли бирикмалар” деганда қандай СБлари тушунилади?
*А. Ҳоким аъзоси от билан ифодаланган СБлари.
Б. Тобе аъзоси отдан тузилган бирикмалар.
С. Тобе аъзоси ҳам, ҳоким аъзоси ҳам от билан ифодаланадиган бирикмалар.
Д. От, сифат, сон ва олмош билан ифодаланган СБлари.

186. Хуллас, нимаики ишни бошламагин, охиригача етказишга ва аъло даражада бажаришга интиломқ керак (Честерфилд). Ушбу нутқий ҳосилада номустиқил кесимни топинг ва қўшма гапнинг қайси тури воқелашганлигини аниқланг.
--

*А. “Бошламагин”– номустақил кесим; тобе таркибли ҚГ.
Б. “Интилмоқ керак”– номустақил кесим; тенг таркибли ҚГ.
С. Номустақил кесим йўқ; тенг таркибли ҚГ.
Д. Иккала кесим ҳам мустақил; тенг таркибли ҚГ.

187.Тарлон бир-бир босиб, оёқ илди (Т.Мурод). Ушбу нутқий ҳосила формал-функционал нуқтаи назардан тузилишига кўра қандай гап?
*А. Содда гап.
Б. Қўшма гап.
С. Мураккаблашган гап.
Д. Уюшган гап.

188. Асло рухсат сўрамай умр елар,
Томорқангга кексалик кириб келар(А.Орипов). Шеърый парчада воқеалашган гап кесимларининг шакли ва турини белгиланг.
*А. [-ар] воситасида шаклланган мустақил кесим.
Б. [О] шаклидаги мустақил кесим.
С. [-арди] шаклидаги номустақил кесим.
Д. [-ар] кўрсаткичли номустақил кесим.

189. Бўлди, энди Тарлонни улоққа солмайман (Т.Мурод). Мазкур нутқий ҳосила тузилишига кўра қандай гап ҳисобланади?
*А. Мураккаблашган гап.
Б. Қўшма гап.
С. Содда гап.
Д. Уюшган гап.

190.Тарлон бир-бир босиб, оёқ илди (Т.Мурод). Ушбу нутқий ҳосиланинг қурилиш қолипини аниқланг.
*А. $[WP_m] = CГ$.
Б. $[WP_m \rightarrow WP_m] = ҚГ$.
С. $[WP_m \leftrightarrow WP_m] = ҚГ$.
Д. $[WP_m \cup WP_m] = ҚГ$.

191.Насим полвон баковул рўпарасида ўтирди (Т.Мурод). Мазкур нутқий ҳосилада эга мавқеидаги СБнинг маъноси берилган қаторни белгиланг.
*А. [Шахсни муайян жиҳатдан тавсифлаш].
Б. [Қаратувчи -қаралмиш].
С. [Белги - предмет].
Д. [Субъект - ҳаракат].

192.Хуллас, нимаики ишни бошламагин, охиригача етказишга ва аъло даражада бажаришга интилмоқ керак (Честерфилд).Ушбу нутқий
--

ҳосилани воқелаштирувчи синтактик қолипни аниқланг.
*А. $[WP_m \rightarrow WP_m] = ҚГ$.
Б. $[WP_m \leftrightarrow WP_m] = ҚГ$.
С. $[WP_m \cup WP_m] = ҚГ$.
Д. $[WP_m] = СГ$.

193. У важоҳат билан Насим полвонга қараб юрди (Т.Мурод). Мазкур нутқий ҳосилада “важоҳат билан” қандай гап бўлаги эканлигини аниқланг.
*А. Тарз ҳоли.
Б. Ҳол.
С. Воситасиз тўлдирувчи.
Д. Воситали тўлдирувчи.

194.Мени эса китоблар қуршаб турди, менинг беназир бойликларим ва дўстларим! (Честерфилд). Ушбу гапда “менинг беназир бойликларим ва дўстларим” қандай вазифани бажаради?
*А. Гапдаги эгани ажратиб изоҳлайди.
Б. Содда гапни кенгайтиради.
С. Қўшма гапни шакллантиради.
Д. Содда гапни мураккаблаштиради.

195.Бўлди, энди Тарлонни улоққа солмайман (Т.Мурод). Мазкур нутқий ҳосилани юзага чиқарувчи синтактик қолипни аниқланг.
*А. $[WP_m] = СГ$.
Б. $[WP_m \cup WP_m] = ҚГ$.
С. $[WP_m \leftrightarrow WP_m] = ҚГ$.
Д. $[WP_m \rightarrow WP_m] = ҚГ$.

196. $[P_m]$ рамзи нимани ихчам тарзда ифодалайди?
*А. Кесимнинг грамматик шаклини.
Б. Содда гапни.
С. Морфологик бирикувчанликни.
Д. Гап кенгайтирувчиларини.

197.Одамнинг билими одамлар орасидагина амалга оширилиши мумкин, салқин хонада эмас (Честерфилд). Ушбу нутқий ҳосилани воқелаштирувчи синтактик қолипни аниқланг.
*А. $[WP_m, WP_m] = ҚГ$.
Б. $[WP_m \leftrightarrow WP_m] = ҚГ$.
С. $[WP_m \cup WP_m] = ҚГ$.
Д. $[WP_m] = СГ$.

198.”Ковун ковундан ранг олар” мақолида “ковун” сўзи қандай бирикувчанлик имкониятини намоён этган?
*А. Маъновий ва шаклий бирикувчанлик имкониятини.
Б. Маъновий ва жойлашувга хос бирикувчанлик имкониятини.
С. Семантик ва синтактик бирикувчанлик имкониятини.
Д. Маъновий, шаклий ва жойлашувга хос бирикувчанлик имкониятини.

199.”Яхши топиб гапирар, ёмон қоиб” мақоли қандай гаплардан тузилган?
*А. Содда икки таркибли ва тўлиқсиз гаплардан.
Б. Содда бир таркибли ва икки таркибли гаплардан.
С. Содда гаплардан.
Д. Содда ёйиқ ва йиғиқ гаплардан.

200.”Яхшидан боғ қолар, ёмондан доғ” мақоли нутқий ҳосила сифатида қандай қурилиш қолипнинг маҳсули?
*А. $[WP_m, WP_m] = KГ$.
Б. $[WP_m \cup WP_m] = KГ$.
С. $[WP_m \leftrightarrow WP_m] = KГ$.
Д. $[\{(S_1 - W_1), (S_1 - W_2), (S_1 - W_3)\}P_m] = YГ$.

201.Билиб олдингми, кузат, бу хислат, туйғу ўша одамни нималарга ундайди (Честерфилд). Ушбу нутқий ҳосила тузилишига кўра қандай гап?
*А. Қўшма гап.
Б. Мураккаблашган гап.
С. Мураккаб қўшма гап.
Д. Уюшган гап.

202.$[\{(S_1 - W_1), (S_1 - W_2), (S_1 - W_3)\}P_m] = YГ$ қандай нутқий бирликларни воқеалаштиради?
*А. Уюшган гапларни.
Б. Мураккаблашган гапларни.
С. Қўшма гапларни.
Д. Уюшиқ бўлакли содда гапларни.

203.Кўп компонентли қўшма гапнинг қурилиш қолипи кўрсатилган қаторни белгиланг.
*А. $[WP_m \cup NWP_m] = KГ$.
Б. $[WP_m \leftrightarrow WP_m] = KГ$.
С. $[WP_m, WP_m] = KГ$.
Д. $[\{(S_1 - W_1), (S_1 - W_2), (S_1 - W_3)\}P_m] = YГ$.

204. Кўк, қизил, зангори, сариқ, оқ, пушти, жигар ранг, пистоқи – боринг-чи, дунёда қанча ранг бўлса, шу тўтининг патида бор эди

(F.F).Ушбу гапда қандай мураккаблаштирувчи бўлаклар юзага чиққанлигини аниқланг.
*А. Уюшиқ бўлак ва кириш сўз.
Б. Ундалма ва киритма.
С. Ажратилган изоҳ бўлак ва киритма.
Д. Кириш сўз ва ажратилган изоҳ бўлак.

205.Қалбимни чулғайди ажиб бир қўшиқ,
Юрт кезсам, у баланд тоғлардан ошсам (А.Орипов).Ушбу шеърий парчада қандай гап воқелашганлигини ва унинг қурилиш қолипини аниқланг.
*А. Мураккаб қўшма гап; $[WP_m, WP_m \leftrightarrow WP_m] = MK\Gamma$.
Б. Мутаносиб боғланишли қўшма гап; $[WP_m \leftrightarrow WP_m] = K\Gamma$.
С. Тобе таркибли қўшма гап; $[WP_m \rightarrow WP_m] = K\Gamma$.
Д. Қўшма гап; $[WP_m U WP_m] = K\Gamma$.

206.Асло рухсат сўрамай умр елар,
Томорқангга кексалик кириб келар(А.Орипов). Шеърий парчада воқелашган гапнинг қурилишига кўра турини белгиланг.
*А. Тенг таркибли қўшма гаплар.
Б. Мутаносиб боғланишли қўшма гап.
С. Қўшма гап.
Д. Тобе таркибли қўшма гап.

207.Мавриди келмаса, чопма бедовни,
Жавобини билсанг, берма сўровни (А.Орипов). Мазкур шеърий парчада воқелашган гапнинг қурилиш қолипини аниқланг.
*А. $[WP_m \rightarrow WP_m, WP_m \rightarrow WP_m] = MK\Gamma$.
Б. $[WP_m, WP_m \leftrightarrow WP_m] = MK\Gamma$.
С. $[WP_m \leftrightarrow WP_m] = K\Gamma$.
Д. $[WP_m \leftrightarrow WP_m, WP_m \leftrightarrow WP_m] = MK\Gamma$.

208.[-ган эди] воситаси қандай қўшма гапларни шакллантиради?
*А. Тенг ва тобе таркибли қўшма гапларни.
Б. Тенг таркибли қўшма гапларни.
С. $[WP_m, WP_m]$ қурилишли қўшма гапларни.
Д. Мутаносиб боғланишли қўшма гапларни.

209.Мутаносиб боғланишли қўшма гаплар қандай мазмунга эга бўлади?
*А. Орзу-истак, хоҳиш-иродани билдиради.
Б. Сабаб-оқибат, мақсад мазмунини ифодалайди.
С. Бажарилмаган иш-ҳаракатни билдиради.
Д. Пайт,сабаб, мақсад, орзуни ифодаб келади.

210.Мазмунан мутаносиб қўшма гапларни шакллантирувчи воситаларни белгиланг.
*А. Нисбий сўзлар.
Б. Номустақил кесим шакллари.
С. Боғловчилар.
Д. Юкламалар.

211.Қўшма гапларда юзага чиққан юкламалар қандай вазифани бажаради?
*А. Қўшимча маъно ифодалашга хизмат қилади.
Б. Боғловчи вазифасини бажаради.
С. Қўшма гаплар қисмларини боғлайди.
Д. Муносабатни ифодалайди.

212.[-б(иб) эди] шакли қандай қўшма гапларни юзага келтиради?
*А. Тобе ва тенг таркибли қўшма гапларни.
Б. Эргашган қўшма гапларни.
С. Тенг таркибли қўшма гапларни.
Д. Боғланган қўшма гапларни.

213.Нисбий сўзлар ҚГнинг қайси турини шакллантиради?
*А. Мазмунан мутаносиб ҚГларни.
Б. Тобе таркибли қўшма гапларни.
Д. Эргашган қўшма гапларни.
С. Мутаносиб боғланишли ҚГларни.

214.Бирдан ортиқ эганинг мавжудлиги қандай гапнинг муҳим белгиси ҳисобланади?
*А. Уюшган гапларнинг.
Б. Уюшиқ бўлакли содда гапнинг.
С. Уюшиқ қисмли қўшма гапнинг.
Д. Қўшма гапнинг.

215.Кесим луғавий асосларининг ягона [Рm] маҳражига бирлашуви қандай гап учун меъёрий ҳолат саналади?
*А. Уюшган гап учун.
Б. Уюшиқ бўлакли гап учун.
С. Содда гап учун.
Д. Қўшма гап учун.

216.[-ар экан] шаклининг ўхшашлик қаторини топинг.
*А. [-ган экан] : [-иб экан] : [-са экан].

Б. [-арди] : [-аркан] : [-ган эмиш].
С. [-моқчи экан] : [-са ҳам] : [-арди] .
Д. [-сам] : [-санг] : [-са].

217. [-са эди] : [-син эди] : [-ар эди] қатори берилган хусуиятлардан қай бири асосида умумий ўхшашлик ҳосил қилади?
*А. Номустақил кесимни шакллантира олиши асосида.
Б. Кесимлик категориясига тегишлилиги асосида.
С. Тобе алоқа ҳосил қилишига кўра.
Д. Ҳаракат маъносини ифодалашига кўра.

218.[.....+ар,+ар эди] схемаси асосида қандай гаплар ҳосил қилинади?
*А. Уюшган гаплар.
Б. Содда гаплар.
С. Қўшма гаплар.
Д. Уюшиқ бўлакли содда гаплар.

219.[.....+ар эди,+ар эди] схемаси асосида қандай гапларни ҳосил қилиш мумкин?
*А. Қўшма гапларни.
Б. Уюшган гапларни.
С. Содда гапларни.
Д. Мураккаблашган гапларни.

220.Уюшган гаплар қайси схема асосида ҳосил бўлади?
*А. [.....(от),(от)+бўлди].
Б. [.....+ган,+ди].
С. [.....+моқчисиз,+моқчи экан].
Д. [.....+са эди,+ар эди].

221.Шахсга мурожаатни ифодаловчи синтактик восита–бу ...
*А. Ундалмадир.
Б. Синтагмадир.
С. Кириш сўз ва бирикмалардир.
Д. Гапдир.

222.Шахсни касбига кўра тавсифловчи СБлари қолипини аниқланг.
*А. $[O_{ш} \sim O_{ш}] = СБ.$
Б. $[O^{Б.К} \sim O^{Э.К}] = СБ.$
С. $[И \sim О] = СБ.$
Д. $[И \sim Ф] = СБ.$

223.Гапда сўзловчининг муносабатини ифодаловчи морфологик воситани белгиланг.
*А. Модал сўз ва сўз-гаплар.
Б. Ундалма.
С. Киритма.
Д. Модаллик.

224.Нуткий гапларда қўшимча маълумот ва далилни ифодаловчи воситани топинг.
*А. Киритма.
Б. Ажратилган изоҳ бўлак.
С. Юклама.
Д. Илова.

225.Ихчам гапнинг қурилиш қолипини аниқланг.
*А. $[I \text{ WPm } II] = \text{СГ.}$
Б. $[E^- II \text{ WPm } \ddot{Y}] = \text{СГ.}$
С. $[\text{WPm}] = \text{СГ.}$
Д. $[E^+ II \text{ WPm } \ddot{Y}] = \text{СГ.}$

226.Икки таркибли содда гапларнинг қурилиш қолипини белгиланг.
*А. $[E^+ II \text{ WPm } \ddot{Y}] = \text{СГ.}; [E^+ II \text{ WPm } \ddot{E}] = \text{СГ.}$
Б. $[\text{WPm}] = \text{СГ.}$
С. $[I \text{ WPm } II] = \text{СГ.}$
Д. $[\text{WPm}, \text{WPm}] = \text{ҚГ.}$

227.Шахсиз гапларнинг асосий хусусияти берилган қаторни топинг.
*А. Иш-ҳаракат бажарувчисини тиклаб бўлмайди.
Б. Иш-ҳаракат бажарувчиси номаълум бўлади.
С. Шахс тушунчаси умумлашган бўлади.
Д. Шахсни кесим орқали тиклаш мумкин.

228. Билмаганингни сўраб билиб олишдан ҳеч тортинмагин, аммо одоб доирасидан ҳам чиқмагин (Честерфилд). Ушбу нуткий ҳосиланинг тузилиши ва ифода мақсадига кўра турини аниқланг.
*А. “Буйруқ-маслаҳат” мазмунидаги қўшма гап.
Б. Буйруқ мазмуни ифодаланган қўшма гап.
С. “Буйруқ-илтимос” мазмунидаги қўшма гап.
Д. Хабар мазмуни ифодаланган қўшма гап.

229.Сўз-гаплар кесим таркибидаги қайси грамматик шакл валентлигини юзага чиқаради?
*А. Тасдиқ-инкор.
Б. Майл.
С. Замон.
Д. Шахс-сон.

230.Пайт ҳоли гапда кесимдаги қайси грамматик кўрсаткичларга хос валентликни воқелаштиради?
*А. Замон кўрсаткичларига хос.
Б. Шахс-сон кўрсаткичларига хос.
С. Майл-модалликка хос.
Д. Тасдиқ-инкорга хос.

231.[WP_m U WP_m] = ҚГ қолипи асосида қандай қўшма гаплар юзага чиқади?
*А. Тенг,тобе ва мутаносиб боғланишли қўшма гаплар.
Б. Тенг ва тобе таркибли қўшма гаплар.
С. Тенг таркибли қўшма гаплар.
Д. Мутаносиб боғланишли қўшма гаплар.

232.[IWP_mI]=СГ қолипи асосида қандай гапларни воқелаштиради?
*А. Ихчам гапларни.
Б. Икки таркибли содда гапларни.
С. Бир таркибли содда гапларни.
Д. Содда гапларни.

233.СБларининг иборалардан фарқи нимада?
*А. Ибора муайян қолип асосида ҳосил бўлмайди, нутққа тайёр ҳолда киритилади; СБ эса муайян қолип маҳсули бўлиб, нутқда рўёбга чиқади.
Б. Ибора – семантик яхлит, аммо синтактик бўлинувчан бирикма.
С. СБ таркибидаги ҳар бир сўз ҳам семантик, ҳам синтактик бўлинувчан.
Д. СБ – эркин бирикма, ибора эса турғун бирикма.

234.Шахсни жинсига кўра тавсифловчи СБлари қолипини аниқланг.
*А. [O _ш ~ O _ш] = СБ.
Б. [O ^{Б.К} ~ O ^{Э.К}] = СБ.
С. [И ~ О] = СБ.
Д. [И ^{К.К} ~ И ^{Э.К}] = СБ.

235.Билмаганингни сўраб билиб олишдан ҳеч тортинмагин, аммо одоб доирасидан ҳам чиқмагин (Честерфилд). Ушбу гапнинг ифода мақсади лисоний-синтактик қурилишига таъсир этадими?

*А. Йўқ, таъсир этмайди.
Б. Ҳа, таъсир этади.
С. Бу омиллар бир-бирига зид.
Д. Билмайман.

236.Ибора қайси хусусиятига кўра СБларига ўхшайди?
*А. Аташ ва бирикмали бўлиш.
Б. Шаклий.
С. Аташ, номлаш.
Д. Таркибидаги сўзларнинг тобе алоқада бўлиши.

237.Қайси схема асосида уюшган гаплар ҳосил бўлади?
*А. [.....(сифат),(сифат)+экан].
Б. [.....(от),+моқда].
С. [.....+ган,+ди].
Д. [.....+са,+арди].

238.Ўтди Чингиз оға, тенгсиз бир даҳо (А.Орипов). Мазкур шеърини парчада воқеалашган мураккаб СБни аниқланг.
*Тенгсиз бир даҳо.
Ўтди бир даҳо.
Ўтди тенгсиз бир даҳо.
Ўтди Чингиз оға.

239.Нечоғли тансиқсан, озодлик сўзи (А.Орипов).Матндаги “озодлик сўзи” СБсининг қурилиш қолипи ва вазифасини аниқланг.
*А. $[O^{Б.К} \sim O^{Э.К}] = СБ$; ундалма.
Б. $[И^{К.К} \sim И^{Э.К}] = СБ$; ундалма.
С. $[И \sim О] = СБ$; ундалма.
Д. $[O^{Б.К} \sim O^{Э.К}] = СБ$; эга.

240.Ҳолнинг кесимга боғланиш усули берилган қаторни белгиланг.
*А. Битишув ва бошқарув.
Б. Мослашув.
С. Бошқарув.
Д. Мослашув ва бошқарув.

241.Ғайримеъёрий қўлланган бирикмани топинг.
*А. Ҳозир талаба, эртага таълим.
Б. Сўзга чечан, хирмонда ҳозир.
С. Шаҳарлик келин, бизнинг факультет.
Д. Кўрмаганнинг кўргани, милт-милт ёнмоқ.

242.Гап лисоний-синтактик иерархиясида эгадан қуйи поғонада жойлашувчи кенгайтирувчини белгиланг.
*А. Ҳол.
Б. Тўлдирувчи.
С. Аниқловчи.
Д. Кесим.

243.Ақл ва билим энг керакли тушунчалар бўлса-да, мулозаматсиз бўлсанг, билгин, сен ҳеч кимга ёқмайсан (Честерфилд). Мазкур гапдаги қайси кесим гапнинг ифода мақсадини ўзгартиради?
*А. “Билгин” кесими “буйруқ” маъносини “буйруқ-маслаҳат”маъносига айлантиради.
Б. “Мулозаматсиз бўлсанг”кесими “шарт” маъносини юзага чиқаради.
С. “Ёқмайсан” кесими дарак гапни буйруқ гапга айлантиради.
Д. “Билгин” кесими “хабар”маъносини “буйруқ”маъносига алмаштиради.

244.Ҳол қандай сўз туркумлари билан ифодаланади?
*А. Барча мустақил сўз туркумлари билан ифодаланади.
Б. От, сифат, сон, олмош, равишлар билан ифодаланади.
С. Феъл, от, сифат, сон, олмош билан.
Д. От, сифат, сон, олмош, тақлидлар билан.

245.Грамматик кўрсаткичнинг барча сўзшаклларда такрорланишига монелик қилувчи сабабни аниқланг.
*А. Нутқий тежамкорлик.
Б. Услубий меъёр.
С. Тобе-ҳокимлик.
Д. Иқтисод қонуни.

246.Уюшиқ сўзшакллариининг муҳим нутқий белгиларидан бири берилган қаторни белгиланг.
*А. Санаш оҳанги билан айтилиши.
Б. Уюшаётган сўзларнинг бир туркумга мансублиги.
С. Сўзшакллар орасидаги тенг алоқа.
Д. Бир неча сўзшаклларнинг бир хил сўроққа жавоб бўлиши.

247.Буйруқ гапларни “буйруқ-илтимос”, “буйруқ-маслаҳат”, “буйруқ-тилак” маъноли гапларга айлантирувчи воситани топинг.
*А. Оҳанг.
Б. Мантиқий урғу.
С. Кесимлик кўрсаткичлари.
Д. Ифода мақсади.

248.Холнинг маъновий турларини аниқланг.
*А. Ўрин, пайт, сабаб, мақсад, тарз, миқдор-даража, натижа, шарт.
Б. Пайт, ўрин, мақсад, сабаб, миқдор.
С. Сабаб, мақсад, ўрин, пайт, тарз, натижа, шарт, воситасиз.
Д. Ўрин, пайт, сабаб, оқибат, ҳолат, натижа,изоҳловчи,тарз.

249.Билмаганиниги сўраб билиб олишдан ҳеч тортинмагин, аммо одоб доирасидан ҳам чиқмагин (Честерфилд). Ушбу нутқий ҳосиланинг қурилиш қолипни аниқланг.
*А. $[WP_m, WP_m]=ҚГ$.
Б. $[WP_m \leftrightarrow WP_m]=ҚГ$.
С. $[WP_m \rightarrow WP_m, WP_m]=МҚГ$.
Д. $[WP_m \leftrightarrow WP_m, WP_m]=МҚГ$.

250. Ўтди Чингиз оға, тенгсиз бир даҳо (А.Орипов). Мазкур шеъринг парчада воқелашган содда СБлари ва уларнинг қурилиш қолипни аниқланг.
*А. Чингиз оға— $[O_{ш} \sim O_{ш}] = СБ$; бир даҳо— $[И \sim О] = СБ$.
Б. Бир даҳо— $[И \sim О] = СБ$; Чингиз оға— $[O^{Б.К} \sim O^{Э.К}] = СБ$.
С. Тенгсиз бир даҳо— $[И \sim О] = СБ$; Чингиз оға— $[O^{Б.К} \sim O^{Э.К}] = СБ$.
Д. Чингиз оға— $[И \sim Ф] = СБ$; бир даҳо. $[И \sim О] = СБ$.

251. Ақл ва билим энг керакли тушунчалар бўлса-да, мулозаматсиз бўлсанг, билгин, сен ҳеч кимга ёқмайсан (Честерфилд). Мазкур гапнинг лисоний-синтактик қурилишини умумлаштирувчи қолипни белгиланг.
*А. $[WP_m, WP_m \rightarrow WP_m, WP_m]=МҚГ$.
Б. $[WP_m \leftrightarrow WP_m, WP_m, WP_m]=МҚГ$.
$[WP_m \leftrightarrow WP_m, WP_m \leftrightarrow WP_m]=МҚГ$.
$[WP_m \rightarrow WP_m, WP_m \rightarrow WP_m]=МҚГ$.

252. Ўрин, пайт, сабаб, мақсад, тарз, миқдор-даража, натижа, шарт маъноларини билдирувчи сўз кенгайтирувчини топинг.
*А. Ҳол.
Б. Тўлдирувчи.
С. Аниқловчи.
Д. Ажратилган бўлак.

253. Нутқий тежамкорликнинг уюшиқ бўлакли гапдаги вазифаси нимадан иборат?
*А. Грамматик кўрсаткичнинг барча сўзшаклларда такрорланишига монелик қилади.
Б. Услубий меъёرنинг бузилишидан сақлайди.
С. Сўзларнинг такрорига йўл қўймайди.
Д. Нутқнинг шаклланишига сарфланадиган вақтни иқтисод қилади.

254.Ўзбек формал синтаксисада қўшма гапларни тадқиқ этган олимларнинг исм-шарифи кўрсатилган қаторни белгиланг.
*Ғ. Абдурахмонов, М. Асқарова.
Н. Маҳмудов, А. Нурмонов.
Ҳ. Неъматов, Р. Сайфуллаева.
Р. Сайфуллаева, Б. Менглиев.

255. Берилган ҳосилалар қаторидан шахси умумлашган гапни топинг.
*А. Санамай саккиз дема.(Мақол)
Б. Яхшилар танитар юртнинг номини.(А.Орипов)
С. Сен билан қачонлардир нимадир талашган, тортишган кишининг дўстлигига ишониб бўлмайди. (Честерфилд).
Д. Одамзот руҳининг қуввати кўзида бўлади.(П.Коэло)

256.Сўроқ гапни шакллантирувчи морфологик воситаларни аниқланг.
*А. Сўроқ юкламалари ва олмошлари.
Б. Сўроқ олмошлари.
С. Юклама, олмош.
Д. Юклама, олмош ва олмош.

257. [-са] кўрсаткичи қандай кесимларни шакллантиради?
*А. Мустақил ва номустақил кесимларни.
Б. Мустақил кесимларни.
С. Феъл-кесимни.
Д. Номустақил кесимларни.

258. [-ки] воситаси қандай гапларни шакллантиради?
*А. Тобе таркибли қўшма гаплар.
Б. Тенг таркибли қўшма гаплар.
С. Содда гапларни.
Д. Қўшма гапларни.

259.Ўзбек формал-функционал синтаксисада қўшма гапларни тадқиқ этган олимларнинг исм-шарифи кўрсатилган қаторни белгиланг.
*А. Ҳ. Неъматов, Р. Сайфуллаева.
Б. Н. Маҳмудов, А. Нурмонов.
С. Ғ. Абдурахмонов, М. Асқарова.
Д. Б. Менглиев, М. Қурбонова.

260.Тобе боғланишли қўшма гаплар таркибий қисми берилган қаторни белгиланг.
--

*А. Тобе ва ҳоким гаплар.
Б. Содда гапларни.
С. Тобе гаплар.
Д. Уюшган гаплар.

261. [-ки] кўрсаткичи билан шаклланган гап нима деб аталади?
*А. Тобе гап.
Б. Тобе бўлак.
С. Ҳоким гап.
Д. Ҳоким аъзо.

262. "Маълумки", "равшанки" сўзшаклларида [-ки]нинг вазифаси нимадан иборат?
*А. Кириш сўз таркибида бир бутун ҳолда сўзловчи муносабатини реаллаштиради.
Б. Тобе таркибли қўшма гапни ҳосил қилади.
С. Эргаштирувчи сифатида воқелашади.
Д. Номустақил кесимни шакллантиради.

263. Шахсиз гап қандай гап тури ҳисобланади?
*А. Бир таркибли содда гап тури.
Б. Икки таркибли содда гап тури.
С. Содда гап тури.
Д. Қўшма гап тури.

264. Мураккаб СБлари неча аъзоли бўлади?
*А. Икки аъзоли.
Б. Уч аъзоли.
С. Тобе ва ҳоким аъзоли.
Д. Кўп аъзоли.

265. Бир таркибли содда гап тури берилган қаторни белгиланг.
*А. Атов гап.
Б. Бош гап.
С. Йиғиқ гап.
Д. Эргаш гап.

266. Ўзбек тилида содда гапнинг минимал қолипни аниқлаган тилшунос ким?
*А. М. Абузалова.
Б. М. Асқарова.
С. Р. Сайфуллаева.
Д. М. Курбонова.

267.Содда СБлари неча аъзоли бўлади?
*А. Икки аъзоли.
Б. Тобе ва ҳоким аъзоли.
С. Икки ва ундан ортиқ аъзоли.
Д. Кўп аъзоли.

268.Семантик-функционал шаклланган гапларнинг қурилиш қолипи берилган қаторни белгиланг.
*А. $[WP] = CG$.
Б. $[WP_m] = CG$.
С. $[E^+ II WP_m \ddot{E}] = CG$.
Д. $[I WP_m I] = CG$.

269. Санаш оҳанги билан айтилиш қандай сўзшаклларнинг муҳим нутқий белгиси?
*А. Уюшиқ сўзшаклларнинг.
Б. Ҳоким сўзшаклларнинг.
С. Тобе сўзшаклларнинг.
Д. Ажратилган сўзшаклларнинг.

270. Ўзбек тилида содда гапнинг максимал қолипни аниқлаган тилшунос ким?
*А. М. Қурбонова.
Б. М. Асқарова.
С. Ҳ.Неъматов.
Д. Б.Менглиев.

271. Мехмонлар жўнаб, орадан сал вақт ўтмай Асроркул келди. (А.Қахҳор) Мазкур нутқий ҳосиланинг қурилиш қолипни аниқланг.
*А. $[E^+ II WP_m \ddot{E}] = CG$.
Б. $[WP_m] = CG$.
С. $[I WP_m I] = CG$.
Д. $[WP_m \rightarrow WP_m] = QG$.

272.Сен баҳорни соғинмадингми?(А.Орипов) Ушбу гапнинг қурилиш қолипи ва ифода мақсадини аниқланг.
*А. $[E^+ II WP_m \ddot{E}] = CG$; сўроқ гап.
Б. $[I WP_m I] = CG$; риторик сўроқ гап.
С. $[WP_m] = CG$; сўроқ гап.
Д. $[E^- II WP_m \ddot{Y}] = CG$; сўроқ гап.

273. Ўзбек тилида қўшма гапларни лисон-нутқ фарқланиши асосида илк марта таснифлаган тилшунос ким?

*А. Р. Сайфуллаева.
Б. М. Асқарова.
С. Ҳ.Неъматов.
Д. М. Курбонова.

274.Берилган ҳосилалар қаторидан шахсиз гапни топинг.
*А. Тошкентга Самарқанд орқали борилади.
Б. Етти ўлчаб, бир кес.(Мақол)
С. Бандалик, Бўри полвон, бандалик.(Т.Мурод)
Д. Сен баҳорни соғинмадингми?(А.Орипов)

275.Гапда ифодаланган ахборотнинг маълум қисми нима деб аталади?
*А. Тема.
Б. Рема.
С. Изоҳловчи унсур.
Д. Эга тўғри келадиган қисм.

276. Доктор дадасининг биллак томирига укол қилмокда, икки ҳамширанинг бири диванда бир қўлига таяниб, бошини қуйи солиб ўтирган аммасига дори искатмокда эди. (А.Қахҳор) Ушбу гапнинг қурилиш қолипни аниқланг.
*А. $[\{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)\} P_m] = Y\Gamma$.
Б. $[WP_m \leftrightarrow WP_m] = K\Gamma$.
С. $[WP_m, WP_m] = K\Gamma$.
Д. $[WP_m \cup WP_m] = K\Gamma$.

277. Қандай кенгайтирувчи эга қуршовини ташқил этади?
*А. Аниқловчи.
Б. Қаратувчи.
С. Тўлдирувчи.
Д. Ҳол.

278.Тобе ва ҳоким гаплар қўшма гаплар таркибий қисми ҳисобланади?
*А. Тобе таркибли қўшма гаплар.
Б. Мутаносиб боғланишли қўшма гаплар.
С. Тенг таркибли қўшма гаплар.
Д. Тенг,тобе ва мутаносиб боғланишли қўшма гаплар.

279.Димокқа атиргул хиди урар, гўё рўпарадаги боғда мевали дарахтлар гулламокда эди(О.Ёқубов).Ушбу гап қандай қурилиш қолипи асосида юзага келади?
*А. $[\{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)\} P_m] = Y\Gamma$.

Б. $[WP_m, WP_m] = \text{ҚГ}$.
С. $[WP_m \leftrightarrow WP_m] = \text{ҚГ}$.
Д. $[WP_m \cup WP_m] = \text{ҚГ}$.

280. Бир таркибли содда гап тури берилган қаторни белгиланг.
*А. Шахси умумлашган гап.
Б. Йиғиқ гап.
С. Тобе гап.
Д. Ҳоким гап.

281. [-ки] кўрсаткичи қандай нутқий синтактик воситада қўлланади?
*А. Кириш сўз ва бирикмаларда.
Б. Қўшма гапларда.
С. Тобе гапларда.
Д. Киритмаларда.

282. Мехмонлар жўнаб, орадан сал вақт ўтмай Асрорқул келди. (А.Қахҳор) Мазкур нутқий ҳосилада воқеалашган кесим турини аниқланг.
*А. Мустақил кесим (келди).
Б. Мустақил кесим (жўнаб).
С. Номустақил кесим (жўнаб).
Д. Номустақил кесим (келди).

283. Тенг боғланишли қўшма гаплар таркибий қисми берилган қаторни белгиланг.
*А. Содда гаплар.
Б. Икки таркибли содда гаплар.
С. Тобе гаплар.
Д. Тобе ва ҳоким гаплар.

284. Ақл ва билим энг керакли тушунчалар бўлса-да, мулозаматсиз бўлсанг, билгин, сен ҳеч кимга ёқмайсан (Честерфилд). Мазкур нутқий ҳосила гапнинг тузилишига кўра қайси турига мансуб?
*А. Кўп компонентли қўшма гаплар.
Б. Тенг таркибли қўшма гап.
С. Мураккаблашган гап.
Д. Қўшма гап.

285. Гапда ифодааланган ахборотнинг номаълум (янги маълумот берувчи) қисми нима деб аталади?
*А. Рема.
Б. Тема.
С. Эга.

Д. Кесим.

286.[Тур-жинс]маъносини юзага чиқарувчи СБ қолипларини топинг.
*А. $[O^{Б.К} \sim O^{Э.К}] = СБ$ ва $[И^{К.К} \sim И^{Э.К}] = СБ$.
Б. $[И \sim О] = СБ$ ва $[И \sim Ф] = СБ$.
С. $[O^{Б.К} \sim O^{Э.К}] = СБ$ ва $[И \sim О] = СБ$.
Д. $[O_{ш} \sim O_{ш}] = СБ$ ва $[И^{К.К} \sim И^{Э.К}] = СБ$.

287.Мантикий субъект тушунчаси гапнинг қайси конструктив бўлагига тўғри келади?
*А. Эгага.
Б. Ҳолга.
С. Кесимга.
Д. Тўлдирувчига.

288.Ҳоким аъзоси от билан ифодаланган СБ қолипларини аниқланг.
*А. $[O^{Б.К} \sim O^{Э.К}] = СБ$ ва $[И \sim О] = СБ$.
Б. $[И \sim Ф] = СБ$ ва $[И^{К.К} \sim И^{Э.К}] = СБ$.
С. $[O_{ш} \sim O_{ш}] = СБ$ ва $[И^{К.К} \sim И^{Э.К}] = СБ$.
Д. $[И \sim О] = СБ$ ва $[И \sim Ф] = СБ$.

289.Аниқловчи кесимга тобеланишнинг қайси усули ёрдамида боғланади?
*А. Мослашув ва битишув.
Б. Мослашув.
С. Бошқарув.
Д. Битишув.

290.Икки ёки ундан ортиқ предикатив бирликдан иборат нутқий синтактик бирликни белгиланг.
*А. Қўшма гап..
Б. Сўз бирикмаси
С. Мураккаблашган гап.
Д. Уюшган гап.

291. Мантикий объект тушунчаси қайси гап бўлагига мос келади?
*А. Тўлдирувчига.
Б. Кесимга.
С. Ҳолга.
Д. Эгага.

292.Ўзга гапли қурилмалар неча қисмдан иборат?

*А. Икки қисмдан тузилади..
Б. Уч қисмдан иборат
С. Тўрт қисмдан иборат.
Д. Қисмлар миқдори чекланмаган.

293.Қанийди учраса шундай бир одам: Сен ёқа бўлганда у ҳам енг бўлса. (А.Орипов) Шеърый парчани шакллантирган гапнинг лисоний қурилишига кўра турини белгиланг.
*А. Мутаносиб боғланишли қўшма гап.
Б. Тобе таркибли қўшма гап.
С. Тенг таркибли қўшма гап.
Д. Қўшма гап.

294.Тушунча ифодалайдиган тил бирликларини аниқланг.
*А. Сўз бирикмаси, лексема ва ибора.
Б. Лексема, ибора ва сўз қўшилмаси.
С. Сўз бирикмаси ва гап.
Д. Атов бирликлари.

295.Кўчирма гап мавқеида қандай синтактик бирликлар воқеалашади?
*А. Сўз бирикмаси ва гапнинг барча турлари.
Б. Сўз бирикмаси ва гап.
С. Содда, қўшма, уюшган гаплар.
Д. Гапнинг барча турлари.

296.Ўзга гап қисмлари берилган қаторни белгиланг.
*А. Муаллиф гапи ва кўчирма гап.
Б. Кўчирма ва ўзлаштирма гап.
С. Кўчирма ва олинма гап.
Д. Муаллиф гапи ва ўзлаштирма гап.

297. Берилган лисоний-синтактик қолиплардан ўзга гапнинг қурилиш қолипини аниқланг.
*А. Ўзга гапнинг қурилиш қолипи бу сирада берилмаган.
Б. $\{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)\} P_m = U\Gamma$.
С. $[WP_m \cup WP_m] = K\Gamma$.
Д. $[WP_m] = C\Gamma$.

298. Мантикий предикат тушунчасига мос келадиган гап бўлагини белгиланг.
*А. Кесим.
Б. Аниқловчи.

С. Тўлдирувчи.
Д. Эга.

299. Қанийди учраса шундай бир одам: Сен ёқа бўлганда у ҳам енг бўлса. (А.Орипов) Мазкур шеърий парчани шакллантирган гапнинг лисоний қурилиш қолипини аниқланг.
*А. $[WP_m \leftrightarrow WP_m] = ҚГ$.
Б. $[WP_m, WP_m] = ҚГ$.
С. $[\{(S_1 - W_1), (S_2 - W_2)\}P_m] = УГ$.
Д. $[WP_m \cup WP_m] = ҚГ$.

300.Тўлдирувчи кесимга тобеланишнинг қайси усули билан боғланади?
*А. Бошқарув.
Б. Мослашув.
С. Битишув.
Д. Бошқарув ва битишув.

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги

**Бухоро Давлат университети
Ўзбек филологияси факультети
Ўзбек филологияси кафедраси**

**«Тасдиқлайман»
Кафедра мудири
_____ Б.Э.Қиличев
«_____» _____ 200_ йил
Ўзбек филологияси
кафедрасининг __ сонли
йиғилишида кўриб чиқилган**

**«Ҳозирги ўзбек адабий тили (Синтаксис)»
фанидан
*Жорий баҳолаш ва якуний баҳолаш бўйича
мезонлар***

**«Ҳозирги ўзбек адабий тили (Синтаксис)» фани бўйича талабалар
билимини рейтинг тизими асосида баҳолаш мезонлари**

№	Кўрсаткичлар	ЖБ бали	ОБ баллари			ЯБ бали
			1 – ОБ	2 – ОБ	Жами	
1.	Дарсга қатнашганлик даражаси.	0-5				
2.	Маъруза конспекти ва ўтилган мавзуларни ўзлаштирганлик даражаси.		0-20	0-20	0-40	
3.	Семинар дарсларида тайёргарлиги, адабиётлар асосида конспект ёзиши, сўзга чиқиши, билим савияси ва ўз фикрини баён этиш даражаси.	0-15				
4.	Мустақил таълим топшириқларини бажарганлиги, мазмунини ўзлаштирганлиги.	0-10				
5.	Якуний баҳолашда оғзаки, ёзма, тест синовларига берилган жавобларнинг даражаси.					0-30
	Жами: 100	0-30			0-40	0-30

Баҳолаш мезонлари

Ушбу фан ўқув режасида белгиланганидек, ўзбек филологияси таълим йўналишининг 3-босқичида ўқитилади. Фан учун жами 116 соат, шу жумладан, 32 соат маъруза, 22 соат амалий, 22 соат семинар, 40 соат мустақил таълим учун ажратилган.

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг «Олий таълим муассасаларида талабалар билимини баҳолашнинг рейтинг тизими тўғрисида Низом»да белгиланганидек, «Ҳозирги ўзбек адабий тили (Синтаксис)» фанидан талабанинг билимини баҳолаш мунтазам равишда қуйидаги турлар орқали амалга оширилади:

- Жорий баҳолаш (ЖБ);
- Оралиқ баҳолаш (ОБ);
- Якуний баҳолаш (ЯБ).

Мазкур фан бўйича талабанинг семестр давомидаги ўзлаштириш кўрсаткичи 100 баллик тизимда белгиланади. Баҳолаш турлари бўйича 100 балл қуйидагича тақсимланади:

- ЖБ – 30 балл;
- ОБ – 40 балл;
- ЯБ – 30 балл.

Жорий баҳолашда амалий ва семинар машғулоти учун ажратилган ҳар бир мавзу бўйича талабанинг назарий билим савияси, илмий, ўқув адабиётлари асосида тайёрлаган конспекти, мустақил ишлаш қобилияти, ижодий тафаккури, мустақил таълим топшириқларини бажариши, амалий таҳлил қилиш

кўникмалари аниқланади ва белгиланган тартибда рейтинг бали чиқарилади.

Оралиқ баҳолаш ўқув семестрлари давомида икки марта ўтказилади. Талабаларнинг билими даставвал «Содда гап синтаксиси» бўлими якунлангач, сўнгра «Қўшма гап синтаксиси» бўлими ўтилгач, назарий таянч тушунчаларни мавжуд илмий қарашлар асосида қиёслаш, фаннинг назарий асосларини пухта ўзлаштириш нуқтаи назаридан 0-20 балл доирасида (жами 0-40 балл миқдорида) баҳоланади. Оралиқ баҳолаш талабанинг оғзаки ва ёзма жавоблари асосида амалга оширилади.

Якуний баҳолаш V семестрда ўтказилади. Фаннинг ишчи ўқув дастурида белгиланган умумий мазмуни акс этган ёзма иш саволномаларига берилган жавоб асосида талабанинг мазкур соҳани билиш даражаси 0-30 балл доирасида баҳоланади. Бу талабанинг мазкур фанни ўзлаштириш кўрсаткичини натижаловчи якуний баҳоси ҳисобланади.

«Ҳозирги ўзбек адабий тили (Синтаксис)» фани бўйича талабаларнинг билимини баҳолашда қуйидаги намунавий мезонлар инобатга олинади.

Балл	Баҳо	Талабанинг билим даражаси
86–100	Аъло	Илмий фикрларни хулосалаш, ижодий фикрлаш кўникмасининг шаклланганлиги, мустақил мушоҳада юритиш, назарий билимларни амалда қўллаш, лисоний моҳиятни англаш, хусусийликларни фарқлаш тўғри, аниқ, раво, мантикий изчилликда фикрини оғзаки ёки ёзма шаклда ифода қилиш.
71–85	Яхши	Назарий таянч тушунчаларнинг моҳиятини англаш, мустақил мушоҳада юритиш, назарий билимларни амалда қўллаш, лисоний бирликлар тўғрисида тасаввурга эга бўлиш, ўз фикрини оғзаки ёки ёзма шаклда аниқ, асосли баён қилиш.
56–70	Қониқарли	Фаннинг назарий асослари ҳақида тасаввурга эга бўлиш, лисоний моҳият ва нутқий ҳодисаларни юзаки билиш, мустақил фикр юритиш кўникмасига эга эмаслик.
0–55	Қониқарсиз	Назарий таянч тушунчаларни билмаслик, уларни амалда қўллай олмаслик, илмий дунёқарашнинг шаклланмаганлиги, фаннинг назарий асосларини ўзлаштира олмаганлиги.

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O`RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI**

**O`ZBEK FILOLOGIYASI FAKULTETI
O`ZBEK FILOLOGIYASI KAFEDRASI**

«Tasdiqlayman»

Kafedra mudiri

_____B.E.Qilichev

«_____»_____2010-yil

O`zbek filologiyasi

kafedrasining __sonli

yig`ilishida ko`rib chiqilgan

**«Hozirgi o`zbek adabiy tili (Sintaksis)»
fanidan pedagogik texnologiyalar bo`yicha
darslar ishlanmasi**

Мавзу: Синтактик алоқа ва сўз валентлиги

Мазкур мавзу бўйича семинар машғулоти ўтишда «Ақлий ҳужум» технологиясидан фойдаланиш мумкин. Ушбу технология талабаларга дарс жараёнида ўзлаштирилган илмий адабиётлардан ўринли фойдаланиш, матн таҳлилида улардаги назарий асосларга таяниш, ўрганилган ўқув материални ёзда тутиш, илмий далилларни мустақил баён этиш шахсий фикр – мулоҳазаларини эркин билдириш ҳамда дарс давомида талабаларнинг кўпчилигини баҳолаш имкониятини бериш нуқтаи назаридан аҳамиятлидир.

Дарс мақсади: дарс давомида талабаларга берилган саволларни яқка ва гуруҳ бўлиб ўзлаштириб олишлари ҳамда ўзаро мунозара, суҳбат усулида мавзунини қай даражада билишларини назорат қилиш.

Ўтказиш технологияси.

Талабалар 5–6 нафардан иборат гуруҳларга бўлинади. Гуруҳ аъзоларига куйидаги саволлар билан муножаат қилинади:

1. Синтактик алоқа деганда нимани тушунасиш?
2. Синтактик алоқанинг турлари. Тенг ва тобе алоқа. Уларни қиёсланг.
3. Қандай лисоний воситалар синтактик алоқани юзага чиқаради?
4. Валентлик тушунчасига изоҳ беринг.
5. Валентлик турлари. Маъновий шаклий ва жойлашув асосида бириктириш имкониятлари.
6. Сизнингча, сўз валентлиги бирикувчанликнинг алоҳида кўриниши сифатида ажратилиши мақсадга мувофиқ бўладими?
7. Валентлик ва синтактик алоқа орасидаги алоқадорликни тушунтиринг.
8. Валентлик – УМИС, синтактик алоқа – ЯХВО мавқеида бўлишини исботланг.

Ўқитувчи талабалар берилган саволларга жавоб беришда ўз фикр – мулоҳазаларини билдиришларини, мавжуд илмий манбаларга таяниб, назарий билимларини баён этишларини талаб қилади. Билдирилган фикрларнинг бирортаси ҳам шарҳланмайди. Асосий фикрларни ўқитувчи флип – карта, доскага ёзиб боради ва экранда намоиш этади. Барча мулоҳазалар йиғилади. Муҳим фикрлар «ақлий ҳужум» вақтида ишлаб чиқилади ва мунозараларда муҳокама қилинади.

Дарсни яқунлаш ва талабаларни баҳолаш

Тўпланган барча фикрлардан кўп миқдорга эга бўлган фикр ғолиб деб топилади. Буни мунозара пайтида овоз бериш йўли билан ҳал қилиш мумкин. Ҳар бир иштирокчи томонидан ишлаб чиқилган ва билдирилган муҳим фикрлар тўпланади ҳамда талаба шу асосда баҳоланади.

Таянч тушунчалар:

Синтактик алоқа, тенгланиш, тобеланиш, синтактик алоқани юзага чиқарувчи воситалар, валентлик, унинг турлари: маъновий валентлик (бирикувчанлик) шаклий бирикувчанлик, жойлашув асосидаги бирикувчанлик, сўз валентлиги, валентлик ва синтактик алоқа орасидаги диалектик алоқадорлик ҳамда зиддият.

Адабиётлар:

1. Абдурахмонов Ғ., Холиёров Х. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т., 1979.
2. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Т., 1995.
3. Неъматов Ҳ., Сайфуллаева Р., Курбонова М. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари. – Т., 1999.
4. Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. – Т., 1989
5. Сайфуллаева Р., Менглиев Б. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. III. – Т., 2006.
6. Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. –М., 1978.
7. Курбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили (содда гап синтаксиси учун материаллар). –Т., 2002.
8. Ғуломов А., Аскарлова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. –Т., 1987.

Мавзу: СБ лисоний – синтактик қурилиши ва унинг субстанциал таҳлили.

Бу мавзу бўйича семинар машғулотини ўтишда «фикрлар хужуми» технологиясидан фойдаланиш мумкин. Мазкур усул ягона мавзу йўналишида имкон қадар кўп микдорда ғояларни йиғиш, талабаларни бир хил фикрлаш асоратидан қутқариш, ижодий тафаккурни ривожлантириш, дастлабки, ўткинчи фикрлар исканжасидан қутулиш ва мантиқан изчил, пухта фикр юритиш натижасида чуқур билимга эга бўлиш нуқтаи назаридан аҳамиятлидир. Шунингдек, ушбу технология талабаларнинг ўзлаштирилган илмий адабиётлардан ўринли фойдалана олиши, матн таҳлилида назарий асосларга таяниш, ўқув материални хотирада сақлай олиши, илмий далиллардан тўғри фойдаланган ҳолда шахсий фикр мулоҳазасини эркин баён эта олиши ҳамда дарс давомида уларнинг кўпчилигини санаб ўтилган жиҳатлардан баҳоланиши учун қулай имконият беради.

Дарсни ўтказиш босқичлари:

1-босқичда микдорий ва психологик белгилар асосида бир-бирига мос талабалардан гуруҳлар шакллантирилади.

2-босқичда мавзуга мувофиқ саволлар тарқатилади. Саволларни қуйидаги тарзда бериш мумкин:

1. СБ лисоний – синтактик қурилиши.
2. Ўзбек тилида СБларнинг шаклий-вазифавий (субстанциал) таҳлили ва натижалари.
3. СБЛСҚлари ҳақида тушунча.
4. Ўзбек тилида СБларнинг қандай ЛСҚлари аниқланган?
5. СБ ЛСҚи ва унинг нутқий воқеланиш имкониятини мисоллари асосида тушунтириш.

6. СБларнинг шаклий –тавсифий ҳамда субстанциал таҳлилини қиёсланг ва умулаштиринг.

3–босқичда ҳар бир гуруҳ берилган савол ва топшириқлар асосида ўз фикрларини баён этади.

4-босқичда билдирилган фикрлар системалаштирилади ва тавсифланади.

5-босқичда фикр-мулоҳазалар танқидий ёндашув асосида баҳоланади.

6-босқичда ғолиб гуруҳ аниқланади ва энг кўп овозга эга бўлган фикр муаллифлари белгиланади.

7-босқичда белгиланган тартибда талабаларнинг рейтинг бали эълон қилинади.

Таянч тушунчалар:

СБ лисоний – синтактик қурилиши, СБ ЛСҚи ва унинг рўйхати, ЛСҚ ва ҳосила муносабати, субстанциал таҳлил ва унинг усуллари, шаклий-тавсифий грамматика, ЛСҚ маҳсулида мужассамлашган маъновий муносабатлар.

Адабиётлар:

1. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. –Т., 1995.
2. Назарова С. Бирикмаларда сўзларнинг эркин боғланиш омиллари. Номзодлик диссертацияси автореферати. –Т., 1997.
3. Неъматов Ҳ., Сайфуллаева Р., Курбонова М. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари. –Т., 1999
4. Сайфуллаева Р., Менглиев Б. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. III. – Т., 2006
5. Курбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили (содда гап синтаксиси учун материаллар). – Т., 2002.

**O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O`RTA MAXSUS TA`LIM VAZIRLIGI
BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI**

**O`ZBEK FILOLOGIYASI FAKULTETI
O`ZBEK FILOLOGIYASI KAFEDRASI**

**«Tasdiqlayman»
Kafedra mudiri
_____B.E.Qilichev
«____»_____2010-yil
O`zbek filologiyasi
kafedrasining __sonli
yig`ilishida ko`rib chiqilgan**

**«Hozirgi o`zbek adabiy tili (Sintaksis)»
fanidan mustaqil ta`lim bo`yicha**

**USLUBIY KO`RSATMALAR
va
MUSTAQIL ISH MAVZULARI**

"Hozirgi o'zbek adabiy tili (Sintaksis)" fani bo'yicha mustaqil ish bajarish yuzasidan uslubiy ko'rsatmalar

Mazkur fan bo'yicha talabalarning mustaqil ishlarining tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001 yil 16 avgustdagi "Oliy ta'limning davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida"gi 343-sonli qaroriga muvofiq olib boriladi.

"Hozirgi o'zbek adabiy tili (Sintaksis)" fani o'quv rejasida belgilanganidek, o'zbek filologiyasi ta'lim yo'nalishining 3-bosqichida o'qitiladi. Fan uchun jami 156 soat, Shu jumladan 32 soat ma'ruza, 22 soat amaliy, 22 soat seminar va mustaqil ta'lim uchun 40 soat ajratilgan.

Talabaning mustaqil ishi o'quv rejasida fanni o'zlashtirish uchun belgilangan o'quv soatlarining ajralmas qismi bo'lib, o'quv-uslubiy va axborot resurslari bilan ta'minlanadi hamda bajarilishi reyting tizimi talablari asosida nazorat qilinadi.

Mustaqil ta'limning asosiy maqsadi o'qituvchining rahbarligi va nazorati ostida talabada muayyan o'quv ishlarini mustaqil ravishda bajarish uchun zarur bo'lgan bilim - ko'nikmalarni rivojlantirish hamda malakaviy takomilga erishishdir.

Talaba mustaqil ishini tashkil etishda har bir talabaning o'zlashtirish darajasi va qobiliyatini hisobga olgan holda quyidagi vazifalar amalga oshiriladi:

- berilgan nazariy mavzu hamda masalalarni o'quv adabiyotlari yordamida mustaqil va puxta o'zlashtirish;

- tanlangan mavzu bo'yicha referat tayyorlash;

- nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etish, matn tahlilida qo'llash.

- seminar va amaliy mashg'ulotarga tayyorgarlik ko'rish;

- tavsiya etilgan mavzuga doir chizma, grafik, ma'ruza, maqola yoxud ijodiy matn (va hokazo) yaratish.

Mustaqil ta'lim o'quv mashg'ulotlarini olib boruvchi o'qituvchi tomonidan nazorat qilinadi. O'quv fani bo'yicha mustaqil ta'lim topshiriqlari kafedra mutaxassisi tomonidan o'quv mashg'ulotini olib boruvchi o'qituvchi bilan birgalikda tuziladi va kafedra yiqilishida tasdiqlanadi.

Mustaqil ishini bajarish uchun talabaga axborot manbai sifatida darslik, o'quv - uslubiy qo'llanmalar, ma'lumotnomalar, lug'atlar, ilmiy - ommabop davriy nashrlar, Internet tarmog'idagi tegishli ma'lumotlar va berilgan mavzular bo'yicha oldin bajarilgan ishlar xizmat qiladi.

"Hozirgi o'zbek adabiy tili (Sintaksis)" fani bo'yicha talabalarning mustaqil ishlari o'quv semestri davomida ikki marta tekshirilib, har bir nazorat (maksimal) 10 ball bilan baholanadi. Semestr oxirida mustaqil ta'lim natijalari talabaning umumiy reyting baliga qo'shiladi.

"Hozirgi o'zbek adabiy tili (Sintaksis)" fani bo'yicha mustaqil ish turlari va mavzulari.

1. Nutq sintaksisi va lisoniy sintaksis. – 2 soat.

2. So'z birikmasi (SB) sintaksisi. Birikish omillari va usullari. SB LSQlari – 4 soat.

3. Gap sintaksisi. Sodda gap lisoniy – sintaktik qurilishi. SGLSQi va variantlari – 10 soat.

4. Qo'shma gap sintaksisi. Qo'shma gaplarning turlari, QGLSQi va variantlari. Murakkab qo'shma gaplar va ularning nutqiy ko'rinishlari – 18 soat.

5. Uyushgan gaplar. UGLSQi – 2 soat.

6. O`zga gaplar. Ko`chirma va o`zlashtirma gaplar – 2soat.

7. Murakkab sintaktik butunlik (MSB)lar. MSB – matnning tarkibiy qismi sifatida – 2 soat.

Adabiyotlar:

1. Абдурахмонов Ғ., Холиёров Х. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили (Синтаксис). – Т., 1979.

2. Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Т., 1995.

3. Неъматов Ҳ., Бозоров О. Тил ва нутқ. – Т., 1993.

4. Неъматов Ҳ., Сайфуллаева Р., Қурбонова М. Ўзбек тили структурал синтаксиси асослари – Т., 1999.

5. Нурмонов А., Маҳмудов Н. ва б. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Т., 1992.

6. Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. – Т., 1989.

7. Сайфуллаева Р., Менглиев Б. в.б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. III. –Т., 2006.

8. Ўзбек тили грамматикаси. II том – Т., 1976.

9. Қурбонова М. Ҳозирги замон ўзбек тили (содда гап синтаксиси учун материаллар). – Т., 2002.

10. Гуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Т., 1987.

"Hozirgi o'zbek adabiy tili (Sintaksis)" fanidan
"Gap", "Qo'shma gap", "Qo'shma gap tasnifi",
"Qo'shma gapning turlari" mavzularini o'tishda
qo'llaniladigan jadval va chizmalar

